

COMPLEXUL MUZEAL NAȚIONAL „MOLDOVA” IAȘI
MUZEUL DE ISTORIE A MOLDOVEI

CERCETĂRI ISTORICE
(SERIE NOUĂ)

XXXIII
2014

IAȘI
2014

COMITETUL DE REDACȚIE

Lăcrămioara STRATULAT (redactor șef)

Senica ȚURCANU

Sorin IFTIMI

Tamilia-Elena MARIN

Ioan IAȚCU

Zamfira PUNGĂ

Măriuca-Diana VORNICU (secretar de redacție)

Adriana MIRON (secretar de redacție)

Traduceri revizuite/realizate

Simona POSTOLACHE

Tehnoredactare

Loredana SOLCAN

Grafică copertă

Cătălin HRIBAN

Adresa redacției

Complexul Muzeal Național „Moldova” Iași

Muzeul de Istorie a Moldovei

Piața Ștefan cel Mare și Sfânt, nr. 1

Iași, RO-700028

Telefon/Fax: 040232218383

e-mail: cercetari.istorice@yahoo.com

ISSN 1453-3960

EDITURA PALATUL CULTURII

Iași

SUMAR

SOMMAIRE – CONTENTS – INHALT

ABREVIERI – Abbreviations – Abreviations – Abkürzungen.....	5
Julia BRAUNGART, The Music-Note Linear Pottery Culture in Eastern Romania: Proposal for a Relative Chronology/ <i>Cultura ceramicii liniare cu capete de note muzicale în estul României: propunere pentru o cronologie relativă.....</i>	9
Vasile DIACONU, Ioan MITREA, Mărturii arheologice provenite din două aşezări ale dacilor liberi aflate în zona subcarpatică a Neamţului/ <i>Archaeological Testimonies Coming from Two Settlements of the Free Dacians in the Subcarpathian Area of Neamţ County.....</i>	43
Tudor-Radu TIRON, Lucian-Valeriu LEFTER, The Feudal Ceremony of Colomeea/Kolomyja (september 12th 1485). Notes on the Moldavian Heraldry and Vexillology during the Reign of Prince Stephen the Great/ <i>Ceremonia feudală de la Colomeea/Kolomyja (12 septembrie 1485). Note asupra heraldicii şi vexilologiei moldoveneşti în timpul domniei lui Ştefan cel Mare.....</i>	57
Rodica POPOVICI, Lucia-Minodora MÂȚĂ, Stove Tiles Ornamented with less Known Decorative Motifs: the Lion, the Dragon and the Knight/ <i>Căble ornamentate cu motive decorative mai puţin cunoscute: leul, dragonul şi cavalerul.....</i>	79
Violeta-Anca EPURE, Organizare bisericească, credinţe, superstiţii şi obiceiuri în Principatele Române în viziunea consulilor şi călătorilor francezi prepaşoptişti/ <i>L'organisation de l'église, les croyances, les superstitions et les coutumes dans les Principautés Roumaines dans la vision des consuls et des voyageurs français avant la révolution de 1848.....</i>	101
Manole BRIHUNET, Distribuirea locurilor de cimitir la începutul secolului al XIX-lea: Iaşi, Chişinău şi Bucureşti/ <i>The Distribution of Cemetery Sites in the Early 19th Century: Iaşi, Chişinău and Bucureşti.....</i>	125

Sorin IFTIMI, Anton Kauffman, un pictor vienez în Țările Române (1840-1845)/ <i>Anton Kauffman, a Viennese Painter in the Romanian Countries (1840-1845)</i>	137
Liliana CONDRATICOVA, Arta metalului în a doua jumătate a secolului al XIX-lea: meșteri, ateliere, obiecte din metale prețioase și comune/ <i>The Art of Metal during the Second Half of the 19th Century: Artisans, Objects Made of Precious and Common Metals</i>	177
Sebastian-Dragoș BUNGHEZ, Parlamentul și politica externă a României în ajunul Primului Război Mondial (februarie-iunie 1914)/ <i>Romania's Parliament and Foreign Policy in the Eve of the First World War (February-June 1914)</i>	191
Narcis Dorin ION, Familia Berindei. Portretul unor aristocrați ai spiritului. Convorbiri cu academicianul Dan Berindei/ <i>The Berindei Family. The Portrait of some Aristocrats of the Spirit. Interviews with the Academician Dan Berindei</i>	213

Recenzii. Note de lectură (Book Reviews)

Constantin PREOTEASA, Ciprian-Dorin NICOLA (eds.), <i>L'impact anthropique sur l'environnement durant le néo-énéolithique du sud-est de l'Europe // In honorem Dr. Gheorghe Dumitroaia</i> , Bibliotheca Memoriae Antiquitatis, XXXI, Piatra-Neamț, 2014, 314 p. (Vasile DIACONU).....	283
Ślawomir Kadrow (ed.), with the editorial cooperation of Elżbieta Trela-Kieferling, <i>Bilcze Złote. Materials of the Tripolye Culture from the Werteba and the Ogród Sites</i> , Biblioteka Muzeum Archeologicznego w Krakowie, tom V, Cracovia, 2013, 324 p. (Loredana SOLCAN).....	286
Mirela VERNESCU, <i>Bărăganul în preistorie (circa 3500-1200 a. Chr.). Perioada de tranziție de la eneolitic la epoca bronzului și epoca bronzului</i> , Editura Istros, Brăila, 2013, 304 p. (Vasile DIACONU).....	290
Radu Ota, <i>De la canabele legiunii a XIII-a Gemina la municipium Septimium Apulense</i> , Editura Altip, Alba Iulia, 2012, 255 p. (Ioan OPREA).....	294

ABREVIERI

ABBREVIATIONS - ABREVIATIONS - ABKURZUNGEN

AAC	- <i>Acta Archaeologica Carpathica</i> , Polska Akademia Nauk, Oddział w Krakowie, Komisja Archeologiczna, Krakowie.
AARMSI	- <i>Analele Academiei Române. Memoriile Secțiunii Istorice</i> , București.
AIIAI/AIIX	- <i>Anuarul Institutului de Istorie și Arheologie Iași/Anuarul Institutului de Istorie „A. D. Xenopol”</i> , Iași.
Albina Românească	- <i>Albina Românească. Gazetă administrativă și politico-literară</i> , Iași.
AMM	- <i>Acta Moldaviae Meridionalis</i> , Anuarul Muzeului Județean „Ștefan cel Mare”, Vaslui.
AMMSS	- <i>Acta Musei Moraviae – Scientiae Sociales</i> , Moravian Museum, Brno.
AMN	- <i>Acta Musei Napocensis</i> , Muzeul Național de Istorie a Transilvaniei, Cluj-Napoca.
AMNP.A	- <i>Acta Musei Nationalis Pragae. Řada A, Historie</i> , Národní Muzeum, Praha.
AMT	- <i>Acta Musei Tutovensis</i> , Muzeul „Vasile Pârvan”, Bârlad.
ANIC	- Arhivele Naționale Istorice Centrale, București.
ANRM	- Arhiva Națională a Republicii Moldova, Chișinău.
AP	- <i>Analele Putnei</i> , Centrul de cercetare și documentare „Ștefan cel Mare”, Mănăstirea Putna.
ArhGen	- <i>Arhiva Genealogică</i> , Academia Română. Comisia de Heraldică, Genealogie și Sigilografie, Iași.

ArhMold	- <i>Arheologia Moldovei</i> , Academia Română. Institutul de Arheologie Iași.
AȘUI	- <i>Analele Științifice ale Universității „A. I. Cuza” din Iași</i> , Iași.
BAR Int. Ser.	- <i>British Archaeological Reports. International Series</i> , Oxford.
BCMI	- <i>Buletinul Comisiunii Monumentelor Istorice</i> , București.
Carpica	- <i>Carpica</i> , Muzeul Județean de Istorie „Iulian Antonescu”, Bacău.
CCAR	- <i>Cronica cercetărilor arheologice din România</i> , CIMEC, București.
CercIst S. N.	- <i>Cercetări Istorice</i> (serie nouă), Muzeul de Istorie a Moldovei, Iași.
DIR	- <i>Documente privind istoria României</i> , seria A, Moldova; seria B, Țara Românească, București.
DRH	- <i>Documenta Romaniae Historica</i> , seria A, Moldova; seria B, Țara Românească, București.
Hierasus	- <i>Hierasus. Anuarul Muzeului Județean Botoșani</i> , Muzeul Județean Botoșani.
MCA	- <i>Materiale și Cercetări Arheologice</i> , București.
MemAntiq	- <i>Memoria Antiquitatis, Acta Musei Petrodavensis</i> , Muzeul de Istorie și Arheologie Piatra-Neamț.
MIA	- <i>Materialy i issledovanija po arheologii SSSR</i> , Moscova-Leningrad.
Monumentul	- <i>Monumentul - Tradiție și Viitor</i> , lucrările Simpozionului Național Monumentul - Tradiție și Viitor, Iași.
Památky archeologické	- <i>Památky archeologické</i> , Archeologický ústav Akademie věd České republiky, Praha.
Pontica	- <i>Pontica</i> , Muzeul de Istorie Națională și Arheologie Constanța.
Peuce	- <i>Peuce</i> , Institutul de Cercetări Eco-Muzeale Tulcea.

PZ	- <i>Praehistorische Zeitschrift</i> , Freie Universität, Institut für Prähistorische Archäologie, Berlin.
RÉSEE	- <i>Revue des Études Sud-Est Européenes</i> , Institutul de Studii Sud-Est Europene, București.
RI	- <i>Revista Istorică</i> , Institutul de Istorie „Nicolae Iorga”, București.
RIR	- <i>Revista istorică română</i> , București.
RMMMIA	- <i>Revista Muzeelor și Monumentelor. Monumente Istorice și de Artă</i> , București.
RRH	- <i>Revue roumaine d'histoire</i> , București.
SASTUMA	- <i>Saarbrücker Studien und Materialien zur Altertumskunde</i> , Bonn.
SCIA	- <i>Studii și cercetări de istoria artei. Seria Artă plastică</i> , București.
SCIV(A)	- <i>Studii și cercetări de istorie veche (și arheologie)</i> , Institutul de Arheologie „Vasile Pârvan”, București.
SCN	- <i>Studii și Cercetări de Numismatică</i> , Institutul de Arheologie „Vasile Pârvan”, București.
SlovArch	- <i>Slovenská archeológia</i> , Slovenská akadémia vied, Bratislava.
Suceava	- <i>Suceava, Anuarul Muzeului Bucovinei</i> , Suceava.
Tyragetia	- <i>Tyragetia</i> , Muzeul Național de Arheologie și Istorie a Moldovei, Chișinău.
UISPP	- Union Internationale des Sciences Préhistoriques et Protohistoriques.

THE MUSIC-NOTE LINEAR POTTERY CULTURE IN EASTERN ROMANIA: PROPOSAL FOR A RELATIVE CHRONOLOGY

Julia BRAUNGART¹

Keywords: *Late Neolithic, Music-note Linear Pottery culture, Eastern Romania, Chronology, Quantitative methods.*

Cuvinte cheie: *Neolitic târziu, cultura ceramicii liniare cu capete de note muzicale, estul României, cronologie, metode cantitative.*

1. Introduction

The late Neolithic Music-note Linear Pottery culture in Romania developed from the Linear Pottery culture in southwestern Slovakia and diffused to eastern Romania across Moravia, the southeastern marginal areas of Poland and the western part of Ukraine. In all mentioned areas, the ceramics have an ornamentation of incised lines with little dimples which remind us of noteheads². In Romania, the stratigraphical relation between the Music-note Linear Pottery and the Starčevo-Criș culture was first demonstrated by M. Petrescu-Dîmbovița who discovered that in Perieni, the Music-note Linear Pottery layer overlaps the one of the Starčevo-Criș culture³. Independent chronologies for the Music-note Linear Pottery

¹ Freie Universität, Berlin.

² Concerning the decoration of the pottery, the term “notehead” will be used instead of “dimple”.

³ M. Petrescu-Dîmbovița, *Sondajul stratigrafic de la Perieni*, in *MCA*, III, 1957, p. 65.

culture in Romania were established by E. Comşa⁴, S. Marinescu-Bîlcu⁵ and N. Ursulescu⁶. The latter succeeded in incorporating the Romanian sherds into the local chronological scheme by J. Pavúk after comparing them with findings from southwestern Slovakia⁷.

In the following, an attempt will be made to chronologically structure the Music-note Linear Pottery culture in Romania with the aid of statistical methods (seriation and correspondence analysis). Analogue discoveries for the respective groups, formed by the correspondence analysis, based on Ursulescu's method will be searched afterwards in southwestern Slovakia, Moravia, southeastern Poland and Ukraine, in an attempt to create an independent chronology.

Due to the low number of features, a seriation and correspondence analysis of the vessel units seem to be the methods which produce the best results.

2. The material

The ceramics⁸ which were analysed come from different sites in eastern Romania (map I). The biggest part - twelve sites - is located in the Moldova region (Ciurea, Dăneşti, Glăvăneştii Vechi, Iaşi-Munteni, Isaiia, Larga Jijia, Mihoveni, Perieni, Şcheia-Silişte, Traian, Târpeşti, Vîlcelele-Găureanca). Moreover, pottery from four sites in eastern and central Transylvania (Cipău-I.C.I.A., Cipău-Gără, Hărman, Rupea), from five sites in Muntenia (Cernica, Dudeşti, Ghinoiaica, Sudiţi, Vadu Soreşti) and one site in Oltenia (Vădastra) was also considered. However, the ceramics from

⁴ E. Comşa, *Quelques nouvelles données sur la culture à céramique rubanée en territoire roumain*, in: F. Ieno, J. Makkay (eds.), *Die aktuellen Fragen der Bandkeramik, a Vonaldisztes Keramia Idoszeru Kerdesei*, Székesfehérvár, 1972, p. 177.

⁵ S. Marinescu-Bîlcu, *Aspects tardifs de la civilisation à céramique rubanée et sa contribution à la genèse de la civilisation Precucuteni*, in *PZ*, 46, 1971, 1, p. 34; Eadem, *Târpeşti. From Prehistory to History in Eastern Romania*, BAR Int. Ser. 107, Oxford, p. 16.

⁶ N. Ursulescu, *Contribuţii privind evoluţia culturii ceramicii liniare pe teritoriul Moldovei*, in *ArhMold*, XIII, 1990, p. 35.

⁷ For the detailed work of N. Ursulescu see: N. Ursulescu, *Contribuţii privind Neoliticul şi Eneoliticul din regiunile est-carpătice ale României*, Iaşi, 2000, p. 276.

⁸ Besides the pottery from Isaiia, the ceramic analysis is based on figures from the literature.

the western part of Transylvania belong to the Alföld Linear Pottery whereupon the Apuseni Mountains are seen as the geographic border⁹.

Currently, six of these sites can be seen as possible settlements (Glăvăneştii Vechi¹⁰, Mihoveni¹¹, Traian¹², Târpeşti¹³, Isaiia¹⁴, Sudiţi¹⁵) because of the house remains which were discovered there; in two cases (Dăneşti¹⁶, Cipău-Gără¹⁷), the feature situation is not clearly resolved. The only grave from Cipău-I.C.I.A. probably belongs to the Music-note Linear Pottery culture¹⁸.

Fine ware as well as medium-fine ware was researched in the ceramic analysis. The surface of the fine pottery is mostly burnished or polished. The use of a slip is rather seldom (fig. 16/4). In the majority of cases, the firing process produced gray colours, but black and yellow discolourings can appear. Tempering is not typical for the fine ware, but sometimes fine sand¹⁹ as well as grog and grit²⁰ were added. There are only few differences between

⁹ Z. Maxim, *Neo-Eneoliticul din Transilvania. Date arheologice şi matematico-statistice*, Cluj-Napoca, 1999, p. 68.

¹⁰ E. Comşa, *Aşezarea culturii cu ceramică liniară de la Glăvăneştii Vechi*, in *Hierasus*, 5, 1994, p. 65.

¹¹ N. Ursulescu, *op. cit.*, 2000, p. 221-236.

¹² H. Dumitrescu, *Şantierul arheologic Traian (1954) (r. Buhuşi, reg. Bacău)*, in *SCIV*, VI, 1955, 3-4, p. 462-469.

¹³ S. Marinescu-Bîlcu, *op. cit.*, 1981, p. 8-23.

¹⁴ N. Ursulescu *et alii*, *Isaiia, com. Răducăneni, jud. Iaşi. Punct: Balta Popii*, in *CCAR. Campania 2001*, Bucureşti, 2002, p. 161; N. Ursulescu *et alii*, *Isaiia, com. Răducăneni, jud. Iaşi. Punct: Balta Popii*, in *CCAR. Campania 2004*, Bucureşti, 2005, p. 188.

¹⁵ V. Teodorescu, *Date preliminare privind cultura cu ceramică liniară pe teritoriul de la sud de Carpaţi al României*, in *SCIV*, 17, 1966, 2, p. 223.

¹⁶ M. Petrescu-Dîmboviţa, E. Zaharia, *Sondajul arheologic de la Dăneşti (r. Vaslui)*, in *MCA*, VIII, 1962, p. 49-51.

¹⁷ N. Vlassa, *Cultura ceramicii liniare în Transilvania*, in *SCIV*, X, 1959, 2, p. 242.

¹⁸ *Ibidem*, p. 240.

¹⁹ N. Ursulescu, *op. cit.*, 1990, p. 16.

²⁰ A. Alexandrescu *et alii*, *Raport asupra săpăturilor de la Hărman, jud. Braşov (1961-1970)*, in *MCA*, X, 1973, p. 242.

the fine and the medium-fine ware concerning the temper size and the partially added organic material²¹.

As mentioned above, the decoration consists of incised lines forming rectilinear and curvilinear patterns supplemented by the noteheads (fig. 16-18). A detailed description of the different ornamentations follows in section 4.

3. Method

The characteristics which a vessel possesses at its fabrication time can be considered as coeval. Thus, vessels with at least two attributes can be seen as closed findings, which are subjected to the same laws as graves. It is assumed that graves which have similar burial objects must be temporally close. Thus, vessels with a comparable decoration must be created around the same time. So, sherds with no less than two characteristics can be used in the following analysis as significant objects.

If the statistical methods (seriation and correspondence analysis) sort the vessel fragments according to similarities, these similarities must be traced back to the shape or decoration of the vessel for the present. Future research can establish if these congruences depend on chronological, social or regional causes.

4. Characteristic system

4.1. Vessel typology (a)

Regarding the vessel shapes, a differentiation was made between bowls (a1), almost hemispherical vessels (a2) and biconical vessels (a3) (fig. 1). Besides, it was observed that there are retracted, straight and wide rims.

- a1** bowl
- a2** almost hemispherical vessel²²
- a3** almost biconical vessel²³
- aa** retracted rim
- ab** straight rim
- ac** wide rim

²¹ N. Ursulescu, *op. cit.*, 1990, p. 16.

²² See *Ibidem*, 1a, b.

²³ See *Ibidem*, 2a, b.

4.2. Characteristic analysis of the ornamentation systems

The analysis of the vessel decorations was made according to the method used by M. Strobel to structure the Eastern Linear Pottery culture²⁴. It is a convenient method for the characteristic analysis of the ornamentation of the Music-note Linear Pottery culture in Romania. Thus, the decoration was separated into different disposition zones; because of the fragmentation level of the pottery, it made sense to differ only between rim- and main decoration. Further characteristics are the existence of special motifs, the notehead shape and the vertical row of the noteheads between rim- and main ornamentation.

4.2.1. The rim decorations (b)

The rim decoration consists of incised lines which run horizontally below the lip. Their number differs from one to four (b1-b4). In exceptional cases, more lines or different rim motifs appear. Moreover, there are sherds with no rim ornamentation (bk) and an indeterminable number of lines (b0). The position of the noteheads within the rim ornamentation also seems to be important (ba). They can either run vertically (baa) – i.e. one on each line among one another – or randomly (bab); little space between the noteheads (bac) is also a criterion.

b characterized by horizontally running lines (fig. 2)

b0 number of lines not determinable

b1 one line²⁵

b2 two lines²⁶

b3 three lines²⁷

b4 four lines²⁸

bk no rim ornamentation

ba explained by the position of the noteheads (fig. 3)

baa with vertically running noteheads

bab with randomly running noteheads

²⁴ M. Strobel, *Ein Beitrag zur Gliederung der östlichen Linienbandkeramik. Versuch einer Merkmalsanalyse*, in *SASTUMA*, 4/5, 1995/1996, 1997.

²⁵ See N. Ursulescu, *op. cit.*, 1990, A1b.

²⁶ See *Ibidem*, A1a.

²⁷ See *Ibidem*, A1a.

²⁸ See *Ibidem*, A1c.

bac with little space between the noteheads

4.2.2. *The main ornamentations (c)*

Two apparent groups emerge within the main decoration styles. The first main style group includes curvilinear motifs (c1), while the second consists of rectilinear patterns (c2). Both groups were placed on the central zone of the vessel where they usually do not appear together. Furthermore, the position of the notehead in the respective motif attracts interest (ca). Here, the position in the angles (caa) in rectilinear patterns and the siting in the apexes (cab) in curvilinear motifs were in evidence. It was also important if the noteheads were placed on the lines (cac) – i.e. not in the angles or apexes – or on the end of a line (cad).

a. Curvilinear main decoration styles (c1)

The curvilinear main ornamentations split into five different motifs which can be subdivided on the basis of the number of lines they were built of. In certain cases, the number of lines was not determinable or a motif only appeared with a particular number of lines.

c1 curvilinear motifs (fig. 4)

c101 arcs hanging into each other²⁹

c1011 unilinear arcs hanging into each other

c1012 arcs consisting of two lines hanging into each other

c1013 arcs consisting of three lines hanging into each other

c1010 number of lines not determinable

c102 standing arcs³⁰

c1021 unilinear standing arcs

c1022 standing arcs consisting of two lines

c1023 standing arcs consisting of three lines

c1020 number of lines not determinable

c103 hanging arcs³¹

c1032 hanging arcs consisting of two lines

c1033 hanging arcs consisting of three lines

c1030 number of lines not determinable

c104 double arcs

²⁹ See *Ibidem*, A10a, c.

³⁰ See *Ibidem*, A10e.

³¹ See *Ibidem*, A10d.

c105 hanging arcs with wide ends

c1053 hanging arcs with wide ends consisting of three lines

b. Rectilinear main decoration styles (c2)

There are almost twice as many varieties of the rectilinear main decoration styles as curvilinear patterns. As before, a differentiation was made regarding the number of lines. However, for the analysis, a determination of line numbers was not important in half of the patterns.

c2 rectilinear patterns (fig. 5)

c201 angular band

c2011 angular band consisting of one line³²

c2012 angular band consisting of two lines³³

c2013 angular band consisting of three lines³⁴

c2010 number of lines not determinable

c202 alternately hanging and standing angles

c2021 alternately hanging and standing angles consisting of one line³⁵

c2023 alternately hanging and standing angles consisting of three lines

c2020 number of lines not determinable

c203 branch motif³⁶

c204 hanging angles

c2041 hanging angles consisting of one line

c2042 hanging angles consisting of two lines

c2043 hanging angles consisting of three lines

c2040 number of lines not determinable

c205 cross pattern

c206 rectangular motif

c207 horizontal lines

c208 vertical lines³⁷

³² See *Ibidem*, A2d.

³³ See *Ibidem*, A3b.

³⁴ See *Ibidem*, A3b.

³⁵ See *Ibidem*, A2a.

³⁶ See *Ibidem*, 2k.

³⁷ See *Ibidem*, A8b.

c209 diagonal lines*c. The position of the noteheads (ca)*

The position of the noteheads differs within the main motifs. Thus, concerning the rectilinear patterns, the notehead was placed either exactly on their edges (caa) – meaning where two lines come together forming an angle – or on the line (cac). The latter also applies to the curvilinear patterns. Besides, the notehead can be placed in the apex (cab) meaning the middle of an arc. In both categories, the notehead was used at the end of a line (cad).

ca characterized by the position of the notehead within the main motif (fig. 6)

caa on the edges

cab in the apex

cac on the line

cad at the end of a line

d. The shape of the noteheads (d)

Four different types of noteheads could be observed. The common shape is the round notehead (da), but oval varieties (db) are not uncommon either. Triangular noteheads (dc) rather constitute an exception, while stroke-shaped ones only appear in Vădastra.

d defines the shape of the noteheads (fig. 7)

da round

db oval

dc triangular

4.2.3. The occurrence of special motifs (e)

Motifs which appear on a vessel unit beside the usual main or rim decoration and do not belong to the proposed system of ornamentation were described as special motifs. There are motifs in the shape of upwardly open angles, rows of noteheads, randomly placed noteheads, short incised lines which run parallel to the lines of the main motif and cross patterns which were incised on the bottom of the vessel.

e special motif

4.2.4. Vertical row of noteheads between main and rim decoration (f)

As another characteristic, the vertical row of noteheads belonging to the rim and main decoration was included in the analysis because it is a noticeable element of the pottery of the Želiezovce group in southwestern

Slovakia. Some sherds of the Music-note Linear Pottery present the same detail. Therefore, it could possibly be seen as a suitable factor in determining the chronological position of certain vessel units.

f characterized by a vertical row of the noteheads between rim and main ornamentation (fig. 8).

5. Correspondence analysis and seriation

Altogether, the research included 513 fine and medium-fine ware sherds out of which 181 could be used for the analysis. After the correspondence analysis (fig. 9) and seriation (fig. 10) were made on the raw data, the features which appear too often were taken out consecutively in eight steps because they would affect the final result.

These features are: 1. Round notehead (da); 2. Retracted edge (aa); Notehead at the end of the line (cad); 3. Almost biconical vessel (a3); Notehead on the line (cac); 4. Almost hemispherical vessel (a2); 5. Little space between the noteheads in the rim decoration (bac); 6. Vertically running noteheads in the rim decoration (baa); Vertical row of noteheads between rim and main ornamentation (f); 7. Special motif (e); 8. Notehead on the edges (caa) and in the apex (cab) of the main motif.

Due to the removal of the mentioned characteristics, the rectangular motif (c206), the hanging arcs consisting of three lines (c1033) and the horizontal lines (c207) also fall out of the analysis because of too little characteristic combinations.

Evaluation

After all frequent characteristics had been taken out, the correspondence analysis shows the following pattern: the order of the vessel units is L-shaped and reminds us of a parabola (fig. 11; 12). Eight groups can be pointed out and each group can be related to certain decoration styles and rim models (fig. 12).

The first group (green) includes vessel units whose specific feature is the absence of the rim ornamentation (bk). Within this group, different main decoration styles become apparent: the cross pattern (c205), alternately hanging and standing angles (c2020), the angular band (c2010, c2012), hanging arcs with wide ends consisting of three lines (c1053) and standing

arcs consisting of one (c1021) and two lines (c1022). Moreover, the bowl (a1) and the wide rim (ac) appear.

The following group (brown) combines a part of the main decoration styles from the first group (green) - c205, c2020, c1053 - with the rim ornamentation of an indeterminable number of lines (b0).

The red group, which already leads over to the central point cloud, includes vessel units whose specific main decoration consists of standing arcs (c102). There are unilinear (c1021) as well as bilinear (c1022) arcs. Concerning the rim ornamentation, the latter are combined with two (b2), three (b3) or an indeterminable number (b0) of rim lines, while the former only appears with three horizontal lines (b3). Furthermore, the bilinear angular band (c2012) exists in combination with two (b2) or three (b3) rim lines, the wide rim (ac) and the triangular notehead (dc). The branch pattern (c203) appears together with two rim lines (b2) and the wide rim (ac). Thus, the red group includes characteristics which are contained in the preceding (green) as well as in the following group (white).

The central point cloud (white) combines, like the preceding red group, vessel fragments with two (b2), three (b3) and an indeterminable (b0) number of rim lines, but to a great extent without including the characteristics of the green group. Three rim lines (b3) are in combination with the interleaved hanging arcs consisting of three lines (c1013), the alternately hanging and standing angles made of three lines (c2023), the standing arcs composed of three lines (c1023), the bilinear hanging angles (c2042), the double angular band (c2012), the interleaved hanging arcs made of two lines (c1012), the unilinear alternately hanging and standing angles (c2021) and the unilinear angular band (c2011). Moreover, three rim lines are connected to the hanging arcs (c1030), the angular band (c2010), the double-arcs (c104) and the hanging angles (c2040).

Together with two rim lines (b2) the following characteristics appear: the interleaved hanging arcs composed of three lines (c1013), the alternately hanging and standing angles consisting of three lines (c2023), the triple angular band (c2013), the hanging arcs with wide ends composed of three lines (c1053), the standing arcs made of three lines (c1023), the bilinear hanging angles (c2042), the double angular band (c2012) and the interleaved hanging arcs consisting of one and two lines (c1011, c1012). Also, the

hanging arcs (c1030), the standing arcs (c1020), the branch pattern (c203), the double-arcs (c104), the angular band (c2010) and the interleaved hanging arcs (c1010) are combined to the rim ornamentation of two lines (b2).

The rim decoration of an indeterminable number of lines (b0) appears together with the interleaved hanging arcs made of three lines (c1013), the standing arcs composed of three lines (c1023), the bilinear interleaved hanging arcs (c1012) and the unilinear interleaved hanging arcs (c1011). Moreover, the alternately hanging and standing angles (c2020), the hanging angles (c2040), the standing arcs (c1020), the interleaved hanging arcs (c1010), the hanging arcs (c1030), the angular band (c2010) and the branch pattern (c203) are combined with the rim ornamentation of an indeterminable number of lines (b0).

The white group further includes the oval notehead (db), which can be assigned more frequently to the interleaved hanging arcs made of two and three lines (c1012, c1013) than to any other motif. The same also applies to the triangular notehead (dc). The straight (ab) and the wide (ac) rimshape appear in this group as well.

Characteristic of the yellow group is the rim ornamentation consisting of four lines (b4). It is combined with the triple angular band (c2013) as well as with the hanging angles composed of three lines (c2043).

The latter is also characteristic of the black group, which is located between the central point cloud and the yellow group. It presents a connection between both groups by linking the hanging angles made of three lines (c2043) with the rim decoration of three lines (b3).

The blue group can be separated into two subgroups, *a* and *b*, on the basis of the number of rim lines. Thus, the vessel units of the blue group *a* have clearly one rim line (b1), while the number of rim lines of the blue group *b* is not determinable (b0). The main decoration styles of the blue group consist of vertical (c208) and diagonal (c209) lines. The bilinear hanging arcs (c1032) and the oval notehead (db) appear only in the blue group *a*. The orange group is clustered parallel to the blue group. On the one hand, it contains the bilinear hanging arcs (c1032) in combination with three rim lines (b3) and straight rim (ab) and on the other hand the

interleaved hanging arcs consisting of three lines (c1013) together with one rim line (b1) and the straight rim (ab).

6. Proposal for a chronological scheme of the Music-note Linear Pottery culture in Romania

In an attempt to establish a chronological system for the Music-note Linear Pottery in Romania, the groups created on the basis of ornamentation will be incorporated into the chronological schemes already developed (southwestern Slovakia, Moravia, southeastern Poland, western Ukraine).

The green group, which is especially characterized by the absence of rim ornamentation (bk), shows similarities to the decorations of the first and second phases of the Music-note Linear Pottery in its distribution area. The absence of the rim decoration (bk) and the standing arcs (c1021, c1022) exist in the southwest Slovakian early phase³⁸, in phase I,1 in southeastern Poland³⁹ and in phase IIa₁ in Moravia⁴⁰, while the cross motif (c205) in southwestern Slovakia appears starting from the middle phase⁴¹. The same applies to the angular band (c2010, c2012), which appears in southwestern Slovakia in the middle phase and in Moravia from phase IIa₂⁴².

The brown group combines the cross motif (c205) with an indeterminable number of rim lines (b0); its analogies could be seen in the middle phase of southwestern Slovakia⁴³.

The red group which connects the standing arcs (c1021, c1022) and the angular band (c2012) with two or three rim lines (b2, b3) does not only have parallels in the early phases in southwestern Slovakia, Moravia and

³⁸ J. Pavúk, *Chronologie der Želiezovce-Gruppe*, in *SlovArch*, XVII, 1969, fig. 1/1-3; 2/14.

³⁹ J. K. Kozłowski, *Über die Untersuchungen der östlichen Peripherien der Linien-Bandkeramik-Kultur*, in *AAC*, XIV, 1974, fig. 14/2, 8.

⁴⁰ Z. Čížmář, *Nástin relativní chronologie kultury s lineární keramiky na Moravě. Poznámky k vývoji výzdobného stylu. Zur relativen Chronologie der Linearbandkeramik in Mähren. Bemerkungen zur Entwicklung des Zierstils*, in *AMMSS*, LXXXIII, 1998, fig. 4/7, 12.

⁴¹ J. Pavúk, *op. cit.*, 1969, fig. 4/1.

⁴² See footnotes 45 and 46.

⁴³ J. Pavúk, *op. cit.*, 1969, fig. 4/1.

southeastern Poland because of the standing arcs (c1021, c1022)⁴⁴, it also has parallels in the middle and late phase of the younger Linear Pottery culture and the early phase of the Želiezovce group in southwestern Slovakia⁴⁵, in the Moravian phases IIa₂, IIb and IIc⁴⁶, in the phases I,2, I,3 and II,A in southeastern Poland⁴⁷ as well as in the phases II and III in the Ukraine⁴⁸ on the basis of the rim lines (b2, b3) or the angle band (c2012).

Similary, some elements of the white group correspond with characteristics of the middle and late phase as well as with those of the early phase of the Želiezovce group in southwestern Slovakia and of the contemporaneous phases from the distribution area. So, the interleaved hanging arcs (c1011, c1012, c1013, c1010) build the most characteristic motif beside the rim ornamentation consisting of two (b2) and three (b3) lines in the white group. These ornamentations have analogies in southwestern Slovakia (middle and late phase of the younger Linear Pottery culture and early phase of the Želiezovce group)⁴⁹, Moravia (IIa₂, IIb, IIc)⁵⁰, southeastern Poland (I,2, I,3, II,A)⁵¹ and Ukraine (II, III)⁵². Likewise, the angular band (c2012, c2010) appears as a common element and has its parallels in the middle and late phase of the younger Linear Pottery culture and the early phase of the Želiezovce group in southwestern Slovakia as well as in the Moravian phase IIa₂, IIb and IIc and in the phase II in the

⁴⁴ See footnotes 38, 39, 40.

⁴⁵ Rim lines: J. Pavúk, *op. cit.*, 1969, fig. 3; 6; 13; angle band: *Ibidem*, fig. 3/11; 10/12; 15/18.

⁴⁶ Rim lines: Z. Čižmář, *op. cit.*, 1998, fig. 5/2; 6/15; 8/2; angle band: *Ibidem*, fig. 5/1; 11/1; 8/11.

⁴⁷ Rim lines: J. K. Kozłowski, *op. cit.*, 1974, fig. 18-20.

⁴⁸ Rim lines: N. S. Kotova, *Neolithization in Ukraine*, BAR Int. Ser. 109, Oxford, 2003, fig. 88-89; angle band: E. K. Černyš, *Istorii na selnjaeneoliticheskogovremeni v srednem Podnestrovja*, MIA 102, 1962, fig. 7/31, 33.

⁴⁹ Interleaved hanging arcs: J. Pavúk, *op. cit.*, 1969, fig. 5/7-8; 6/7; 16/1; rim lines: see footnote 45.

⁵⁰ Rim lines: see footnote 46; interleaved hanging arcs: Z. Čižmář, *op. cit.*, 1998, fig. 6/1, 2.

⁵¹ Interleaved hanging arcs: J. K. Kozłowski, *op. cit.*, 1974, fig. 18/2, 5; 20/ 1, 7; rim lines: see footnote 47.

⁵² Interleaved hanging arcs: N. S. Kotova, *op. cit.*, 2003, fig. 88, 4; E. K. Černyš, *op. cit.*, 1962, fig. 7/9; 10/4; rim lines: see footnote 48.

Ukraine⁵³. The hanging arcs (c1030) are reflected in the decoration of the late phase in southwestern Slovakia⁵⁴. Possible analogies to the double-arcs (c104) could exist in the middle phase in southwestern Slovakia⁵⁵, whereas the oval shape of the notehead (db) could already point to the beginning of the Želiezovce group⁵⁶. The branch pattern (c203), which only appears in Târpești⁵⁷, has analogies to a fragment from the southwest Slovakian site of Bajč⁵⁸ which is related to the early phase of the Želiezovce group.

The characteristic of the straight rim (ab) from the orange group could correspond to the horizon of the late phase in southwestern Slovakia⁵⁹.

The decoration styles of the blue group do not agree with the ornamentations from the relevant regions. However, the decoration of one rim line (b1) is a characteristic for all early phases of the Music-note Linear Pottery⁶⁰. This fact stands in contrast to the following proposed hypothesis: the ornamentation of one rim line (b1) appears with the vertical (c208) and the diagonal lines (c209) which do not have any correspondence in the distribution area. The pottery with influences from the Želiezovce group⁶¹ existing only in Târpești makes clear that at this stage there either did not exist anymore relations to the original regions of the Music-note Linear Pottery or they were too weak. Therefore, the decoration of vertical (c208) and diagonal lines (c209) in connection with one rim line could be an independent Romanian development that dispersed in a late phase when the contact to the other regions hardly existed any longer.

Furthermore, it stands out that the motif of the horizontal lines (c207), which was eliminated from the analysis because of too few characteristic combinations, appears in Traian and Târpești next to an

⁵³ See footnotes 45, 46, 48.

⁵⁴ J. Pavúk, *op. cit.*, 1969, fig. 6/2; 8/9.

⁵⁵ *Ibidem*, fig. 3/7.

⁵⁶ *Ibidem*, fig. 13/16; 15/18; 16/5.

⁵⁷ S. Marinescu-Bîlcu, *op. cit.*, 1981, fig. 28/11.

⁵⁸ J. Pavúk, *op. cit.*, 1969, fig. 12/10.

⁵⁹ *Ibidem*, fig. 8/6, 7, 8.

⁶⁰ *Ibidem*, fig. 2/8-9; Z. Čížmář, *op. cit.*, 1998, fig. 4/5, 7; J. K. Kozłowski, *op. cit.*, 1974, fig. 14/1, 4; N. S. Kotova, *op. cit.*, 2003, fig. 87.

⁶¹ S. Marinescu-Bîlcu, *op. cit.*, 1981, fig. 27/9; 28/4; 29/6.

ornamentation of rows of dots⁶². Analogies to these dot rows can be found in the Ukrainian site of Niezwiska where the horizontal lines (c207) appear at the same time⁶³. This decoration of rows of dots is found in Târpești next to ceramics influenced by the Želiezovce group. Besides, it has analogies in Šárka as well⁶⁴. All of the previously mentioned facts could indicate that the decoration of dots is a late element within the Music-note Linear Pottery. Thus, the coexistence of the rows of dots and the horizontal lines (c207) in the sites of Târpești, Traian and Niezwiska could likewise give the horizontal lines (c207) a late position within the Music-note Linear Pottery. In Perieni, Isaiia and Târpești, the horizontal lines (c207) appear along with the vertical (c208) and diagonal lines (c209), possibly supporting the proposed hypothesis.

Another motif, which fell out of the analysis, the rectangular pattern (c206), appears both in Perieni and Glăvăneștii Vechi. Its parallels are placed in the southeast Polish phase I3⁶⁵. From the same chronological horizon are the cross motifs which were placed on the outer bottom of the vessel. They are known in Târpești, Glăvăneștii Vechi and Traian and have equivalents in southwestern Slovakia⁶⁶. A geometric motif, which was almost identically formed on all fragments, arises only in Glăvăneștii Vechi⁶⁷.

It becomes apparent that the characteristics mainly split and group themselves along the axes according to the different number of rim lines. The decoration of one rim line (b1) and of four rim lines (b4) only show a low connection to the central point cloud (white group) whose main characteristics are two (b2) and three rim lines (b3). On the other hand, the vessel units without any rim ornamentation (b0) are well integrated (fig. 11). Thus, the cross pattern (c205) overlaps, as was mentioned above, between the green and brown group and the standing arcs (c1021, c1022) and the

⁶² *Ibidem*, fig. 28/5, 7, 8, 9; H. Dumitrescu, Vl. Dumitrescu, *Activitatea șantierului arheologic Traian*, in *MCA*, VIII, 1962, fig. 7/4.

⁶³ E. K. Černys, *op. cit.*, 1962, fig. 7/19-21; 10/18.

⁶⁴ V. Slavonil, *Studie O Sareckem Typu. Vymezení pojmu. Sborník Narodního Muzea V Praze*, in *AMNP.A*, XV, 1961, 3, fig. 6/16; 18/5.

⁶⁵ J. K. Kozłowski, *op. cit.*, 1974, p. 32.

⁶⁶ J. Pavúk, *op. cit.*, 1969, fig. 7/6.

⁶⁷ E. Comșa, *op. cit.*, 1994, fig. 24/5, 12.

angular band (c2010, c2012) within the green and red group. This shows a clear overlap concerning the main decoration for vessel units without rim ornamentation (bk) and for those with two (b2) and three rim lines (b3). The only modest integration of the blue (main characteristic: b1) and yellow (main characteristic: b4) groups could possibly depend on regional reasons or on a too little material basis.

The statistic evaluation clearly shows that the Music-note Linear Pottery culture can apparently be divided on the basis of the rim decorations into three phases, which is also shown by the statistical spread in the correspondence analysis. The main decorations seem to have little chronological relevance, whereas the rim ornamentation can be estimated as chronologically sensitive. The first group (green) connects the angular band (c2010), which does not appear in southwestern Slovakia until the middle phase, with no rim decoration (bk), which is a characteristic of the early phase there. This could mean that in Romania the first phase (main characteristic: bk) began in a chronological horizon which corresponds not only with the early southwest Slovakian phase but also with its middle phase. Thus, the second phase (main characteristics: b2, b3) could have its beginning in a time frame which is consistent with the sophisticated middle phase and the late phase of southwestern Slovakia. The last phase of the Music-note Linear Pottery (main characteristic: b1) could envelop a chronological horizon that at least goes along with the early phase of the Želiezovce group (tab. 1).

7. Expansion

The results allow the following statements concerning the occupation of certain sites (fig. 13; 14; 15). With the help of the rim decoration and main ornamentations (c207, c208, c209) presumably only significant for the last phase, it can be shown that the sites Glăvănești Vechi, Traian, Dănești, Larga Jijia, Mihoveni and Perieni belong to the first and second phase of the proposed chronological system for Romania. Dudești, Vadu Sorești, Sudiți, Vădastra, Hărman, Cipău-Gără, Șcheia-Siliște, Isaiia and Târpești not seem to appear until the middle phase. The last two mentioned sites even exist from a temporary level which corresponds with the southwest Slovakian middle phase (based on the decoration c104). The ceramics from Târpești

definitely influenced by the Želiezovce group demonstrate a persistence of the site until the last phase. The same probably also applies to Isaiia (c209, c207), Traian (c207, dot decoration), Glăvăneștii Vechi (c208, c209), Mihoveni (c208), Larga Jijia (c209), Dănești (c207), Perieni (c207, c209) and Rupea (c208).

When the low find density and the material basis are taken into consideration, the following picture of the expansion process of the Music-note Linear Pottery culture in Romania emerges. The first appearance of the Music-note Linear Pottery is evident in the Moldova region in the first phase (map II), which is proved by the sites Glăvăneștii Vechi, Traian, Larga Jijia, Mihoveni, Dănești and Perieni. In the second phase (map III), the Music-note Linear Pottery culture seems to expand to Muntenia (Dudești, Vadu Sorești, Sudiți) and Oltenia (Vădastra) as well as to Transylvania (Hărman, Cipău-Gără). At the same time new sites appear in the region of Moldova (Târpești, Isaiia, Șcheia-Siliște). A continuation until the third phase is likely (map IV) in Transylvania (Rupea) and in the Moldova region (Târpești, Isaiia, Glăvăneștii Vechi, Traian, Mihoveni, Perieni, Larga Jijia, Dănești).

8. Analogies to the Music-note Linear Pottery culture in Romania

In Romania, the Music-note Linear Pottery culture directly follows the Starčevo-Criș culture, while in all other regions an older phase of the Linear Pottery culture without notehead ornamentation precedes the Music-note Linear Pottery⁶⁸. Only influences of this older phase could be found in two Romanian Starčevo-Criș settlements (Grumăzești, Suceava)⁶⁹. Furthermore, it was observed that big long houses dominate in western Slovakia⁷⁰ and Moravia⁷¹, while in Poland⁷², Ukraine⁷³ and in the Republic of

⁶⁸ Z. Čižmář, *op. cit.*, 1998, 137; A. Kulczycka-Leciejewiczowa, *Kultura ceramiki wstęgowej rytej w Polsce. Zarys problematyki*, in J. K. Kozłowski (ed.), *Z badań nad kulturą ceramiki wstęgowej rytej: materiały konferencji w Nowej Hucie dn. 22 IV 1969*, Polskie Towarzystwo Archeologiczne, Kraków, 1970, p. 23; J. Pavúk, *op. cit.*, 1969, p. 269; N. S. Kotova, *op. cit.*, 2003; N. Ursulescu, *op. cit.*, 2000, p. 277.

⁶⁹ S. Marinescu-Bîlcu, *Asupra unor probleme ale culturii Criș*, in *SCIVA*, 26, 1975, 4, p. 500; N. Ursulescu, *op. cit.*, 2000, p. 276.

⁷⁰ J. Pavúk, *Štúrovo. Ein Siedlungsplatz der Kultur mit Linearbandkeramik und der Želiezovce-Gruppe*, Nitra, 1994, p. 64.

Moldova⁷⁴ - as well as in Romania - small house features are most common. Concerning the inside of the houses, there are analogies regarding the fire places. Thus, the pit hearth of the ground-level house in Mihoveni has analogies in Poland⁷⁵, Ukraine and in the Republic of Moldova⁷⁶, where this type frequently appears. Moreover, in Poland until now burials were only discovered inside the settlements⁷⁷, whereas in southwestern Slovakia⁷⁸ and Moravia⁷⁹ cemeteries are also documented. In all mentioned areas inhumation dominates, the dead person being buried in contracted position⁸⁰.

⁷¹ R. Tichý, *Osídlení s volutovou keramikou na Moravě*, in *Památky archeologické*, 53, 1962, p. 304.

⁷² A. Kulczycka-Leciejewiczowa, *op. cit.*, 1970, p. 34.

⁷³ E. K. Černýš, *Territoire orientale des tribus de la céramique linéaire*, in *Atti del VI congresso internazionale delle scienze preistoriche e protostoriche, II, Roma 29 agosto-3 settembre 1962 / II, Comunicazioni sezioni I-IV*, UISPP, Firenze, 1965, p. 264.

⁷⁴ Idem, *op. cit.*, 1965, 264; T. Passek, *L'Europe Occidentale et l'Europe Orientale à l'époque néolithique*, in *Atti Del VI Congresso Internazionale Delle Scienze Preistoriche e Protostoriche. Roma 29 Agosto - 3 Settembre 1962. Vol. I. Relazione Generali*, Roma, 1962, p. 131.

⁷⁵ A. Kulczycka-Leciejewiczowa, *op. cit.*, p. 34.

⁷⁶ E. K. Černýš, *op. cit.*, 1965, p. 264.

⁷⁷ A. Kulczycka-Leciejewiczowa, *op. cit.*, 1970, p. 35.

⁷⁸ I. Cheben, *Bajč – eine Siedlung der Želiezovce-Gruppe. Entwicklungsende der Želiezovce-Gruppe und Anfänge der Lengyel-Kultur*, Universitätsforschungen zur prähistorischen Archäologie, Bd. 68, Bonn, 2000, p. 62.

⁷⁹ Podborský *et alii*, *Dvě pobřežské neolitické lidu s lineární keramikou ve Vedrovicích na Moravě*, Brno, 2002, p. 322.

⁸⁰ I. Cheben, *op. cit.*, p. 78; A. Kulczycka-Leciejewiczowa, *op. cit.*, p. 35; Podborský *et alii*, *op. cit.*, p. 324.

CULTURA CERAMICII LINIARE CU CAPETE DE NOTE MUZICALE ÎN ESTUL ROMÂNIEI: PROPUNERE PENTRU O CRONOLOGIE RELATIVĂ

(Rezumat)

Prin această lucrare se încearcă stabilirea unei cronologii pentru cultura ceramicii liniare cu capete de note muzicale (Notenkopfkeramik) în România cu ajutorul serierilor și analizei corespondențelor fragmentelor ceramice. Pe baza acestora se încearcă expunerea procesului de ocupare a teritoriilor. Cercetarea s-a bazat pe fragmentele descoperite în 22 de situri arheologice din estul României ce prezintă mai mult de două caracteristici semnificative. În privința caracteristicilor au fost considerate atât forma vaselor cât și decorul, care a fost separat în funcție de dispunere (pe buză și decorul principal). În funcție de rezultatul analizei corespondențelor, se pot crea grupuri diferite ce pot fi apoi legate de analogiile materialelor aparținând culturii ceramicii liniare cu capete de note muzicale din Slovacia, Moravia, sudul Poloniei și vestul Ucrainei. Astfel, a devenit evident faptul că numărul diferit de linii de pe partea superioară a vasului este motivul principal pentru care decorul se desparte și se grupează în jurul axei, în timp ce motivele decorative principale par să nu aibă o relevanță cronologică. Astfel, cultura ceramicii liniare cu note muzicale din România poate fi împărțită, pe baza decorului de pe buza vasului, în trei faze ce pot fi comparate cu schema cronologică locală pentru sud-vestul Slovaciei întocmită de către J. Pavúk.

Lista ilustrațiilor:

- Fig. 1. Formele de vase relevante pentru analiză.
- Fig. 2. Decorul buzei.
- Fig. 3. Poziționarea notelor muzicale.
- Fig. 4. Stiluri ale decorului principal curboliniar.
- Fig. 5. Stiluri ale decorului principal rectiliniu.
- Fig. 6. Poziționarea notelor muzicale în stilurile principale de decor.
- Fig. 7. Forma notelor muzicale.
- Fig. 8. Rânduri verticale de note muzicale între motivele principale și cele de pe buză.
- Fig. 9. Analiza corespondențelor tuturor fragmentelor de vase: unități.
- Fig. 10. Serierea datelor.
- Fig. 11. Analiza corespondențelor după înlăturarea trăsăturilor da, aa, cad, a3, cac, a2, bac, baa, f, e, caa and cab: trăsături.
- Fig. 12. Analiza corespondențelor, ordonate pe grupuri, după înlăturarea trăsăturilor da, aa, cad, a3, cac, a2, bac, baa, f, e, caa și cab: unități.

Fig. 13. Numărul fragmentelor de vase ce au caracteristici corespunzând fazelor.

Fig. 14. Numărul fragmentelor de vase ce au caracteristici corespunzând fazelor.

Fig. 15. Numărul fragmentelor de vase ce au caracteristici corespunzând fazelor.

Fig. 16. Isaiia-Balta Popii. Ceramică fină.

Fig. 17. Isaiia-Balta Popii. Ceramică fină; 1, 2, 4 din șanțul de fundare a locuințelor 8/8A.

Fig. 18. Isaiia-Balta Popii. Ceramică fină; 1-7 din locuința 4.

Hărți:

Harta I. Situri cu descoperiri ce pot fi încadrate în cultura ceramici liniare din România: 1. Cernica; 2. Cipău-Gără, Cipău-I.C.I.A.; 3. Ciurea; 4. Dănești; 5. Dudești; 6. Ghinoiaica; 7. Glăvăneștii Vechi; 8. Hărman; 9. Iași; 10. Isaiia; 11. Larga Jijia; 12. Mihoveni; 13. Perieni; 14. Rupea; 15. Șcheia-Siliște; 16. Sudiți; 17. Târpești; 18. Traian; 19. Vadu Sorești; 20. Vădastra; 21. Vâlcelele-Găureanca.

Harta II. Situri cu descoperiri ce pot fi încadrate în cultura ceramicii liniare din România (pentru numere vezi harta I): Faza timpurie. Numărul fragmentelor de vase semnificative (se aplică și hărților III și IV).

Harta III. Situri cu descoperiri ce pot fi încadrate în cultura ceramicii liniare din România (pentru numere vezi harta I): faza mijlocie

Harta IV. Situri cu descoperiri ce pot fi încadrate în cultura ceramicii liniare din România (pentru numere vezi harta I): faza târzie.

Tabel 1. Cronologia relativă a culturii ceramici liniare cu capete de note muzicale în sud-vestul Slovaciei, Moravia, sud-estul Poloniei, Ucraina și România (J. Braungart).

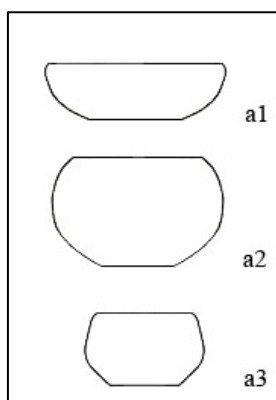

Fig. 1. Overview over the vessel shapes relevant for the analysis

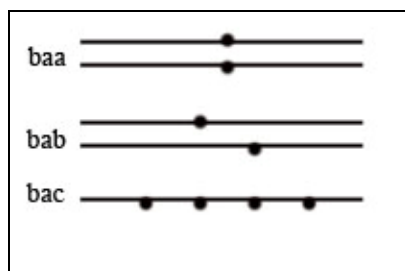

Fig. 3. Position of the noteheads

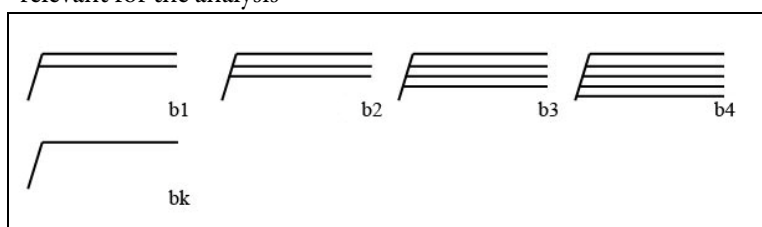

Fig. 2. Overview over the rim decorations

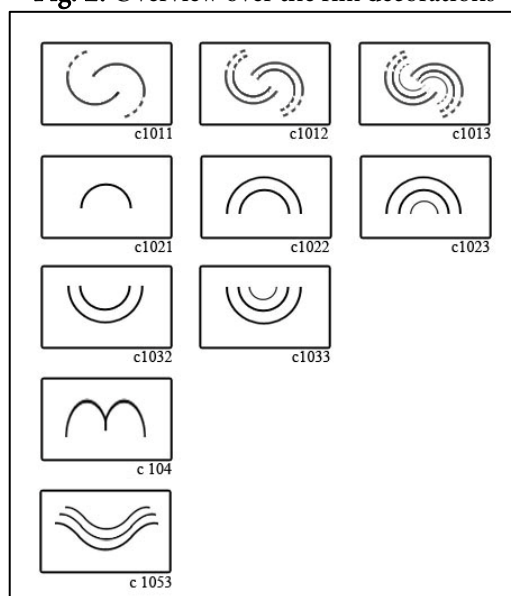

Fig. 4. Overview of the curvilinear main decoration styles

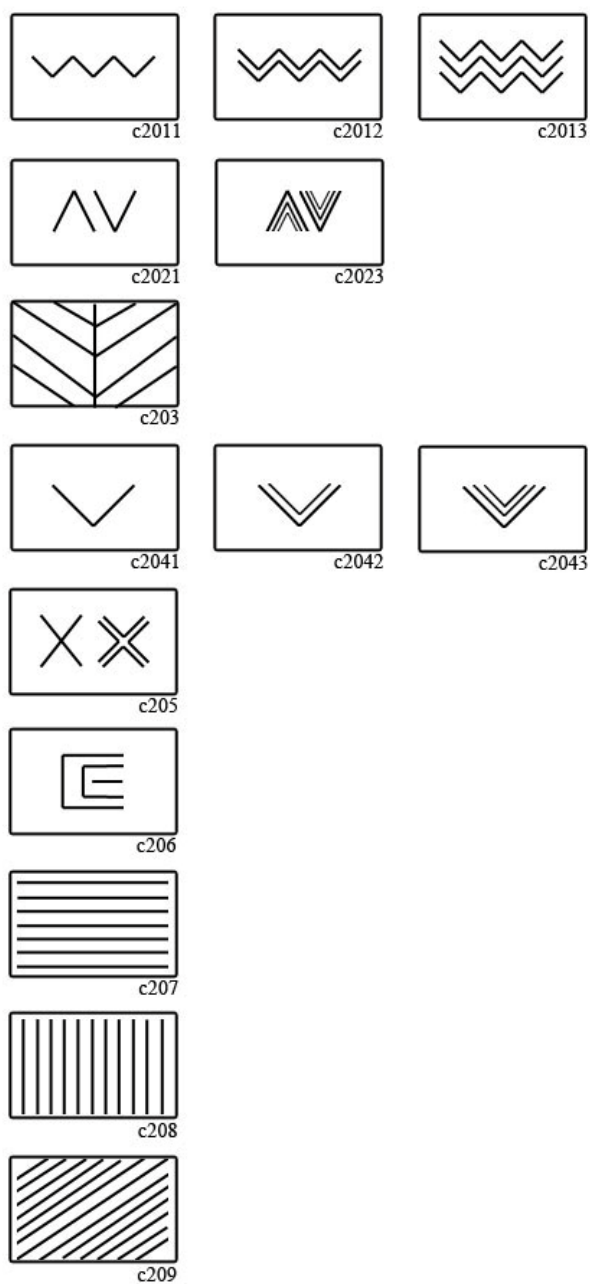

Fig. 5. Overview of the rectilinear main decorations styles

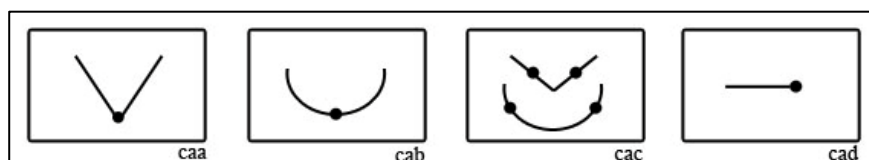

Fig. 6. Position of the noteheads in the main decoration styles

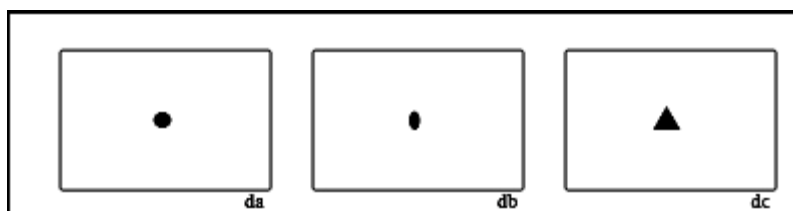

Fig. 7. Shape of the noteheads

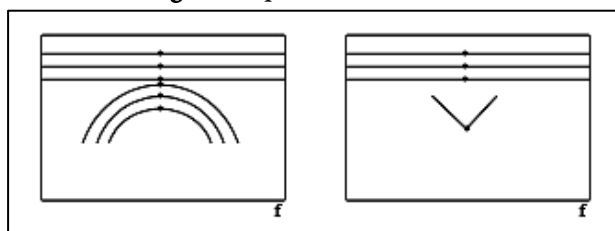

Fig. 8. Vertical row of the noteheads between main and rim motif

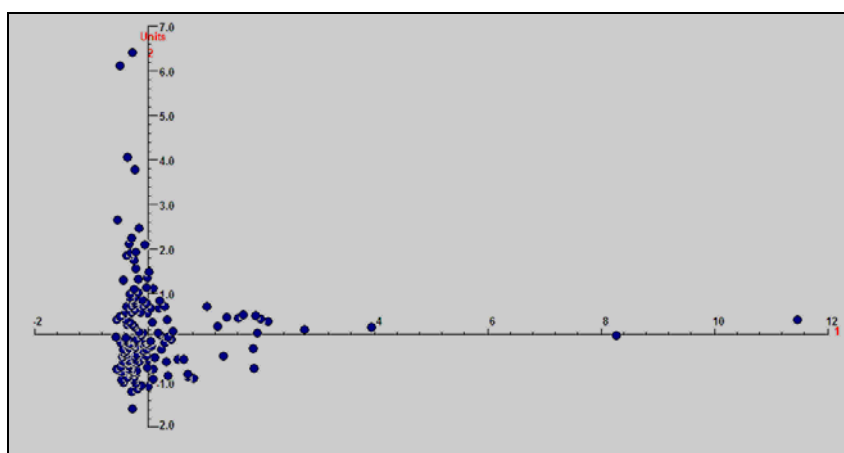

Fig. 9. Correspondence analysis of all vessel units: the units

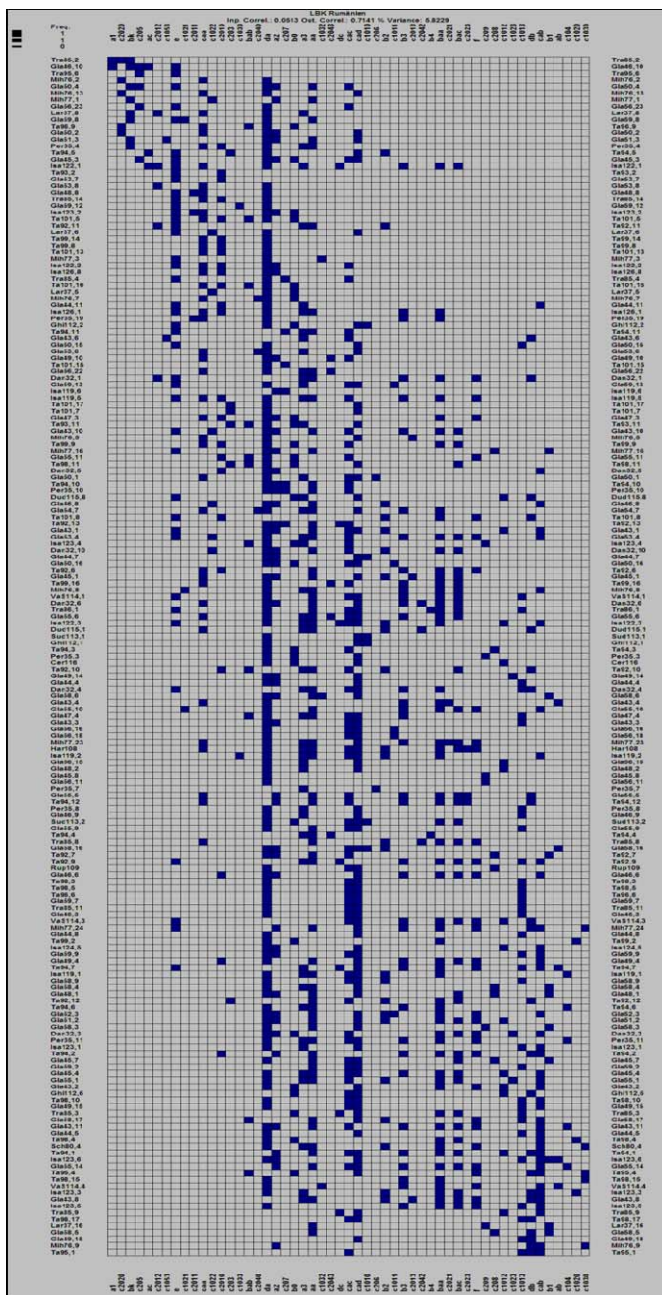
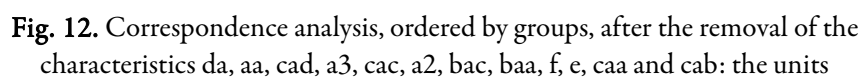
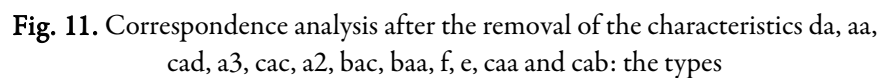

Fig. 10. Seriation of the raw data

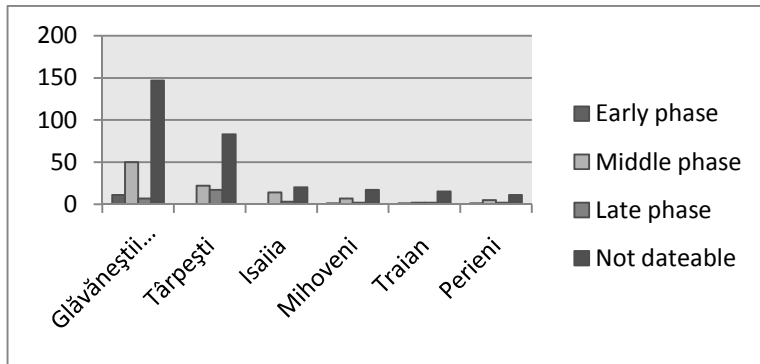

Fig. 13. Number of vessel units possessing characteristics corresponding to the phases

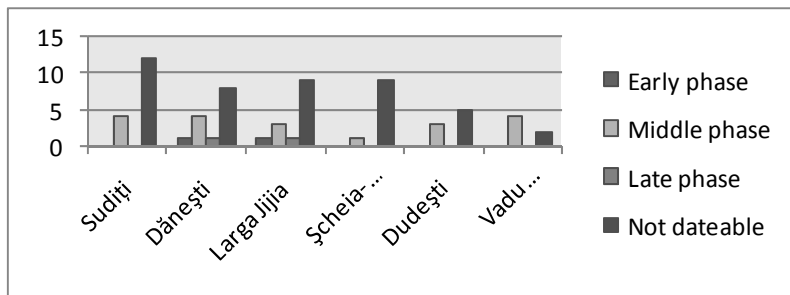

Fig. 14. Number of vessel units possessing characteristics corresponding to the phases

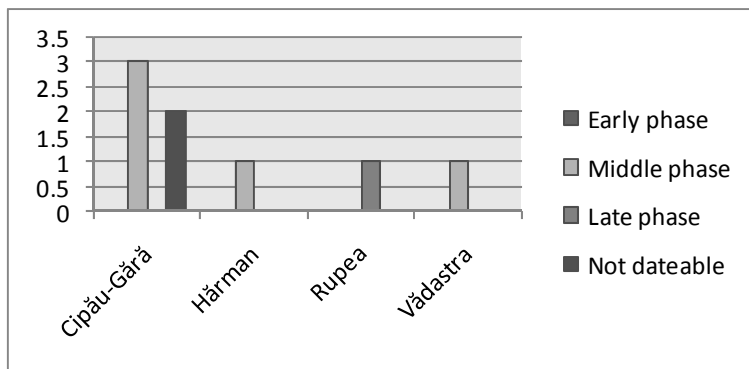

Fig. 15. Number of vessel units possessing characteristics corresponding to the phases

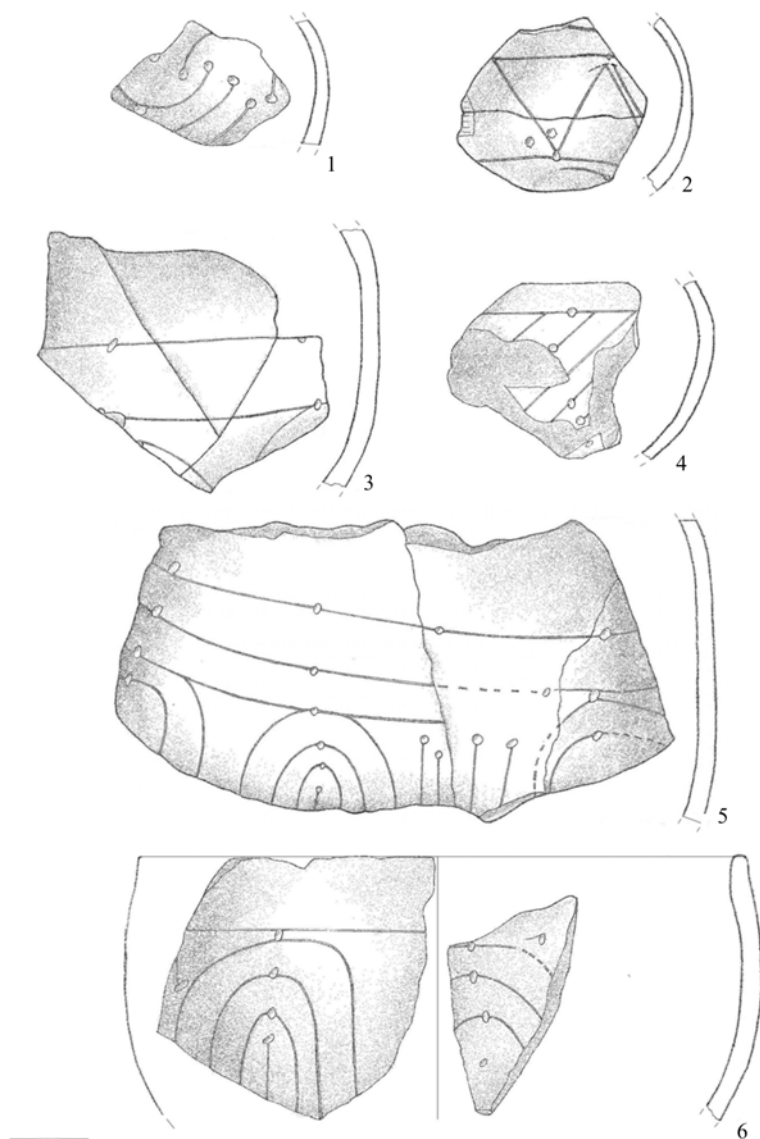

Fig. 16. Isaiia – *Balta Popii*. Fine ware

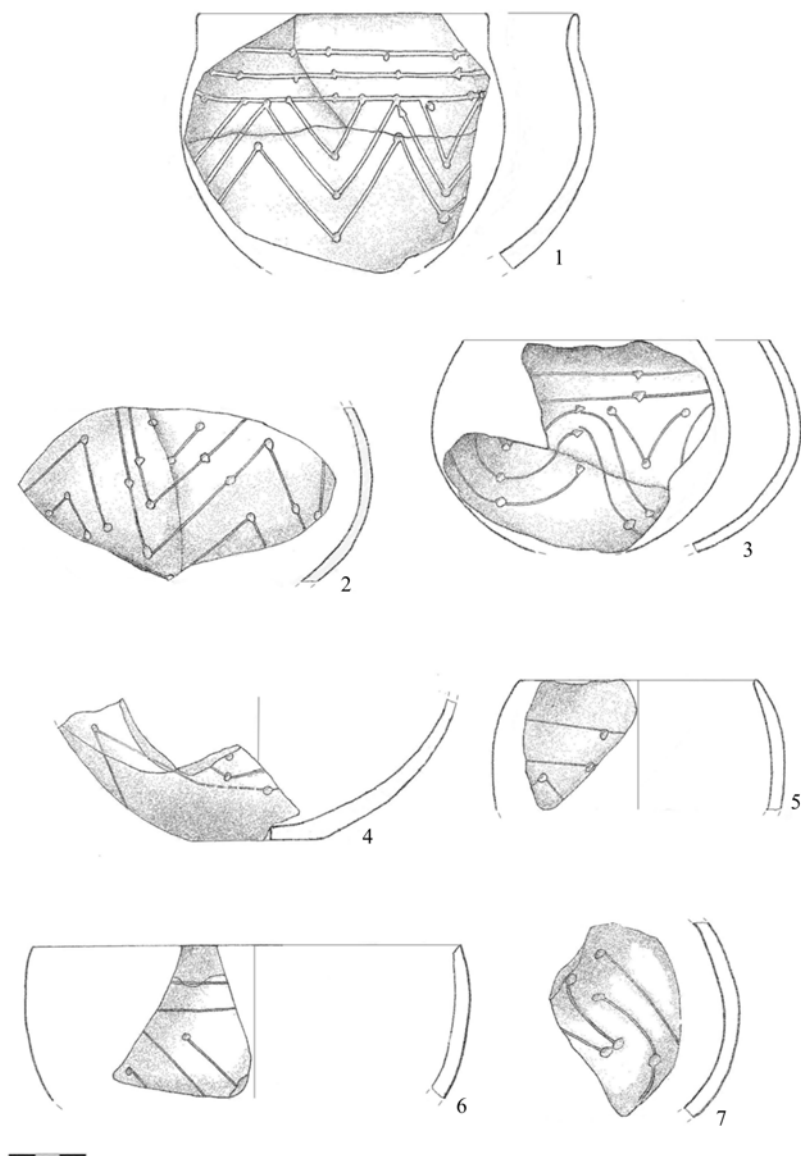

Fig. 17. Isaiia – *Balta Popii*. Fine ware; 1, 2, 4 from the foundation trenches of the house features 8/8A

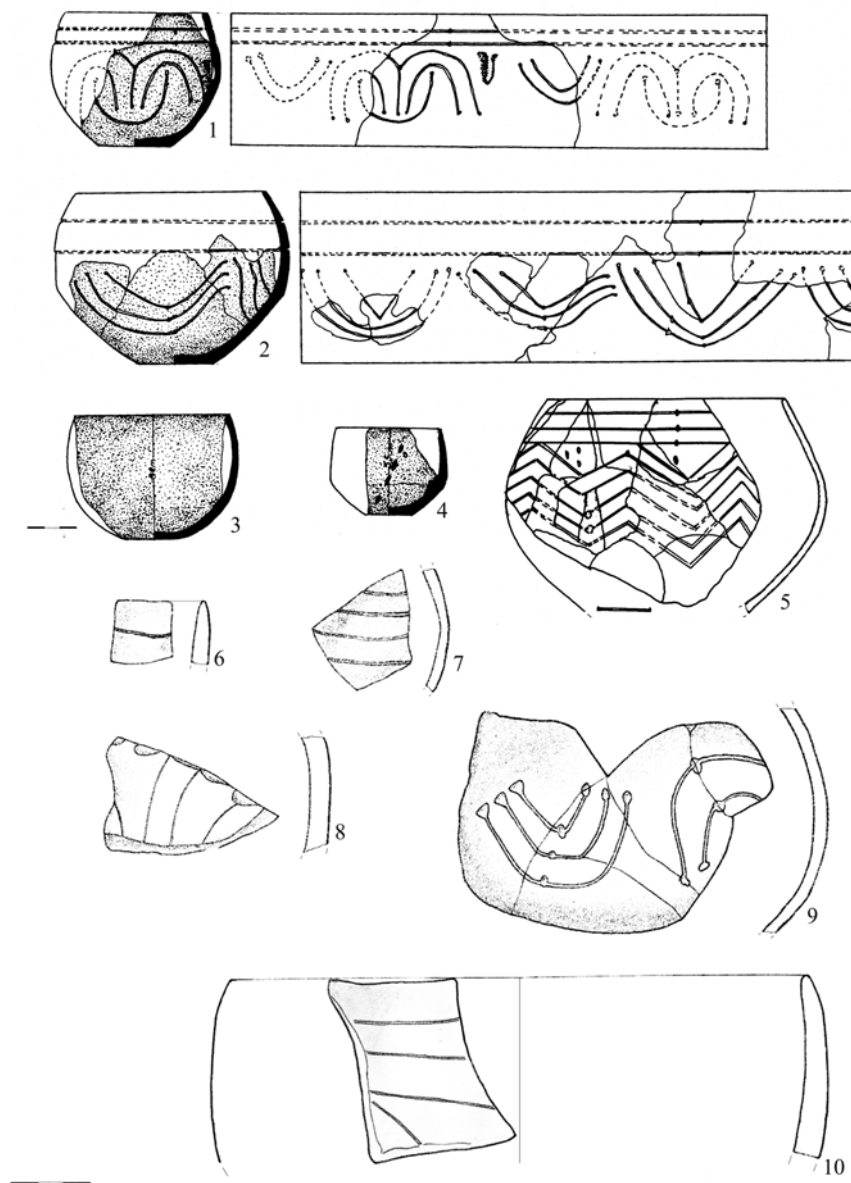
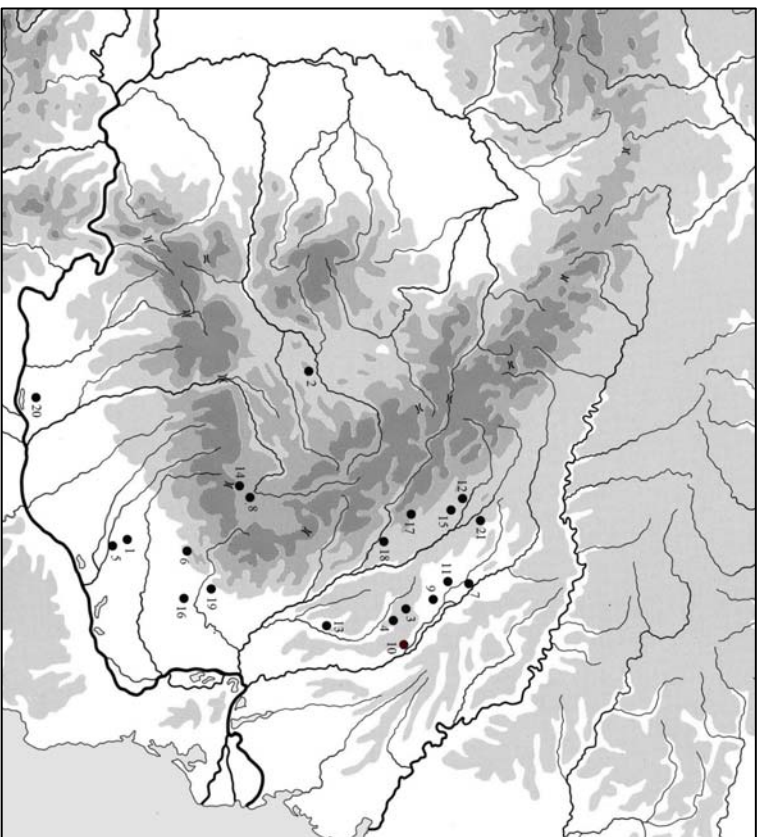
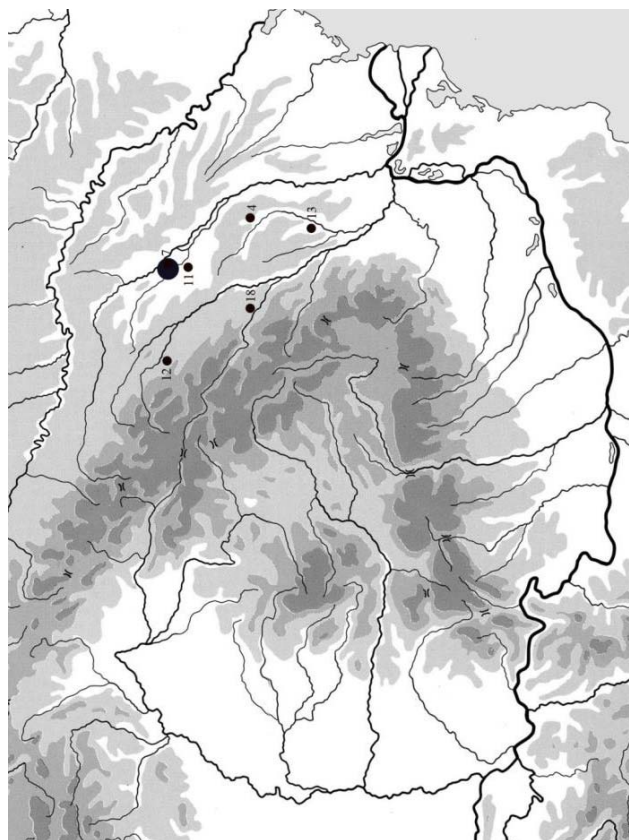

Fig. 18. Isaiia – *Balta Popii*. Fine ware; 1-7 from the house feature 4

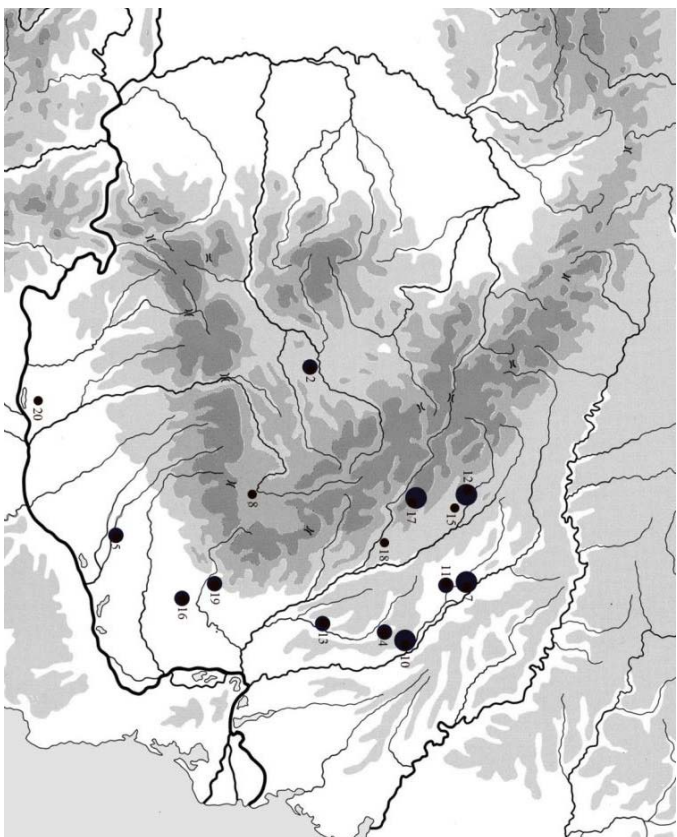
Map I. Sites of the Music-note Linear Pottery culture in Romania: 1. Cernica; 2. Cipău-Gară, Cipău-I.C.I.A.; 3. Ciurea; 4. Dănești; 5. Dudești; 6. Ghinoiaia; 7. Glăvăneștii Vechi; 8. Harman; 9. Iași; 10. Isalia; 11. Larga Jijia; 12. Mihoveni; 13. Perieni; 14. Rupea; 15. Șcheia-Siliște; 16. Sudirți; 17. Târpești; 18. Traian; 19. Vadu Sorești; 20. Vădastra; 21. Vâlcelele-Găureanca

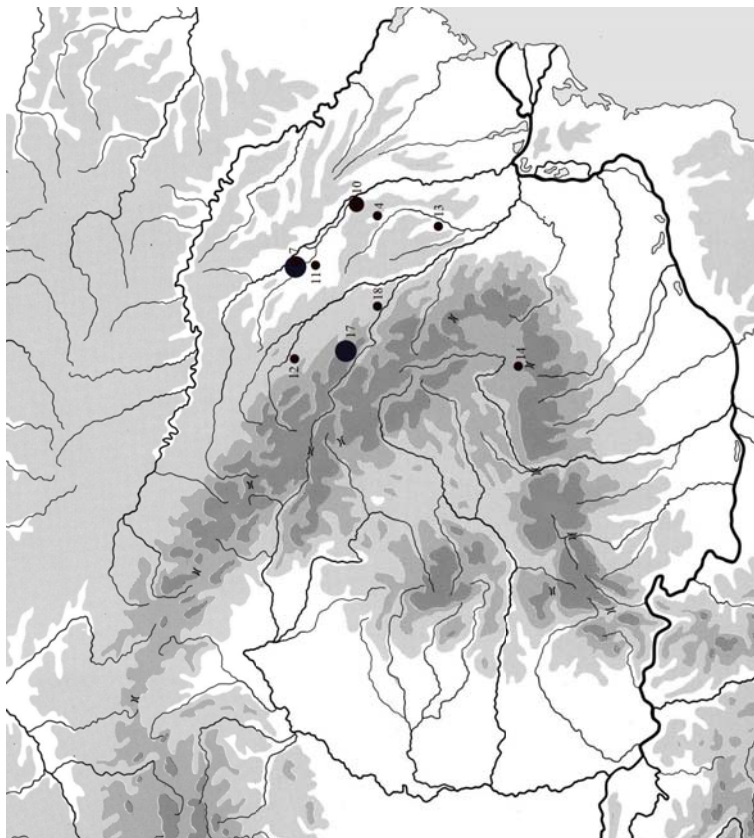
Map II. Music-note Linear Pottery sites in Romania (for site numbers see map I): Early phase

Number of significant sherds (applies also to map III and IV):

- 1-2 sherds
- 3-6 sherds
- more than 6 sherds

Map III. Music-note Linear Pottery sites in Romania (for site numbers see map I): Middle phase

Map IV. Music-note Linear Pottery sites in Romania (for site numbers see map I): Late phase

Southwestern Slovakia		Moravia	Southeastern Poland	Ukraine	Romania
Želiezove-group	Early phase	IIc	II	III	III
	Late phase	IIb	I,3	II	II
Younger Linear Pottery culture	Middle phase	IIa ₂	I,2		
	Early phase	IIa ₁	I,1		
					I Starčevo-Criș

Table 1. The relative chronology of the Music-note Linear Pottery culture in southwestern Slovakia, Moravia, southeastern Poland, Ukraine and Romania (J. Braungart)

MĂRTURII ARHEOLOGICE PROVENITE DIN DOUĂ AȘEZĂRI ALE DACILOR LIBERI AFLATE ÎN ZONA SUBCARPATICĂ A NEAMȚULUI

Vasile DIACONU¹, Ioan MITREA²

Cuvinte cheie: județul Neamț, daci liberi, așezări, ceramică, amfore.

Keywords: Neamț county, free dacians, settlements, pottery, amphorae.

Zona submontană a Neamțului, dar în special sectorul nordic al Subcarpaților Moldovei, nu a beneficiat de o cercetare temeinică a siturilor atribuite sec. II-III p. Chr., deși numărul lor confirmă o frecvență crescută a acestui spațiu de către comunitățile de daci liberi.

Fără să ne propunem schițarea unui istoric al cercetărilor foarte amănunțit, precizăm că la finele anilor '30, preotul Constantin Matasă a identificat o serie de așezări dacice în zona amintită³, pentru ca ulterior, în 1947, să efectueze un sondaj într-un astfel de sit, aflat pe teritoriul satului Țibucanii de Jos, în punctul *Movila din mijloc*⁴. Au urmat apoi săpăturile sistematice de la Târpești - *Râpa lui Bodai*, desfășurate între 1959-1965 și 1968, prilej cu care au fost recuperate diferite materiale arheologice, care argumentau locuirea acestui punct și de către o comunitate de daci liberi⁵.

¹ Complexul Muzeal Județean Neamț, Muzeul de Istorie și Etnografie Târgu Neamț.

² Complexul Muzeal „Iulian Antonescu” Bacău.

³ C. Matasă, *Cercetări din preistoria județului Neamț*, în *BCMI*, 97/1938, 1940, p. 36.

⁴ Șt. Cucos, *Contribuții la repertoriul arheologic al județului Neamț*, în *MemAntiq*, XVIII, 1992, p. 57; Gh. Dumitroaia, *Materiale și cercetări arheologice din nord-estul județului Neamț*, în *MemAntiq*, XVIII, 1992, p. 97.

⁵ S. Marinescu-Bîlcu, *Târpești. From Prehistory to History in Eastern Romania*, BAR Int. Ser. 107, Oxford, 1981, p. 114-122.

În deceniul șapte al secolului trecut au fost efectuate două sondaje în așezările de la Topolița și Războienii de Jos, ce vor face subiectul discuției noastre. Un alt obiectiv arheologic atribuit dacilor liberi a fost semnalat pe teritoriul satului Răucești, în punctul *Trofinești*, investigat printr-un sondaj, în anul 1986, de către M. Alexianu⁶. La toate acestea se adaugă și numeroasele cercetări de suprafață care au completat stadiul cunoștințelor privitoare la dinamica comunităților de daci liberi în microzona amintită⁷. Nu în ultimul rând, cele două tezaure monetare de la Ghindăoani⁸ și Târpești⁹, precum și o serie de descoperiri izolate¹⁰, au importanța lor pentru studierea segmentului cronologic la care am făcut referire mai sus.

Prezentul studiu își propune să introducă în circuitul științific unele materiale arheologice provenite din două așezări ale dacilor liberi aflate pe teritoriul județului Neamț. Deși au fost investigate în deceniul șapte al secolului XX, în literatura arheologică există foarte puține informații despre aceste stațiuni, situație ce justifică demersul nostru de a valorifica vestigiile descoperite cu acel prilej.

Din păcate, documentația de șantier lipsește în mare parte, ceea ce face dificilă reconstituirea unor situații arheologice identificate în timpul săpăturilor. Pentru a completa stadiul cunoștințelor de până acum, vom

⁶ Gh. Dumitroaia, *Săpăturile arheologice din județul Neamț (1986)*, în *Mem.Antiq.*, XV-XVII/1983-1985, 1987, p. 293.

⁷ Idem, *op. cit.*, 1992; Șt. Cucoș, *Mărturii din „arhiva” milenară*, în *Războieni – Valea Albă și împrejurimile*, Piatra-Neamț, 1977, p. 29-46; Idem, *op. cit.*, 1992; V. Diaconu, *Recunoașteri arheologice de suprafață în zona orașului Târgu Neamț*, în *Mem.Antiq.*, XXIV, 2007, p. 87-119; Idem, *Noi situri arheologice în zona de nord-est a județului Neamț*, în *Mem.Antiq.*, XXV-XXVI/2008-2009, 2010, p. 417-434.

⁸ Gh. Poenaru-Bordea, V. Mihailescu-Bîrliba, Al. Artimon, *Un mic tezaur de denari romani imperiali descoperit la Ghindăoani (jud. Neamț)*, în *SCIV*, 19, 1968, 4, p. 598-611.

⁹ S. Marinescu-Bîlcu, M. Chițescu, V. Mihailescu-Bîrliba, *Tezaurul de monede romane descoperit la Târpești*, în *SCN*, IX, 1989, p. 43-51.

¹⁰ V. Mihailescu-Bîrliba, *La monnaie romaine chez les Daces Orientaux*, București, 1980.

prezenta fiecare așezare, insistând asupra materialelor arheologice recuperate acum mai bine de cinci decenii.

1. Topolița - *La saivane* (com. Grumăzești) (fig. 1/1)

Așezarea se află pe malul drept al râului Topolița, în marginea răsăriteană a satului cu același nume, în imediata vecinătate a grajdurilor fostului CAP, la aproximativ 500 m sud-est de biserică¹¹. Situl ocupă o terasă inferioară, aflată la baza Dealului Ocea¹².

Primele descoperiri s-au făcut în anul 1963, cu prilejul unor săpături pentru silozuri, dar abia în 1966 a fost efectuat un sondaj pentru verificarea situației arheologice. Cercetările au fost coordonate de Ioan Mitrea și Alexandru Artimon.

Puținele informații păstrate în legătură cu acest sondaj sunt cuprinse într-un raport din anul 1966, aflat în arhiva Muzeului de Istorie și Etnografie Târgu Neamț, motiv pentru care vom reda în continuare conținutul acestuia:

*„Raport asupra săpăturilor arheologice de la Ocea, com. Grumăzești,
Rai(on). Tg. Neamț*

În 1963, cu ocazia unor lucrări pentru însilozări, efectuate de C.A.P. Ocea, au fost scoase la iveală urme arheologice, în punctul din spatele sediului C.A.P. Ocea, pe terasa pârâului Topolița.

Data fiind importanța materialelor arheologice scoase la suprafață, în 1966, Muzeul Regional Bacău a aprobat ca muzeul din Tg. Neamț să efectueze un sondaj pentru salvarea vestigiilor din așezarea de la Ocea. Sondajul s-a desfășurat între 21 sept. - 5 oct. 1966.

La lucrările arheologice au participat tov. I. Mitrea, din partea muzeului Reg. Bacău și tov. Artimon Alx., directorul Muzeului Raional

¹¹ Satul Topolița s-a numit în trecut Ocea. Apare eronat sub numele de „Topolnița” la Gh. Bichir, *Cultura carpică*, București, 1973, pl. I, harta nr. 1, cat. 37.

¹² În stânga șoselei ce duce spre satul Grumăzești, la aproximativ 300 m sud față de biserică, dr. Ioan Mitrea a descoperit materiale arheologice din sec. II-III și IV p. Chr. Semnalare și la V. Diaconu, *op. cit.*, 2007, p. 105.

Tg. Neamț. Lucrările au constat în trasarea a 4 secțiuni ce însumează o supr. de aproximativ 170 m. p. Săpăturile au mers în toate secțiunile până la adâncimea de 1,20 - 1,30 m.

Cu ocazia cercetărilor arheologice au fost descoperite resturi ale culturii materiale (fragmente ceramice, vase întregibile, obiecte), precum și o locuință. Materialele aparțin unei așezări dacice din sec. I î. e. n - III e. n.

Cercetările de la Ocea prezintă o mare importanță, ele dovedind locuirea dacilor în această parte a Moldovei, atestând continuitatea populației autohtone pe aceste meleaguri după cucerirea Daciei de către romani.

Resp. șantier (semnează I. Mitrea, Al. Artimon)”

După cum bine se poate constata și din succintul raport prezentat anterior, în suprafața cercetată au fost surprinse urmele unei locuințe și au putut fi recuperate diverse materiale arheologice. Unele dintre acestea au ajuns în patrimoniul muzeului din Târgu Neamț, iar altele, din nefericire, au intrat în colecția unei școli din localitate, fiind identificate de către unul dintre semnatarii acestor rânduri pe baza marcajelor (fig. 2/2).

Lotul de piese provenit din această așezare, cunoscut în prezent, este destul de redus cantitativ, fiind alcătuit din recipiente ceramice întregi, fragmente de vase și câteva obiecte din fier.

Chiar dacă nu au o valoare cronologică deosebită, vom face o descriere a pieselor reprezentative în rândurile următoare.

1. Cană de dimensiuni reduse, lucrată la roată, din pastă fină, de culoare brun-cenușie. Marginea superioară este dreaptă, gâtul scurt, corpul este bitronconic, iar baza inelară. Toarta pornește de sub buza vasului și se unește cu zona diametrului maxim. Dimensiuni¹³: h - 9 cm, d. g. - 5,5 cm; d. b. - 4,8 cm; nr. inv. 284 (fig. 2/1).

2. Toartă de amforă, lucrată din pastă de bună calitate, dură, cu nisip în structură. Are culoare cărămizie. Prezintă o nervură longitudinală șanțuită. Dimensiuni: L - 16 cm; l - 4,3 cm (fig. 2/3).

3. Picior de amforă. Fragmentul provine de la partea inferioară a unei amfore, care a fost lucrată din pastă de bună calitate, de culoare gălbuie. Dimensiuni: h - 3,8 cm; d. b. - 4,5 cm (fig. 2/4).

¹³ L - lungime, l - lățime, d - diametru, h - înălțime.

4. Fragment ceramic provenit de la gura unui vas de dimensiuni mari (amforă), lucrat la roată, din pastă densă, cu nisip fin și paiete de mica în compoziție. Are culoare cărămizie. Buza vasului este evazată spre exterior și prezintă un mic prag la partea superioară. Recipientul a fost prevăzut cu două torți masive. Dimensiuni: d. g. - 26 cm (fig. 2/6).

5. Fusaiolă, confecționată dintr-un fragment ceramic, circulară, aplatizată, cu o perforație centrală. Are culoare cenușie, lucrată din pastă fină, marginile fiind atent finisate. Dimensiuni: d - 4,4 cm; d. perf. - 0,9 cm; nr. inv. 4616 (fig. 2/5).

6. Cuțit din fier, de mici dimensiuni, cu lamă îngustă și mâner plat. Obiectul este corodat. Dimensiuni: L - 9 cm; l. max. - 1,3 cm; nr. inv. 2244 (fig. 2/7).

7. Scoabă din fier, de dimensiuni mici, în forma literei „U” întors, cu capetele ascuțite și secțiune circulară. Corodată. Dimensiuni: L - 5,4 cm; nr. inv. 2253 (fig. 2/8).

8. Scoabă din fier, păstrată în stare fragmentară, lucrată dintr-o bară aplatizată, cu un capăt îndoit și mai îngust. Corodată. Dimensiuni: L - 4,3 cm; nr. inv. 2251 (fig. 2/9).

9. Scoabă din fier, păstrată în stare fragmentară, ascuțită la un capăt și rectangulară în secțiune. Corodată. Dimensiuni: L - 4 cm; nr. inv. 2252 (fig. 2/10).

10. Cui (?) din fier, lucrat prin batere, cu un capăt ascuțit, triunghiular în secțiune. Păstrat în stare fragmentară și corodat. Dimensiuni: L - 5 cm; nr. inv. 2249 (fig. 2/11).

11. Cui din fier, lucrat prin batere, cu un capăt ascuțit și celălalt mai pronunțat, rectangular în secțiune. Corodat. Dimensiuni: L - 4,2 cm; nr. inv. 2248 (fig. 2/12).

Chiar și în condițiile unui număr foarte mic de piese, câteva observații sunt necesare.

Un prim aspect este legat de prezența ceramicii de import, reprezentată prin acele fragmente de amforă. De altfel, în majoritatea așezărilor din această perioadă, aflate la răsărit de Carpați, se întâlnesc materiale ceramice de factură romană¹⁴.

¹⁴ Cel mai recent repertoriu a se vedea la C. Croitoru, *Roman discoveries in the East Carpathian Barbaricum (1st century B.C. – 5th century A. D.)*, Brăila, 2011. Pentru județul

Pornind de la trăsăturile morfologice, putem presupune că două dintre bucățile de amforă prezentate de noi (fig. 2/3, 4) provin de la vase de tip B (după Šelov)¹⁵. Potrivit tipologiei lui Vnukov, cele două fragmente fac parte din recipiente ce aparțin probabil variantei S IV B, frecvent întâlnită în sec. II-III p. Chr.¹⁶. Prin raportare la clasificarea propusă de A. Opaîț, bucățile de amforă publicate de noi aparțin unor vase incluse în subtipul I E¹⁷.

Cât privește fragmentul de amforă de la fig. 2/6, identificarea unor analogii perfecte este destul de dificilă datorită dimensiunilor sale. Caracteristicile morfologice indică apartenența la grupa amforelor de mare capacitate, care își găsesc corespondențe la Zeest – tipul 84 și 85¹⁸, Rădulescu – tipul 4¹⁹, Opaîț – tipul X²⁰, Paraschiv – tipul 4²¹. Forme asemănătoare cu vasul de la care provine fragmentul semnalat de noi au fost descoperite în special în zona pontică, la Isaccea²², Argamum²³, Troesmis²⁴, Tomis²⁵ și Nuntași²⁶. Faptul că cele mai multe amfore de acest

Neamț, repertoriul descoperirilor de amfore romane poate fi consultat la G. D. Hânceanu, *Obiecte romane în situl dacic de la Roșiori-Neamț*, în *Carpica*, XXXIX, 2010, p. 41-48.

¹⁵ D. B. Šelov, *Les amphorae d'argile claire des premiers siècles de notre ère en Mer Noire*, în J. Y. Empereur, Y. Garlan (eds.), *Recherches sur les amphorae grecques*, BCH Supplement 13, Atena, 1986, p. 397, fig. 1/b.

¹⁶ S. Yu. Vnukov, *Pan-Roman Amphora Types Produced in the Black Sea Region*, în J. Eiring, J. Lund (eds.), *Transport amphorae and trade in the Eastern Mediterranean. Acts of the international colloquium at the Danish Institute at Athens, September 26-29, 2002*, Aarhus, 2004, p. 415, fig. 7/7.

¹⁷ A. Opaîț, *Amforele din spațiul est-carpatic*, în S. Sanie, T. E. Marin (eds.), *Geto-dacii dintre Carpați și Nistru (sec. II a. Chr. - II p. Chr.)*, Iași, 2011, p. 457, fig. 16-17.

¹⁸ I. B. Zeest, *Keramicheskaya tara Bospora*, MIA, 83, Moscova, 1960, p. 116.

¹⁹ A. Rădulescu, *Amfore romane și romano-bizantine din Scythia Minor*, în *Pontica*, 9, 1976, p. 103-104.

²⁰ A. Opaîț, *Considerații preliminare asupra amforelor romane și romano-bizantine din Dobrogea*, în *Peuce*, VIII, 1980, p. 308.

²¹ D. Paraschiv, *Amfore romane și romano-bizantine în zona Dunării de Jos (sec. I-VII p. Chr.)*, Iași, 2006, p. 25-26.

²² *Ibidem*, p. 25.

²³ *Ibidem*.

²⁴ A. Opaîț, *op. cit.*, 1980, p. 308, pl. X/2, pl. XV/1.

²⁵ A. Rădulescu, *op. cit.*, p. 103-104, pl. III/3, 3a.

tip sunt concentrate în partea de nord a Mării Negre, a fost interpretat că o dovadă a existenței în regiunea amintită a celor mai importante centre de producție²⁷. Însă, dacă ținem cont de dimensiunile mari ale acestor amfore (înălțimea de aproximativ 1 m, diametrul maxim de aproape 50 cm și capacitatea de până la 80 l) și de dificultățile transportării lor, se poate accepta ideea producerii și în zona istro-pontică, unde sunt datate la nivelul sec. II-III p. Chr.²⁸.

Obiectele de fier din această așezare fac parte exclusiv din categoria uneltelor și includ trei tipuri principale: cuțite, scoabe, cuie. Faptul că în cursul săpăturilor au fost surprinse urmele unei locuințe, explică prezența acelor obiecte (cuie, scoabe) folosite pentru fixarea structurii lemnoase a construcțiilor. Pentru piesele metalice de la Topolița pot fi identificate analogii în alte așezări contemporane, precum cele de la Săbăoani (jud. Neamț)²⁹ și Roșiori (jud. Neamț)³⁰, aflate mai aproape de zona noastră de interes.

2. Războienii de Jos - *Dealul Morii* (com. Războieni)³¹ (fig. 1/2)

Pe malul stâng al pârâului Valea Albă, în marginea nordică a satului Războienii de Jos (fost Uscăți), au fost semnalate resturi ceramice de factură dacică. Cu prilejul lucrărilor agricole efectuate în punctul *Dealul Morii*, între cimitir și fosta secție de mecanizare, H. Dominte a scos la suprafață mai multe vase de lut aflate în stare fragmentară. Situația aceasta a impus efectuarea unui sondaj, practicat de către V. Căpitanu și Al. Artimon

²⁶ *Ibidem*, p. 104, pl. IV/1, 1a.

²⁷ D. Paraschiv, *op. cit.*, p. 25-26.

²⁸ *Ibidem*.

²⁹ V. Ursachi, *Săbăoani. Monografie arheologică*, I, Iași, 2007, pl. 32/2, 5, 7, 9, 10.

³⁰ G. D. Hânceanu, *Cercetarea sitului arheologic de la Roșiori-Neamț (2006-2007). Contribuții la cultura dacilor liberi de pe malul Moldovei*, în *AMT*, VII, 2012, pl. XXVIII/1, 2, 5; pl. XLIV/2, 3, 4; pl. XLVIII/6, 7.

³¹ D. Popescu, *Săpăturile arheologice din Republica Socialistă România în anul 1968*, în *SCIV*, 20, 1968, 4, p. 475; Șt. Cucoș, *Săpăturile arheologice din județul Neamț*, în *Mem.Antiq*, I, 1969, p. 417.

în 1967³². Din păcate, nu au putut fi recuperate informații privitoare la amplasarea exactă a zonei săpate sau a eventualelor detalii stratigrafice. Se menționează doar faptul că locuirea din sec. II-III p. Chr. suprapune un nivel atribuit bronzului târziu³³.

Deși nu cunoaștem în amănunt situația arheologică înregistrată cu prilejul sondajului amintit, trebuie totuși să aducem în discuție posibilitatea ca inventarul recuperat să fi provenit dintr-un complex (groapă?). Avem în vedere faptul că cele mai multe dintre vase au putut fi întregite, iar unele sunt de dimensiuni apreciabile, așa cum se va vedea și din descrierea de mai jos.

1. Vas de dimensiuni mari, lucrat la roată, din pastă fină cenușie, cu corpul ovoidal. Buza vasului este răsfrântă în exterior, iar baza este inelară. Suprafața recipientului a fost atent finisată, iar prin șlefuire s-a obținut un model vălurit în zona diametrului maxim. Pe gât prezintă un brâu simplu, în relief. Restaurat. Dimensiuni: h - 53 cm, d. g. - 32 cm, d. b. - 15,5 cm; nr. inv. 47 (fig. 3/1).

2. Vas de dimensiuni mari, lucrat la roată, din pastă fină cenușie, cu corpul ovoidal. Gura nu s-a păstrat, baza este inelară, iar pe gât are o porțiune dintr-un brâu simplu, în relief. Restaurat. Dimensiuni: h - 55 cm, d. b. - 16 cm; nr. inv. 48 (fig. 3/2).

3. Vas de dimensiuni mari, păstrat în stare fragmentară, confecționat la roată, din pastă fină, cenușie. Corpul este oval, iar buza vasului este evazată. Cea mai mare parte din suprafața vasului a fost lustruită, iar pe gât pot fi observate trei registre verticale, relativ înguste, umplute cu linii vălurite. Dimensiuni: h - 44 cm, d. g. - 20,5 cm; nr. inv. 23 (fig. 3/3).

4. Castron, lucrat la roată din pastă fină, brun-cenușie, de formă tronconică, cu buza rotunjită și trasă ușor spre interior. Diametrul maxim corespunde cu umărul vasului. Baza este inelară. Atât suprafața exterioară,

³² Șt. Cucos, *op. cit.*, 1977, p. 35; Gh. Dumitroaia, *op. cit.*, 1992, p. 91 și nota 1; V. Diaconu, *Arheologul Alexandru Artimon și activitatea desfășurată la Târgu Neamț*, în V. Vrâncanu și colab., *Trecute vieți de truditori din ținutul Neamțului*, Suceava, 2013, p. 34, fig. 1/3.

³³ În inventarul Muzeului de Istorie și Etnografie Târgu Neamț se găsește un vas de mici dimensiuni, cu două torți supraînălțate, de factură hallstattiană, provenit de la Războieni. Deci, cel mai probabil, așezarea din sec. II-III p. Chr. suprapune o locuire din prima epocă a fierului și nu de la sfârșitul epocii bronzului!

cât și cea interioară au fost lustruite. Restaurat. Dimensiuni: h - 17 cm, d. g. - 30 cm, d. b. - 11,5 cm; nr. inv. 55 (fig. 3/4).

Conform tipologiei mai vechi a lui Gh. Bichir, primele două recipiente aparțin grupei B I, tipul a1, vasul nr. 3 se înscrie în aceeași grupă, dar în tipul b1, iar castronul se poate include în tipul c1.

Fiind forme ceramice comune, nu considerăm necesară o menționare a eventualelor analogii. De asemenea, nici unul dintre recipiente nu poate constitui un jalon cronologic foarte precis, încadrându-se în linii mari în sec. II-III p. Chr.

Un amănunt care nu trebuie omis este legat de funcționalitatea lor. Faptul că au fost lucrate din pastă fină și au suprafața exterioară lustruită, la care se adaugă și dimensiunile mari ale unora dintre acestea, ne determină să le considerăm recipiente destinate depozitării. Desigur, în cazul castronului, utilitatea lui era legată de păstrarea și servirea hranei.

Pentru a concluziona, putem spune că introducerea în circuitul științific a mărturiilor arheologice din cele două așezări era necesară, în condițiile în care, pentru zona de nord a Subcarpaților, setul de date referitor la comunitățile dacilor liberi nu este foarte amplu. Din acest motiv am insistat asupra descrierii vestigiilor, care fac totuși notă comună cu alte descoperiri din Moldova. Lipsa documentației de șantier ne-a împiedicat să elaborăm o discuție amănunțită referitoare la contextele arheologice din care provin piesele menționate mai sus.

În mod cert, succintele noastre observații, coroborate cu informațiile dobândite anterior, vor putea schița anumiți parametri ai dinamicii locuirilor umane din zona pericarpatică în perioada sec. II-III p. Chr.

Mulțumirile noastre se îndreaptă către colegii Șt. Honcu, G. D. Hânceanu, C. Croitoru, care ne-au pus la dispoziție unele surse bibliografice necesare pentru definitivarea acestui material.

ARCHAEOLOGICAL TESTIMONIES COMING FROM TWO
SETTLEMENTS OF THE FREE DACIANS IN THE SUBCARPATHIAN
AREA OF NEAMŢ COUNTY

(Abstract)

In this article, the authors present unpublished archaeological materials discovered in two settlements belonging to the free Dacians (2nd - 3rd century A. D.) located in the submontane area of the Neamţ County (Eastern Romania). The two archaeological sites were investigated during the seventh decade of the 20th century, but the result of the researches, with the exception of some brief mentions, was never exploited in the specialized publications.

Both of them are open settlements, placed on the low terraces of some water courses. The research of the settlement in Topoliţa was focused on a dwelling place; among the findings we identified local and imported ceramic materials, but also a series of iron objects. The imported pottery, of Roman origin, is represented by numerous amphora fragments attributed to the 2nd - 3rd century A. D. From the settlement in Războienii de Jos, there were gathered several complete or possible to restore ceramic recipients belonging to the local population. It is possible that these materials are from one single archaeological complex, probably a domestic pit.

The Subcarpathian area of the Neamţ County was intensively inhabited by the communities of the free Dacians. The publication of the archaeological testimonies from the two settlements intends to complete the already known overview on this sector.

List of Illustrations:

Fig. 1. Geographical positioning of the settlements: 1, Topoliţa; 2, Războienii de Jos.

Fig. 2. Topoliţa: 1-6, pottery; 7-12, iron objects.

Fig. 3. Războienii de Jos: 1-4, pottery.

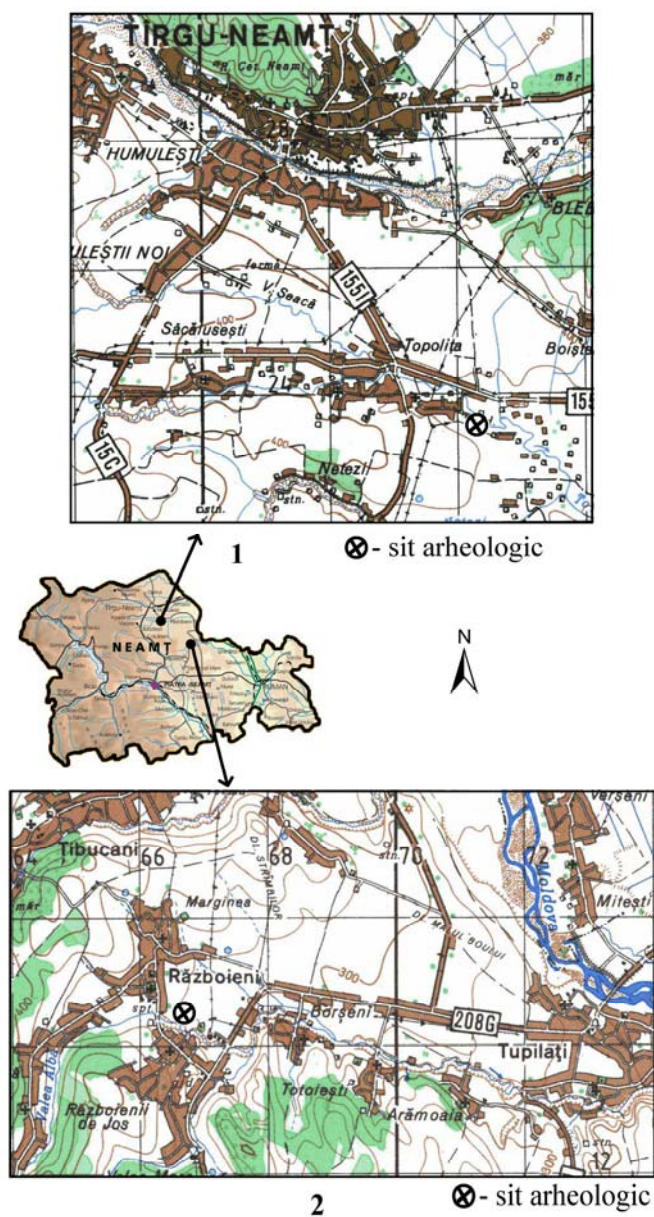

Fig. 1. Poziționarea geografică a așezărilor: 1, Topolița; 2, Războienii de Jos

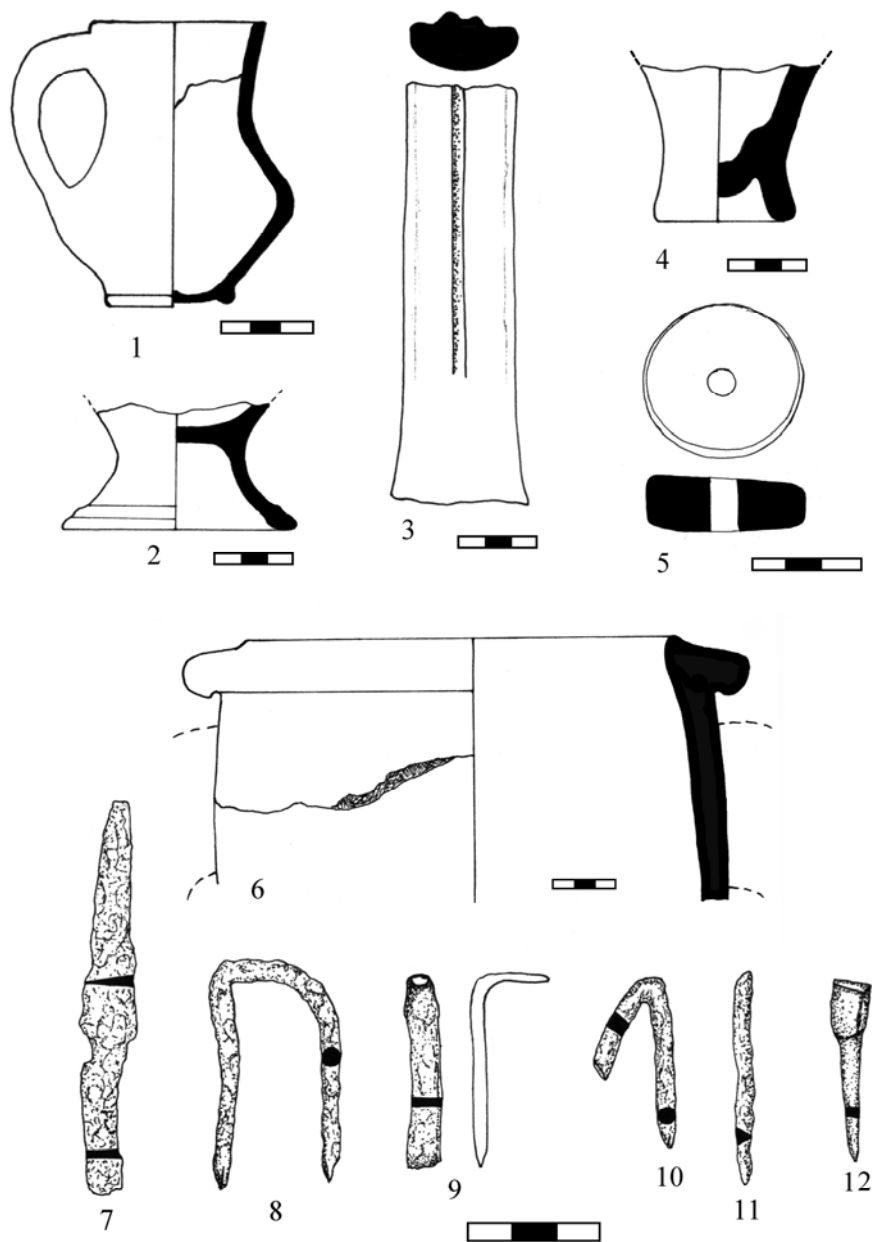

Fig. 2. Topolița: 1-6, ceramică; 7-12, obiecte de fier

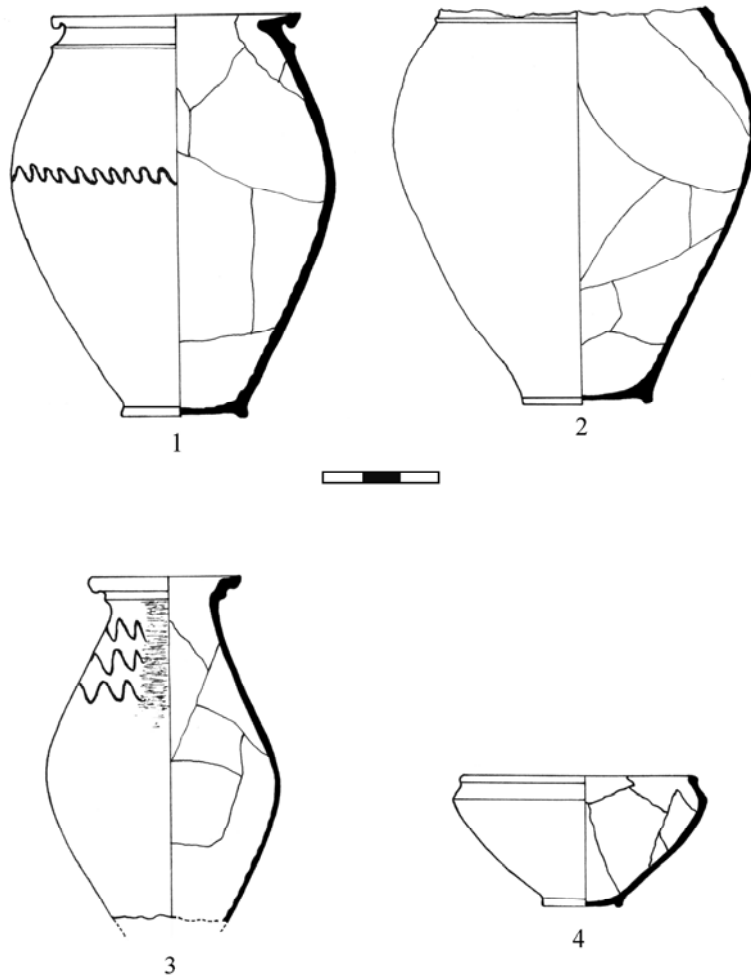

Fig. 3. Războienii de Jos: 1-4, ceramică

THE FEUDAL CEREMONY OF COLOMEEA/KOŁOMYJA (SEPTEMBER 12th 1485). NOTES ON THE MOLDAVIAN HERALDRY AND VEXILLOLOGY DURING THE REIGN OF PRINCE STEPHEN THE GREAT*

Tudor-Radu TIRON¹, Lucian-Valeriu LEFTER²

Cuvinte cheie: *Ștefan cel Mare, omagiul de la Colomeea/Kołomyja, heraldica, vexilologie, relații moldo-polone*

Keywords: *Stephen the Great, homage of Colomeea/Kołomyja, heraldry, vexillology, Moldavian and Polish relationship*

The purpose of this study is to put unveil several features of the ceremonial usage of flags and coats of arms in the Moldavian court practice of the late 15th century, in the light of several written and illustrated foreign sources of the period.

Moldavia's foundation was closely related to the military expeditions of the Hungarian Crown to the East and the battles with the Tartars from the Golden Horde. One of these actions, led by Andrew Lackffy, count of the Szeklers, who crossed the mountains in 1345, had a significant role in the history of Moldavia. After the victory over the Tartars in 1347, a "march" was created in the East of the Carpathians, for the defense of the

* Lecture given, under the name "The Moldavian Heraldry and Vexillology during the Reign of Prince Stephen the Great", at the Second Conference on Heraldry and Vexillology / II Konferencja IHW o Heraldyce i Wexylologii, Instytut Heraldyczno-Wexylologiczny, Cieszyn, Poland, 4-6 September 2014.

¹ Presidential Administration, Bucharest.

² County Center for Preservation and Promotion of the Traditional Culture, Vaslui.

Kingdom of Hungary, the entity being placed under the rule of Dragoș, a Romanian *voivode* from Maramureș.

Another significant moment in Moldavia's early history was the rebellion of Bogdan, *voivode* of the Romanians of Maramureș, against the Hungarian king Louis. Accompanied by his soldiers, in 1363 he crossed the mountains to the East and banished Sas, son of Dragoș, then the ruler of the realm; thus was founded the Moldavian dynasty, the Bogdans. On May 6th, 1387, the land formally became a vassal to the Polish Crown³, the moment being regarded as the "...very first integration of the Moldavian principality into the family of European states and sovereigns..."⁴.

*

Despite the fact that the direct mentions were very limited, it has been concluded that the symbolical moments connected with the accession to the throne of a Romanian prince were all inherited from the practice of the Byzantine court, as a strong proof that the Romanian principalities continued the "imperial idea". The ceremonies consisted in three parts: the formal election, "in open field" (having a double feature: popular and military), the anointment and the coronation in the church, with a special "reign oration" (*molitva de domnie*) and other rites closely following the Byzantine tradition, and finally the acceptance of the "flag of the realm", offered by the boyars⁵. Two 16th century anonymous chronicles, as well as the so-called chronicle of Grigore Ureche, were referring to the accession to power of Stephen the Great attesting this practice: "...So (the boyars, A/N) all together raised him as lord and metropolitan Theoctist anointed him for ruling. And Stephan *voivode* took the flag of the Land of Moldavia from there (the election place, A/N) and went to the throne (-place, A/N) of Suceava...". We should also notice that the word "scepter" (*shiptru*) was then used as an alternative one for flag, other texts of the period giving it

³ M. Costăchescu, *Documentele moldovenesti înainte de Ștefan cel Mare*, II, Iași, 1932, doc. 162, p. 599-603.

⁴ Șt. S. Gorovei, M. M. Székely, «*Princeps omni laude maior*». *O istorie a lui Ștefan cel Mare*, Sfânta Mănăstire Putna, 2005, p. 27.

⁵ C. Nicolescu, *Le couronnement – «încoronația»*. *Contribution à l'histoire du ceremonial roumain*, in *RÉSEE*, XIV, 1976, p. 656-657.

the same meaning⁶ (the word was coming from the Greek σκήπτρον, that is to say “stick”, while the word “flag”, “steag” in Romanian, was used in connection with a military unit thus referred. Anyway, this alternative use is largely attested by the other Romanian medieval sources)⁷.

Therefore, “scepter” and “flag” were referring the same object (that is to say the flag, having its well-known meaning). On the other hand, we can reasonably suppose that two different-like objects, a scepter and a flag, were simultaneously used for a prince’s consecration, each having a symbolical meaning. As a part of the spiritual ceremony of accession to power, the oration given by the metropolitan was asking Lord to “Give in his right hand (of the new prince, A/N) *the scepter of salvation*”⁸. Closely following several biblical excerpts⁹, in which the scepter was also taken with the meaning of staff or rod¹⁰, this formula not excluding *the possible consecration of a Moldavian prince with a flag*¹¹, as a much more visible, yet the paramount symbol of monarchic power¹². Even during the Ottoman rule, when the election of a prince “in open field” was discarded and other details were limited to the essential (such replacing the crown with a

⁶ L.-V. Lefter, *12 aprilie 1457: o problema de logică istorică*, in *CercIst* S. N., XXI-XXIII/2002-2004, p. 299-300.

⁷ M. Romanescu, *Despre schiptru*, in *RIR*, XVI, III, 1946, p. 288-294.

⁸ P. Mihail, I. Caproșu, *Despre ceremonialul domnesc*, in *AIIAI*, VII, 1971, p. 398.

⁹ “Your throne, O God, will last for ever and ever; a scepter of justice will be the scepter of your kingdom” (Hebrews 1:8): “The Lord will extend your mighty scepter from Zion, saying, «Rule in the midst of your enemies!»” (Psalm 110:2) etc.

¹⁰ “The scepter will not depart from Judah, nor *the ruler’s staff* from between his feet, until he to whom it belongs shall come and the obedience of the nations shall be his” (Genesis 49:10); “The Lord has broken *the rod* of the wicked, the scepter of the rulers” (Isaiah 14:5).

¹¹ C. Rezachevici, *A fost Ștefan cel Mare „ales” domn în aprilie 1457? Un vechi „scenariu istoric”: de la „tradiția” imaginară la realitate*, in *Ștefan cel Mare și Sfânt. Portret în istorie*, Sfânta Mănăstire Putna, 2003, p. 331-332.

¹² C. Nicolescu, *Les insignes du pouvoir. Contribution à l’histoire du cérémonial de cour roumain*, in *RÉSEE*, XV, 1977, p. 234-235.

decorated fur cap, or *cuca*), they used to say that the prince received the *steagul domniei* (= flag of reign)¹³.

Even if some authors are now discarding the image of a Romanian prince sitting upon his throne, wearing a crown and holding in his hand a flag¹⁴, in reality this pose was inherited from the iconography of the Eastern Roman emperors, where the *labarum* had the meaning of the permanent triumph over the evil¹⁵. The direct association between the flag and the sovereign also resulted from the iconography of the medieval rulers of the region, as attested by one of the gravures which adorn Johannes de Thurocz's work *Chronica Hungarorum* (1488), depicting Attila, king of the Huns, with the features of a 15th century monarch (Fig. 2)¹⁶.

Thus, the flag belonged to a series of "signs of power" (lat. *insignia potestatis*), together with the crown, the sword, the mantle, the cross, the mace etc.¹⁷. The older image of the Moldavian flag results from a woodcut reproduced several times in the above-mentioned *Chronica Hungarorum*, illustrating a fight between the Hungarian and the Moldavian armies, presumably during king Matthias Corvinus's invasion of Moldavia in 1467: it is about a pennon, charged with an aurochs head (Fig. 3/a-b)¹⁸. Fortunately, a hand-colored copy of this incunable (belonging to the *Corvina* collection and now preserved in Széchényi National Library of Budapest), also gives the chromatics of this flag (Fig. 4). The same aurochs appeared to have been used on blue, red, yet greenish flags during the time of Stephen the Great¹⁹, one explanation offered for all these variants being

¹³ D. Simonescu, *Literatura românească de ceremonial: Conдика lui Gheorgachi, 1762*, București, 1939, p. 78.

¹⁴ Șt. S. Gorovei, *Mușatinii*, București, 1976, p. 20.

¹⁵ A. Grabar, *L'Empereur dans l'art byzantin. Recherches sur l'art officiel de l'Empire d'Orient*, Paris, 1936, p. 32-34.

¹⁶ Joannes de Thwroc, *Chronica Hungarorum*, Augsburg, 1488, f. b. 4^r.

¹⁷ C. Nicolescu, *op. cit.*, 1977, p. 234.

¹⁸ C. I. Karadja, *Despre edițiile din 1488 ale cronicii lui Iohannes de Thurocz*, in *AARMSI*, III, XVI, 3, p. 35-43.

¹⁹ T.-R. Tiron, *Steagurile heraldice ale lui Ștefan cel Mare. Certitudini și ipoteze în lumina informațiilor mai vechi sau mai noi*, in *AP*, VIII, 2012, 1, p. 71-72, 77, fig. 13-17.

the necessity to have different, however related flags for the military units acting in the battlefield²⁰.

Retaining the conclusion that the Moldavian heraldic flags of the period were decorated with the aurochs head (in different chromatic combinations), we should now focus on the ceremonial use of the object. The only 15th century preserved mentions on the subject are connected with the strong Moldavian and Polish relationship: no less than 43 acts of allegiance, defensive treaties, commercial ones etc. were concluded with the Kingdom of Poland by the princes of Moldavia, from the earliest mention up to Stephen the Great²¹.

All these documents were conceived and authenticated according to the usages of the Moldavian chancellery. Speaking about the most important acts, those of allegiance, besides receiving the written form of the submission, the Polish practice required a solemn statement from the prince to become a vassal of the Crown. Already in the third decade of the 15th century, the Polish crown had a thoroughly described custom on receiving homage: *Modus prestandi omagium, qui semper observantur*. The king, crowned, enthroned and surrounded by his spiritual and temporal counselors, was receiving the vassal-to-be, exchanging typical formulas of pledge of allegiance from one side and taking under protection from the other; the concerned prince with his barons and other men, all dismounting, were having banners in their hands (“...banderium habens in manibus suis...”); after the exchange of formulas and embraces between the king and the prince, the first was receiving from the second the banner, telling him to serve with this particular flag: “Servias nobis cum isto vexillo”. After that moment, the vassals of the prince were approaching the royal throne, depositing down their little flags (“vexilla parvula”)²².

The Relation of the State of Polonia and the United Provinces of that Crown anno 1598, a text attributed to George Carew, queen Elisabeth I's

²⁰ *Ibidem*, p. 78-79.

²¹ F. C. Nano, *Condica tratatelor și a altor legăminte ale României 1354-1937*, vol.1, [București], 1938, nr. 3, 9, 11-15, 17-18, 20, 22-23, 33, 40-45, 47, 50-52, 57, 63, 66, 68, 76-77, 80, 82-84, 88, 92, 94, 96-98, 105, 108, 113-114.

²² Anatol Lewicki, *Codex epistolaris saeculi decimi quinti*, II, Krakowia, 1891, p. 480.

envoy to Poland, brings other significant details on the subject²³. After confirming the above-mentioned procedure, the text added that the banners of the new vassals were destroyed, as a part of the submission ceremony: "...So the kinge kissing hym (the prince to become vassal of the Crown, A/N) receyveth hym into hys protection and *taking hys banner breaketh it and throweth it away*. Afterwarde all the Barons Vassalls and hommagers of the same prince carrying their penons in their handes doe also their homage to the kinge, *their penons being lykewise so broken*". The text mentioned only one exception for this procedure: "The homage of Moldavia is somewhat different, *in that the Princes and hys hommagers banners are not rent, nor hys throwne on the grounde*. Besydes, he kneeleth not but bowes hys body and banner very lowe..."²⁴. Such formal practices knew other peculiarities as well: speaking strictly about the Polish-Moldavian intercommunication, it was noticed that since the very first beginning – prince Peter's homage of Lwów (1387) – the holy act of kissing the cross, typical for the Russian culture, was met with, adopted through the practice of the Lithuanian ducal court²⁵. The presence of this specific act in the Moldavian homages testified about how the vassals knew to adapt their conduct, in relation with the laws and customs of a suzerain power, without prejudice to the *de jure* essence of the relationship.

Returning to George Carew's text, we should notice that he strengthened what the period sources were telling about the personal allegiance of the Moldavian princes. From the Polish point of view, it was natural to require the effective submission of this powerful vassal, the allegiance being made public through a typical feudal ceremony. On the other hand, the personal allegiance was regarded as an undeserved

²³ *Res Polonicae ex archivo Musei Britannici I Pars. „Relation of the State of Polonia and the United Provinces of that Crown anno 1598"*, edit. Dr. Carolus H. Talbot, Romae, 1965 (Elementa ad fontium editiones, vol. XIII), apud V. Eskenasy, *Omagiul lui Ștefan cel Mare de la Colomeea (1485). Note pe marginea unui ceremonial medieval*, in *Ștefan cel Mare și Sfânt. Portret în istorie*, Sfânta Mănăstire Putna, 2003, p. 440-441.

²⁴ *Ibidem*, p. 449.

²⁵ L. Pilat, *De la Liov la Colomeea. Observații privind ceremonialul depunerii omagiului de către domnii moldoveni*, in *AP*, IV, 2008, 1, p. 137.

humiliation, from the point of view of a Moldavian prince²⁶, nevertheless constrained to ask for the Polish protection in order to face the Ottoman threat.

Presumably, the Moldavian homage knew different degrees of 'humiliation', as indicated by the role of the new vassals' flags during these ceremonies. Regarding the prince Alexander the Good's allegiance to the king Władysław II Jagiełło, on May 19th, 1415, in Sniatyn, all the information on this issue is that the flags of the Moldavians had been thrown down on the ground, at the king's feet ("...proiectis in terram ad pedes Regis banderis..."), as recorded by the chronicler Jan Długosz²⁷.

The homage of his successor, prince Elias, to king Władysław III occurred on September 18th, 1436, in Lwów, offer a clear image of how the Moldavians bore down themselves. Following the same author relation of the event, the prince and his boyars "...carrying in their hands the banners and war flags of the land of Wallachia (name also given in mediaeval Polish sources to Moldavia, A/N), humbly kneeling, broke the banners' staffs as a sign of submission and obedience, dropping them down the king's feet..." ("...hastilia banderiorum in signum subiectionis et obedientiae frangunt et ad pedes regis proiciunt...")²⁸.

Another significant moment occurred fifty years later, on September 12th, 1485, when Stephen the Great himself paid the homage to king Casimir IV, in Colomeea/Kołomyja. A contemporary, the chronicler Bernard Wapowski, mentioned that Stephen took his oath, standing with one knee bent and holding in his hand the flag of Moldavia, eventually grounding it to earth, in front of the king ("...genu flexu vexillum terre Moldavii manu tenebat (...). Vexillum principale Moldavicum ante pedes regio stravit..."). The mentioned author also added a significant detail, that the sides of the royal tent, where the entire event took place, had been purposely dropped, in order that not everyone may see "the submission and

²⁶ N. Iorga, *Polonais et Roumains. Relations politiques, économiques et culturelles*, Bucarest, 1921, p. 13-14.

²⁷ Johannes Długossius, *Historiae Polonicae*, ed. Leipzig, 1711, I, Liber undecimus, col. 367.

²⁸ *Ibidem*, col. 690-691.

humiliation of such a great prince”²⁹. However, a 1595 text, presumably based on a protocol drawn up during the Colomeea historical meeting, offers much detailed information on the issue. We are aware that the prince and his armigers approached all on horseback, that there was a silk main flag of Moldavia, carried in front of the procession, upon which there were beautifully painted, in gold, the arms of this principality (“...Banderium quoque magnum sericeum coloris rubri, in quo arma Terrae Moldaviae pulcre auro depicta errant...”). After giving this first written description of a Moldavian flag, the text also mentioned that each of Stephen’s hereditary landlords, as well as each courtier of his suite, all on horseback, were holding little flags. Dismounting in the sound of trumpets, the prince and his followers approached the royal throne, where Stephen made his allegiance promises and received the king’s answer, as well as his kiss. Differently to other Moldavian homages, this time the great banner was personally handed by Stephen to his suzerain, the latter passing the object to the marshal of the realm, asking for it to be kept in the royal treasury. Thrown down on the ground, the little flags were equally collected and sent to the treasury. The text stressed the fact that Stephen and his men didn’t agree their flags to be destroyed during the ceremony, asking their reputable conservation, as a supplementary sign of friendship (“...Noluit quippe Palatinus, et armigeri sui consentire, ut intra tractandum diripentur: quin petijt ipsorum ut Banderia omagialia honeste seruarentur propter maioris amicitiae auctoramentum...”). After all the Moldavians were swearing on the cross, according to their Orthodox Faith, the king offered chivalric insignia to Stephen’s esquires, then to the whole youth of his court³⁰.

*

The significance of the flag, as a sign of the Moldavian statehood, is obvious. Submitting and transmitting the object to a monarch – for instance the king of Poland – meant not only entering under his feudal

²⁹ *Kroniki Bernarda Wapowskiego z Radochoniec, kantora katedr. Krakowskiego. Część ostatnia czasy podługoszowskie obejmujące (1480-1535)*, (*Scriptores Rerum Polonicarum*, II), Kraków, 1874, p. 4.

³⁰ Cl. Isopescu, in *Diplomatarium Italicum*, I, 1925, p. 423-426, *apud* V. Eskenasy, *op. cit.*, p. 450-453.

jurisdiction, but also recognizing him as the highest military commander – taking the flag’s first use, that of a signaling device in battlefield. Besides being a sign of submission and obedience, breaking the banners’ staffs (as done by the Moldavian princes before Stephen the Great) may be considered as an indirect recognition of the Polish royal banner, as *the supreme flag to obey at, from now on*. Because speaking of a territory becoming vassal to a kingdom, discarding the own flag is understandable; however, the 1485 act of Colomeea illustrated a completely different situation. Not only that the Moldavians obtained a much more worthy submission – compared to the Polish general custom – but instead of being destroyed, prince Stephen’s banner was gently offered to the king and subsequently conserved – as well as the boyar’s flags – in the royal treasure. Speaking strictly from the symbolical point of view, this very moment may be considered as a *pleno jure* integration of the Moldavian aurochs within the “patrimony” of Polish state symbols. Anyway, this integration is clearly illustrated by the presence of the Moldavian aurochs into the official iconography of the Polish monarchs, attested from John Albert to Stanisław August Poniatowski³¹ (Fig. 5-6)³².

Approaching the above-mentioned written and illustrated sources is indispensable for understanding the features of the Moldavian mediaeval vexillology and heraldry. We are now aware of the aspect of Stephan’s banner and we know that there were other little banners in use. Were they military or territorial flags? The 1485 “bandiera parva” may have belonged to the military units connected with the districts of the land of Moldova, already attested, under the name *steag* (= flag), in the first half of the 15th century³³. Having or not a military meaning, containing or not the image of

³¹ I. Czamańska, *Stemele Moldovei și Țării Românești în iconografia Polonă (secolele XV-XVIII)*, in *ArbGen*, V (X), 1998, 3-4, p. 275-318.

³² *** *Siegel des Mittelalters von Polen, Lithauen, Schlesien, Pommern und Preussen*, Berlin, 1854, pl. 12, fig. 1 (the 1502 great Crown seal of king Alexander Jagiello); Jan Łaski, *Commune incliti Polonie Regni privilegium constitutionum et indultum publicitus decretorum approbatorumque...*, Cracovia, 1506 (the king surrounded by his court).

³³ *DRH*, A. Moldova, I (1384–1448), eds. C. Cihodaru, I. Caproșu, L. Șimanschi, București, 1975, doc. 106 (document dated 1432, January 2nd, containing a mention on the “*steag* of Tutova”)

the aurochs, the constant involvement of multiple flags in the ceremonies occurred from 1415 to 1485 should effectively signify a collective allegiance at once, of the prince and of the realm (the latter represented by the boyars).

One last word should be mentioned on the detail regarding the chivalric insignia offered by king Casimir to Stephen's attendants. The mention has been considered, in the recent Romanian heraldic literature, as denoting the collective ennoblement of the Moldavians present at Colomeea³⁴. Knowing that there are number of arguments in the direction of a direct Polish influence upon the coats of arms used by the Moldavian boyars, particularly in the 15th century³⁵, without denying the possible grant of Polish knighthood and armorial bearings to Stephen the Great's dignitaries, we consider that the Latin formula "militiae Symbolis" should not necessarily be taken as referring to a bestowal of coats of arms, but to chivalric objects in the period sense: swords, spurs, belts etc. Anyway, an alleged mass-ennoblement of that kind should have left some more "traces" in the Polish written sources – much more better than the Moldavian ones – as happened, for instance, during the well-known historic event of Horodło, on October 2th, 1413, when forty-seven Lithuanian boyars were formally "adopted" into a similar number of Polish coats of arms³⁶. Of course that the Colomeea moment has very few similarities with what had happened seventy-two years earlier, however if an alleged ennoblement of Moldavians took place, the event should have been similarly mirrored into the sources of the period.

³⁴ Șt. S. Gorovei, *Cu privire la heraldica medievală românească*, in *ArhGen*, II (VII), 1995, 1-2, p. 281-282; M. M. Székely, *Heraldică, genealogie și sigilografie la familia boierilor Ureche*, in *ArhGen*, I (VI), 1994, 3-4, p. 38.

³⁵ T.-R. Tiron, L.-V. Lefter, *Boierii lui Ștefan cel Mare. Conexiuni genealogice și moșteniri heraldice*, in *AP*, IX, 2013, 1, p. 69-71.

³⁶ *** 1413 m. *Horodlės aktai = Akty Horodelskie z 1413 roku: (dokumentai ir tyrinėjimai)* / Lietuvos istorijos institutas, Polska Akademia Umiejętności; sudarė Jūratė Kiaupienė, Lidia Korczak; parengė Jūratė Kiaupienė, Lidia Korczak, Piotr Rabiej, Edmundas Rimša, Jan Wroniszewski, Vilnius/Kraków, 2013, p. 532, 536-542. The authors avail themselves of this opportunity to express their sincere thanks to Dr. Agnė Railaitė-Bardė, researcher at the Lithuanian Institute of History, for kindly offering the present reference.

Come to the final point, our study has gradually reviewed generalities and particularities regarding the political status of Moldavia during the period of prince Stephen the Great, focusing on the Moldavian-Polish relations, regarding the tradition of the flag as a symbol of statehood, as well as regarding the ceremonial features resulted from several 15th-16th sources, both written and iconographical, on the homages implying the Moldavian princes.

At the crossroads between Western and Eastern feudal practices, the symbols of the land of Moldavia were illustrating the political, military, yet mystical image of power in this part of the Orthodox world.

Appendix

1.

<cca. 1430>

“Modus prestandi omagium, qui semper observantur

Dum aliquis princeps alicui regi prestare debet homagia, rex debet in solio maiestatis sue residere tamquam rex coronatus, et debet ad latus suum habere prelatos et barones consilii regni sui. Tunc princeps prestiturus omagia debet cum suis baronibus et omagialibus ac wasallis, banderium habens in manibus suis, ad sedem solii regalis procedere equester, et descendens equo suo iuxta solium ista verba proferre in hunc modum: «Clementissime domine mi rex. Ego serenitati vestre omagium facio et presto cum omnibus terris et hominibus meis, et peto tuicionem serenitatis vestre et circa iura et in iure meo ducali et dignitatibus conservari». Debet autem sic iurare tacto crucis signo: «Clementissime domine pye mi rex. Ego omagium presto et promitto fideliter sine dolo et fraude serenitati vestre et corone regni vestri cum omnibus terris et hominibus meis fidelitatem et esse fidelis, sic me Deus adiuvet et hec sancta crux gloriosa». Tunc rex debet ipsum recipere in suam tuicionem et ista verba dicere ad prestantem omagium: «Nos accipimus te in nostram proteccionem et circa omnes dignitates ac iura omnia ducatus tui tamquam principem nostrum relinquimus». Tunc osculentur eum et recipiat rex de manibus suis banderium principis et illud restituat amplexis manibus suis. Et dicat rex: «Servias nobis cum isto vexillo». Omnes autem vasalli et omagiales principis omagia facientis debent post eum transire usque ad sedem solii regalis, portantes singuli in manibus vexilla parvula, et eadem eciam post vexillum principis dimittere debent, ita quod banderium principis

procedere debet, vasallorum vero sequi ipsum. Pos hec debet rex recipere a principe recognitionem facti omagii litteralem sub eius sigillo ducali.”

(Anatol Lewicki, *Codex epistolaris saeculi decimi quinti*, II, Krakowia, 1891, p. 480)

2.

1415

“Quo cum suam Serenitatem Alexander Moldaviae Voieuada cum consorte sua et maxima militum suorum cohorte accedit et a Wladislao Poloniae Rege, frequentissimam militum pompam etiam tunc habente, benigne exceptus est, et multipliciter honoratus. Devotionem autem et fidem erga Wladislaum Poloniae Regem monstranturus, sibi, in corona et maiestate sedenti, ut et tanquam Regi Poloniae et coronae Regni Poloniae, fidelitati et subiectionis, cum omnibus Boiaris terrae Valachiae, solenne praestitit homagium et fidelitatis corporale iuramentum, proiectis in terram ad pedes Regis banderiis. De quo et literas patentes dedit, quae in thesauro habentur ad rei memoriam fermitatem...”

(Johannes Dlugossius, *Historiae Polonicae*, ed. Leipzig, 1711, I, Liber undecimus, col. 367)

3.

1436

“...Heliam Woiewodam Moldaviae cum omnibus Baronibus et Consiliariis suis (...) in civitatis Leopoliensis circulo ad id specialiter constructo et exornato, corona et omnibus indumentis regalibus insignitus consedit, ad quem Helias Woiewoda, splendida veste cum suis Boiaris et Consiliariis indutus, banderia et signa bellica quae sunt terrae Walachiae, in manibus accedentes, flexis genibus facta humiliatione et hastilia banderiorum in signum subiectionis et obedientiae frangunt et ad pedes regis proiiciunt, et iuramentum deinde tam Helias, quam sui omnes praestant corporale in fide, obediencia et subiectione integra Regis et Regni (...) post caeteris Boiaris, utque exhibitio ipsa homagii (...) exhibitionem et praestationem praefatam Helias Woiewoda cum suis publicis literis sigillis eorum munitis...”

(*Ibidem*, col. 690-691)

4.

1485

“...Preparatus erat mediis castris excelsus ac ornatissimus suggestus auro et oloscrico usquequaque coopertus intra altum ac spaciosum tentorium. Suggestum Casimirus Rex diademate et aliis regalibus insignibus conspicuus conscentit, in eoque aurato solio sublimus presedit. Cum ecce Stephanus Palatinus cum gentis sue purpuratis et nobilissimo quoque magna pompa supervenit. Ubi tentorio region aproinquavit ex composito Polonorum equitum interventu a suis exclusus ac equo desiliens in tabernaculum introductus solus regalem suggestum conscendit Regemque more gentis adoravit. Inde in verba regia iuraturus utroque genu flexus vexillum terre Moldavie manu tenebat: ut vero tanti principis denicio ac humiliacio omnibus et his precipue, qui aderant, testate esset, tabernaculum Regium re ita ex industria adaptata, solutis repente funiculis e sublime in terram decidit et omnia, que in suggesto agebantur omnibus admiracione attonitis patuere, Stephanus Palatinus, ut erat ingentis animi, nihil turbatus. Vexillum principale Moldavicum ante pedes regios stravit ac demum alma cruce ac sacro codice adhibito: erat siquidem ritus Grecanici Christianus, iuramentum fidelitatis, obediencie ac subiectionis (quod omagium vocant) Casimiro Regi et Regibus Poloniae successoribus multa cerimonia, quod felix faustumque sit prestitit...”

(*Kroniki Bernarda Wapowskiego z Radochonic, kantora katedr. Krakowskiego. Część ostatnia czasy podługoszwowskie obejmujące (1480-1535)*, (*Scriptores Rerum Polonicarum*, II), Kraków, 1874, p. 4)

5.

<1595>

“...Omagium Palatini Moldaviae

Post plures tractatus inter Serenissimum Principem et Dominum Kasimirum III Poloniae Regem, et Barones Poloniae, Suae Serenitatis et Regi nomine ex una, et inter Magnificum Jo Stephanum Palatinum Moldaviae armigerosque ipsius suo, et Terrae Moldaviae similiter nomine, parte ex altera partim personaliter, partim etiam per Regiae Maiestatis Nuncios diebus aliquot ab aduentu ipsius in praesentem diem habitos, Dominus Palatinus Moldaviae, qui supra propter defensionem a Poloniae regno habendam feria 2 a proxima post festum Natiuitatis Virginis Gloriosae Mariae, ad omagium Serenissimo Principo Domino Kasimiro Poloniae Regi etc. inclitaeque Suae Poloniae Coronae praestandum se, posteros, et terram suam iuramento ad fidelitatem, subiectionem, et obedientiam perpetuo seruandam, habendam, et obstringendam consensit hora tertiarum eademque die hora meridiei, uel paulo serius.

Omagium et corporale iuramentum praestitit iuxta informationem per Regiam Maiestatem datam.

Primum itaque Maiestas Regia cum adhuc ille abesset solium suum in corona qua coronatus est ascendente, ibique in apparatu integro quem circa coronationem induit sedente, Maiestatis sede scepta spiritualibus, et secularibus Praelatis, et Summatibus infrascriptis. Stephanus Palatinus a Maiestate Regia per Magnificos Nuncios ad uniendum, faciendumque eaque debet auisatus, et conductus cum omnibus suis armigeris, Boiarijs, uulgari eorum dictis eques uenit: ad latus uero per unum suum fidelem habebat, cui Banderium quoque magnum sericeum coloris rubri, in quo arma Terrae Moldauiae pulcre auro depicta erant, ferebantur. Sui uero omnes Terrigenae bona haereditaria in Moldauia habentes, et alij omnes Curienses notabiliores Bandiera parua qui libet suum insedendo manu tenebant. Ipsius et Regijs clangentibus tubis: accedensque ad solium Maiestatis Regiae ex equo descendit, dein Banderium manibus corripuit. Ac mox cum Banderio uersus solium processit: id etiam sui omnes post eum fecere immedieateque solium accedens flexis suo more genubus, et capite prono Banderium usque ad terram inclinat, similiterque facientibus subditis: tenores Omagij his uerbis proferebant Maiestas Regia immota sedente, sed stantibus dominis his uerbis in facie Maiestatis Regiae:

Clementissime mihi Rex, ego Serenitati Vestrae omagium facio et praesto cum omnibus Terris, et hominibus meis, et peto tuitionem Serenitati Vestrae et circa iura in iureque meo et dignitatibus conseruari.

Hic adhuc Banderium tenuit pro genu autem flexione de ritus sui more capite inclinato tacto signo Crucis Sanctae ius iurandum fecit corporale his uerbis:

Graciossime Rex, ego Omagium praesto, et iuro, ac etiam promitto fideliter, sine dolo, et fraude Vestrae Serenitati, successoribusque Serenitatis Vestrae Regibus et Sacrae Coronae Regni Poloniae cum omnibus Terris, Baronibus, et hominibus meis fidelitatem, esseque fidelis, et obediens Serenitati Vestrae, successoribus, et Coronae Poloniae Regni sic me Deus adiuuet, et haec Sancta Crux.

Mox iuramento finito respondit haec Sacra Maiestas Regia uerba residens in sede Maiestati(s) Suae:

Nos Te, et Terras Tuas in nostram protectionem recipimus, et circa omnes dignitates, et iura omnia Terrarum, tamquam Palatinum nostrum relinquimus.

Hic dictis osculata est eum Maiestas Regis.

Osculo facto recipit Banderium Maiestas Regia manibus suis de manibus Palatini in manusque Marscalci Regni illud dedit. Hic primum armigeri omnes Palatini Moldauiae stantes circa solium Maiestatis Suae bandiera parua, e manibus in Terram strauerunt, Marscalcoque Regni praedicto banderium Magnum de solio Maiestatis iuxta, ac conclusum erat ad Thesaurum Regium deferente, et parua illa per cubicularios Maiestatis Regiae collecta, itidem ad Thesauri locum ferebantur seruanda.

Noluit quippe Palatinus, et armigeri sui consentire, ut intra tractandum diripentur: quin petijt ipsorum ut Banderia omagialia honeste seruarentur propter maioris amicitiae auctoramentum. Quo facto Maiestas Regia non longe a se Palatinum tanquam amicum, et suum Omagiales penes se locauit, et consedentibus illis armigeri ipsius omnes sub hac forma iurauerunt tacta cruce:

Nos Barones Vasali, et tota Terra Moldauiae praestamus omagium nostro et totius communitatis Terrae Moldauiae nomine, Serenissimo Principi Domino Kazimiro, et successoribus Regibus Poloniae et Coronae Regni Poloniae promittimusque et iuramus omnem fidelitatem, subiectionem, et obedientiam in perpetuum Serenitati Suae, Regno, et Regibus Poloniae: ita nos Deus adiuuet, et Sancta Christi Crux.

Quod quidem iuramentum quidam eorum manibus cruci apositis quidam uero expansis supra fecerunt, eo facto Regia Maiestas omnes Palatini armigeros, uniuersam denique Curiae Suae iuuentutem militiae Symbolis insigniuit”

(Cl. Isopescu, in *Diplomatarium Italicum*, I, 1925, p. 423-426, *apud* V. Eskenasy, *Omagiul lui Ștefan cel Mare de la Colomeea (1485). Note pe marginea unui ceremonial medieval*, in *Ștefan cel Mare și Sfânt. Portret în istorie*, Sfânta Mănăstire Putna, 2003, p. 450-453)

*CEREMONIA FEUDALĂ DE LA COLOMEEA/KOŁOMYJA (12
SEPTEMBRIE 1485). NOTE ASUPRA HERALDICII ȘI VEXILOLOGIEI
MOLDOVENEȘTI ÎN TIMPUL DOMNIEI LUI ȘTEFAN CEL MARE
(Rezumat)*

Venind în completarea unui studiu mai vechi al lui Victor Eskenasy, contribuția de față trece în revistă evoluția relațiilor moldo-polone, de la cele mai vechi mențiuni până în timpul domniei lui Ștefan cel Mare, culminând cu actul omagial de la Colomeea (1485).

În continuare, este analizată semnificația simbolică a steagului Moldovei, alături de alte însemne asociate instituției Domniei. În baza izvoarelor de tip documentar și iconografic, autorii au pus în evidență mai multe aspecte de ordin formal, referitoare la utilizarea steagului domnesc și a steagurilor boierești, în cadrul ceremoniilor din 1415, 1436 și 1485.

Lista ilustrației:

- Fig. 1. Ceremonia de la Colomeea. Compoziție contemporană de M. Gatalovich, ilustrând utilizarea steagului Moldovei cu zimbru.
- Fig. 2. Portret imaginar al Atiliei, rege al hunilor. Miniatură din *Chronica Hungarorum* a lui Johannes de Turocz, Ausburg, 1488.
- Fig. 3/a-b. Xilogravură reprodușă în *Chronica Hungarorum* a lui Johannes de Turocz (1488) ilustrând o bătălie între armatele Moldovei și Ungariei, care a avut loc probabil în 1467.
- Fig. 4. Steagul heraldic multicolor al Moldovei: xilogravură pictată, incluzând o copie a lucrării lui Johannes Thurocz, aparținând librăriei „Corvina” a regelui Mathias al Ungariei
- Fig. 5. Stema Moldovei (stânga sus) prezentă în sigiliul Coroanei regelui Alexander Jagiello (1502)
- Fig. 6. Stema Moldovei (a treia de sus, în sens contrar acelor de ceasornic), prezentă în imaginea alegorică a curții regale poloneze – după Jan Laski, *Commune incliti Polonie Regni privilegium constitutionum...* (1506).

Fig. 1. The ceremony of Colomeea.

Contemporary composition by M. Gatalovich, illustrating the use of the Moldavian aurochs flag

Fig. 2. Imaginary portrait of Attila, king of the Huns.
 Miniature from Joannes de Thurocz's *Chronica Hungarorum*, Augsburg, 1488

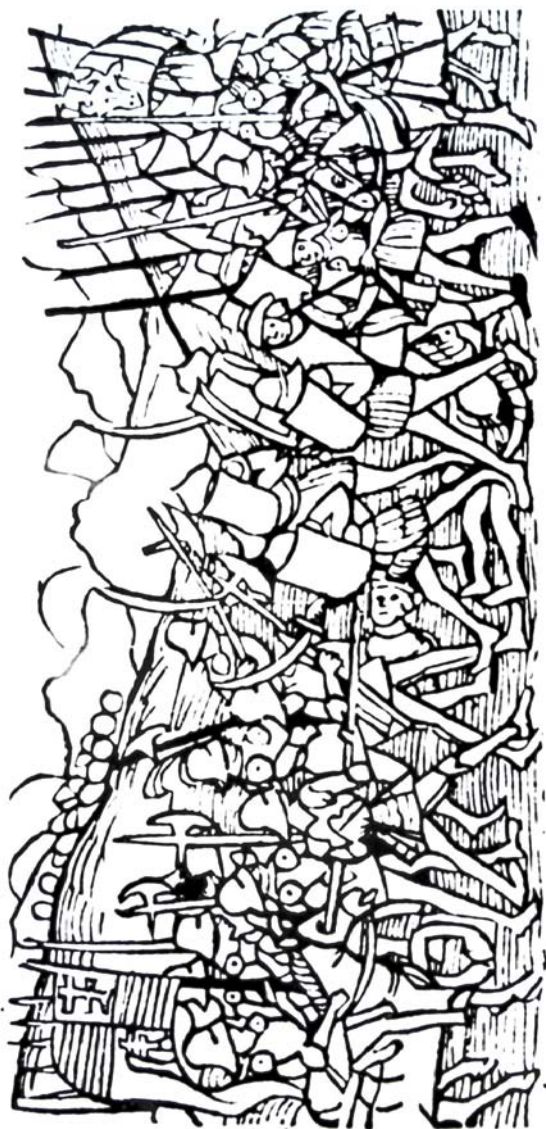

Fig. 3/a-b. Woodcut reproduced in Johannes de Thurocz's *Chronica Hungarorum* (1488), illustrating a battle between the Moldavian and Hungarian armies, presumably occurred in 1467

Fig. 4. The polychromatic Moldavian heraldic flag: painted woodcut, included into a copy of Joannes de Thurocz's work, belonging to the "Corvina" library of king Mathias of Hungary

Fig. 5. The Moldavian coat of arms (top-left, or heraldic *dexter*), displayed in the Crown seal of king Alexander Jagiello (1502)

Fig. 6. The Moldavian coat of arms (third from top, counterclockwise), displayed in the allegorical image of the Polish royal court
 – after Jan Łaski's, *Commune incliti Polonie Regni privilegium constitutionum...* (1506)

STOVE TILES ORNAMENTED WITH LESS KNOWN DECORATIVE MOTIFS: THE LION, THE DRAGON AND THE KNIGHT*

Rodica POPOVICI¹, Lucia-Minodora MĂȚĂ

Keywords: stove tiles, lion, dragon, rural settlement, the 16th-17th centuries

Cuvinte cheie: cable, leu, dragon, așezare rurală, secolele XVI-XVII

Many years ago, through extensive field researches and small surveys, important archaeological evidence of medieval life was found in a rural settlement in the former region Neamț². The findings place is called "Dolhești" and still keeps alive the memory of the village bearing the same name whereof the first known documents from April 12, 1436 speak³. By the ruling act issued on that date, the rulers of Moldova, Iliaș and Stephen were reinforcing to Baico "to his right and faithful services his inheritance namely the villages: Dolhești, where his house was, and Negreștii, and Almășelul and Horăe<țe>știi and Roșcanii, and on the Almași, down

* Paper presented at the Session *In memoriam Constantin Matasă*, Piatra Neamț, november 3-4 2011. This article was published in Romanian in *Arheologia Moldovei*, XXXV, 2012, p. 157-168.

¹ Scientific Researcher, Iași.

² Archaeological excavations conducted during the years 1978-1979 and 1982 by Rodica Popovici (Institute of Archaeology-Iași) in collaboration with Lucia Minodora Măță and Dina Pop (Neamț Museum Complex). See also R. Popovici, D. Pop, *Săpăturile arheologice din așezarea rurală medievală de la Negrești-Neamț*, in *MCA*, Tulcea, 1980, p. 588-590. The drawings were done by Mrs. Waltraude Delibaș and Mr. Romeo Ionescu within the Institute of Archaeology-Iași.

³ *DRH. A. Moldova, I (1384-1448)*, vol. published by C. Cihodaru, I. Caproșu and L. Șimanschi, București, 1975, p. 202; see also M. Costăchescu, *Documentele moldovenesti înainte de Ștefan cel Mare*, vol. I, Iași, 1931, p. 427.

Dolhești, Dobrenii”⁴. The preservation of Dolhești toponym and the mention of the village ”down Dolhești”, in conjunction with field investigations located the old medieval precincts in the area within the present village Negrești from Dobreni commune, Neamț county⁵.

Although they were not undertaken on the proper scale, the archaeological researches conducted in ”Dolhești” allowed unveiling of dwellings and household annexes dating from the 14th-15th and 16th-17th centuries⁶. Among these, relevant to our subject are the stove tiles discovered on an outdoor hearth, which, however, were not *in situ*, but came from a destroyed dwelling. That dwelling has been near the household annex, only 30 m away from it⁷.

From the destroyed dwelling also comes a rich ceramic inventory consisting of common household tableware and numerous vessels of kaolin, coated or not with enamel. There have also been found: Ottoman luxury pottery of Iznik type, small glass containers in a fragmentary state, window pane mesh and a knife with bone handle, plated with silver and engravings of the same metal. Uncommonly discovered in rural areas, these findings complete the picture on the material possibilities of those that have owned and used them.

The coins, in turn, fulfil and strengthen the dating elements for a chronological frame as closer to the truth. Chronologically, the five coins were discovered as follows: a denarius from Mathias I (1458-1490), perforated, an incuse akçe, perforated, issued during the reign of Murad III, later to the years 1584-1586, and another one dated in the 17th century, presenting no accurate determination, a szelag from Sigismund III Waza

⁴ *Ibidem*.

⁵ R. Popovici, D. Pop, *op. cit.*, p. 589-590.

⁶ *Ibidem*.

⁷ In the preliminary report we were considering that the hearth belonged to dwelling no. I, but further researches showed that it was nothing but a mere household annex. In fact, the tiles discovered on the hearth came from dwelling no. II. Some pottery fragments of kaolin and two damaged bricks, about 2 cm thick, which came from the stove base, were also found beside the intact tiles. For the older interpretations, see *Ibidem*.

(1587-1632), issued in 1586 and another one in 1623, a schilling from Kristina (1632-1654) from 1638⁸.

Taking all these types of findings into consideration we believe that the dwelling was in use between late 16th century and early part of next century. Also, the intact stove tiles found in the outdoor hearth belonged to this dwelling and not to the household annex. More than that, these tiles are those which offer us completely the pictures once illustrated (Pl. 1/1-2; 2/1-2) and therefore these images will be the subject of our presentation.

The five intact tiles are made of a paste with a lot of sand and limestone granules in composition, with decorative motifs printed in wood patterns. The objects are heavily smoked on the back and have fingerprints from pressing the clay into moulds. The burning process is oxidizing, the tiles presenting a reddish-yellow colour.

All pieces are unglazed, without mounting foot, easily ranging in size from 19.4 cm x 25.5 cm⁹, a fact that proves the use of different patterns. The stove plates are characterised by full front and narrow frame. Taking into account the typological features, according to the Moldavian tiles classification they belong to the IX A type¹⁰.

Three tiles have the central representation of a knight wearing a short tunic, which falls above the knee over the tight pants lying on the foot. The tunic is caught at the waist with a belt of metal plates, carefully represented, and forms folds following the line of arms. On the head, the knight wears a triangular helmet with a well individualized plume. In his left hand, he holds the horse's reins for trotting, and in his right hand, ready to attack, a curved blade sword; the sword's handle and guard are bent and its blade presents a median groove. The knight's equipment is filled by spurs with short stem and rosette with five spines. The horse's body is

⁸ A first identification of coins was done by our colleague Viorel M. Butnariu, whom we thank on this occasion. Regarding the technical date on coins, see L. Munteanu, R. Popovici, *Descoperiri monetare din așezarea rurală de la Negrești "Dolhești", jud. Neamț (secolele XV-XVII)*, in *ArhMold*, XXXV, 2012, p. 169-179.

⁹ The stove tiles in question are in the Museum of History collection in Piatra Neamț, the inv. no. 22-24F and 136F. Another piece, preserved in fragments, and coming from dwelling no. II is at the Museum of Ethnography in Târgu Neamț, the inv. no. 1084.

¹⁰ P. V. Batariuc, *Căle din Moldova medievală. Secolele XIV-XVII*, Suceava, 1999, p. 168-169, fig. 1/28.

covered with a rectangular saddle, with higher bow in front, over the rich embroidered blanket on the horse's hindquarters. Other parts of the harness, as bridles, reins and stirrup straps are well illustrated, with great precision. The action takes place in a landscape whose background is represented by a wide Gothic arch, surmounted by two ogival arches, separated by mullions. The portal is extended in a cruciform finial, suggesting a church. Two other simple unornamented crosses are symmetrically arranged on the arch. Placed on the arch and ogives, the so-called "wolf teeth" decoration fulfils the strongly schematised architectural embellishment (Pl. 1/1; 2/1).

The other two intact stove tiles, a third one preserved in fragments and several other fragments share as main character a rampant lion with canine head and slender body, partially covered with scales, imagining an armour; the tail has a vegetable look, ending in a branch of fern strongly stylized. The slender body, caught at the waist with a belt of metal plates, similar to the knight's one described above and the mane rendered by ridges, plus the incised lines of the upper limb suggest and reinforce the idea of the armour. Under the lion there are two different sized animal representations, similar to the dragon depicted on the well-known tiles preserving the image of St. George while killing the monster. The smaller dragon's body is also covered with chain loops. Under the lion's body, between its paws, a trefoil cross separates the image of this dramatic battle scene by a very realistic artistic achievement following an oblique line. By the cross' support - the sign of victory, and by the lion's power, both evil animals are defeated and subjected (Pl. 1/2; 2/1; 4/1, 4).

From the dwelling were recovered only fragmentary tiles preserving partial images of the lion (Pl. 4/1) and the dragon (Pl. 4/4). Unlike the intact pieces, the fragment illustrating the dragon reveals the body of a bigger monster covered with scales (Pl. 4/4), which proves the use of different patterns and, at the same time, the existence of a variant on the same subject.

Although this last representation is unique up to now, stove tiles with images sharing the same issue were the subject of other discoveries too, but their fragmentary state did not offer us the possibility to reconstruct the whole scene. Thus, two fragmentary plates of stove tiles

preserving the motif of the rampant lion come from the princely Court of Piatra Neamț: one is simply, realistic illustrated, while the other one is covered with scales and ridged mane¹¹ (Pl. 4/2-3). Also here the tile fragments are unglazed and their dimensions prove the use of patterns of the same size.

From the same princely Court of Piatra Neamț comes a tile fragment illustrating a knight dressed in a coat of mail, holding the horse's reins in the right hand and a faceted mace in the left hand¹². Similar to the findings from Negrești "Dolhești", arches adorned with crosses and the "wolf teeth" motif appear in the scene's background, but illustrated in a different manner (Pl. 4/5). It is possible that both pieces have been associated within the same stove content.

The tiles in question were dated by the author of discoveries in the 15th century, during the reign of Stephen the Great and at a time immediately after, according to the existing analogies at the moment of publishing¹³. But certain technical details, such as the pasta with sifted sand, the "wolf teeth" motif, certain elements' schematization inside the composition lead to a later chronological frame, in the same time with those from Negrești "Dolhești". The reason for which they were much earlier dated was undoubtedly the absence of chronological markers during archaeological excavations, the fragmentary state of the tiles discovered, also heavily burned, the state of research since then¹⁴. At the same time, one needs to emphasize that the images of rampant lions on the medieval tiles from Moldova are well marked by numerous discoveries, both in urban and rural environments, particularly in the 15th century and to a lesser extent in the next century¹⁵. The rampant lion is featured in two different situations, either placed centrally on the object's surface, with its body turned to the

¹¹ E. Neamțu, *Date istorice și arheologice cu privire la Curtea Domnească din Piatra Neamț*, in *Mem.Antiq*, I, 1969, p. 234, fig. 4/2-3, 5/1.

¹² *Ibidem*, p. 234, fig. 5/2.

¹³ *Ibidem*, p. 234, 238.

¹⁴ The fragmentary stove tile with lion illustrated in fig. 4/2 was accidentally found in 1959 and has the inv. no. Piatra Neamț 1877. The lion's body is rendered without scales and its size is identical to those of the pieces from Negrești "Dolhești".

¹⁵ P. V. Batariuc, S. Haimovici, *Elemente animaliere pe cable descoperite în Moldova*, in *ArhMold*, XXVI, 2003, p. 157, 161, fig. 8/1-5.

right or left, or in battle with a small monstrous animal, armed with a lance or unarmed¹⁶ (Pl. 4/6). The discoveries from Negrești “Dolhești” are partly similar with the latter examples.

On the tiles mentioned above, illustrating a knight, other dates were stated too. They were chronologically framed either in the 15th century¹⁷, or in the following century, which seems much closer to the truth, according to the scene's schematization¹⁸.

Inside the stove from Negrești “Dolhești” were also found pot-tiles (Pl. 3/3), plate-tiles with a short mounting foot, decorated with a big central rosette and smaller ones on the sides (Pl. 3/4-5). On several fragments were printed rosettes with *entrelacs* on the inside and “wolf teeth” on the outside, with beautiful tulip buds in the corners (Pl. 3/2). All the tiles were placed on the stove body under the rectangular plates illustrating the knight, the lion and the dragons, above which followed the pieces ending in ridges, as part of the canopy (Pl. 3/1). Therefore, the discovery of these fragmentary tiles will only shade the chronology of pieces.

¹⁶ Regarding the rich literature on the representation of rampant lion on the medieval Moldavian tiles see especially P. V. Batariuc, *Elemente heraldice pe cable descoperite în Moldova (secolele XV-XVI)*, în *ArhGen*, 2 (7), 1995, 1-2, p. 326-327, fig. 12/1-2; P. V. Batariuc, S. Haimovici, *op. cit.*, p. 157, fig. 8/1-5; M. Nicorescu, *Noi descoperiri de ceramică ornamentală din secolele XV-XVI de la Suceava*, în *ArhMold*, IV, 1966, p. 323, fig. 5/2; Al. Andronic, E. Neamțu, M. Dinu, *Săpăturile arheologice de la Curtea domnească din Iași*, în *ArhMold*, V, 1967, p. 237, fig. 43/4; N. N. Pușcașu, V. M. Pușcașu, *Mărturii de civilizație și urbanizare medievală descoperite în vatra istorică a Iașilor*, în *RMMMLA*, XIV, 1983, 2, p. 44, fig. 14 and 15; Idem, *Biserica „Sf. Sava” din Iași. Monografie arheologică*, Iași, 2005, p. 106, fig. 44; P. V. Batariuc, *Catalogul colecției Romstorfer. Ceramica monumentală*, Suceava, 2008, p. 110, fig. 184a and 184b.

¹⁷ M. Ispir, *Considerații asupra decorației în arhitectura civilă din Moldova. I. Epoca lui Ștefan cel Mare*, în *SCLA*, XXIX, 1982, p. 11, note 21.

¹⁸ H. Klusch, *Zauber alter Kacheln aus Rumänien*, Honterus Druckerei, Sibiu, 1999, p. 38, 89, fig. 29, with its partially wrong location: Negrești Domnești. The stove tile was then hosted by the Museum of Glass and Pottery from Bucharest, inv. no. 799/136F. In the present, the object belongs to the collection of the Museum of History from Piatra Neamț, inv. nr. 136F; P. V. Batariuc, *Cable din secolul al XV-lea decorate cu scene inspirate din viața cavalerescă*, în *Suceava*, XIII-XIV, 1986-1987, p. 149.

Until recently, the tiles from Negrești “Dolhești” and Piatra Neamț, the princely Court had no correspondence among the findings from neighbouring areas, but the recent resumption of research has enabled the decryption of images to a great extent similar to those taken into consideration. We refer here to the reconsideration of some images on the tiles from Transylvania, from Vințu de Jos and Făgăraș (Pl. 5/1-2)¹⁹.

The restoration of several fragments allowed a full reconstitution of the scene illustrated on the tiles from Vințu de Jos. It depicts a dragon in bipedal position, raised on its hind legs and represented with bat wings and a long, wound up tail; with the front legs the dragon outlines defence gestures. Dressed in armour, the knight is surprised the moment he thrusts the spear into the mouth of the monster; the lion lies at his feet, in position to attack (Pl. 5/1)²⁰.

Much smaller, the tile from Făgăraș fortress is also fragmentary preserved, but, in essence, its image is the same (Pl. 5/2). The knight is set on foot, in armour, with his visor raised, thrusting the spear into the dragon's wide open mouth. On the bottom of the tile, at the knight's feet, one can see a part of the lion's head and mane. This piece was regarded as an achievement far more awkward to the one discovered at Vințu de Jos, actually a less successful copy²¹.

Both pieces were placed chronologically in the 16th century, indicating that they could belong to the second half of it²². Moreover, a correction of the chronological frame was needed as the first dating placed the tile from Făgăraș in the 15th century²³. The tiles from Vințu de Jos are,

¹⁹ A. A. Rusu, *Cable din Transilvania (III). Trei motive decorative medievale*, in *AMN*, 39-40/2, 2002-2003, p. 107-109; Idem, *Cable din Transilvania (III). Trei motive decorative medievale*, in *Investigări ale culturii materiale medievale din Transilvania*, Cluj-Napoca, 2008, p. 159-163.

²⁰ Idem, *Gotic și Renaștere la Vințu de Jos. Documente de cultură materială din Transilvania secolelor XIII–XVI*, Cluj-Napoca-Satu Mare, 1998, p. 55; D. Marcu Istrate, *Cable din Transilvania și Banat de la începuturi până la 1700*, Cluj-Napoca, 2004, p. 139, pl. 157/66.

²¹ D. Marcu Istrate, *op. cit.*, p. 139.

²² *Ibidem*.

²³ V. M. Pușcașu, *Plăci ceramice decorative descoperite la Cetatea Făgărașului în anii 1966-1973*, in *AMM*, II, 1980, p. 224-225, fig. 1, dated in the 15th century on p. 228-229.

however, those who contributed to a more accurate dating. They belonged to the refurbishments ordered in Cardinal Martinuzzi's castle, refurbishments that could not be made but before 1551 (the year of the Cardinal's assassination in the same locality)²⁴.

The tile fragments discovered in Alba Iulia have been hypothetically associated to the same series²⁵ (Pl. 5/4).

The scene itself was considered to represent "the hunt of a fantastic animal by a knight helped by a lion"²⁶. About the image from Vințu de Jos one already advanced the idea that it could be a Christian allegory²⁷.

Another discovery from Târgoviște, Muntenia province, added to those from Transylvania. From the initial image, the fragmentary tile, characterised by the same rectangular shape, with a narrow frame, retains almost entirely only the figure of the knight, wearing a short tunic, in rich folds, caught at the waist with a belt of metal plates, similar to that of the rider from Negrești "Dolhești". On the head, the knight wears a hat without brim and in the right hand, leaning on the shoulder, a mace; the left hand is pointed to an animal sitting in bipedal position, with the upper limbs reached out to the knight²⁸ (Pl. 5/3). The dating of this piece in the first half of the 15th century is undoubtedly too early. As outlined on another occasion, it may belong to "a generation back to those from Transylvania"²⁹. But the image is apparently similar. It could be rather associated to the well-known representations of the dragon tamed by a knight or a lady, with noble features, such as reflected by the miniatures' images³⁰. Sometimes, holy, sacred characters represented near these terrifying animals which are tamed and become subjected, enter this series.

²⁴ A. A. Rusu, *op. cit.*, 2002-2003, p. 107-108.

²⁵ Idem, *op. cit.*, 2008, p. 160-161, fig. 1c, note 10.

²⁶ D. Marcu Istrate, *op. cit.*, p. 220, 286.

²⁷ A. A. Rusu, *op. cit.*, 1998, p. 55.

²⁸ Gh. I. Cantacuzino, P. Diaconescu, G. Mihăescu, *Date arheologice asupra unor vestigii medievale din zona centrală a orașului Târgoviște*, in *RMMMLA*, XV, 1984, 2, p. 37, fig. 14. Photographically represented, the tile was found in a dwelling with basement dated in the first half of the 15th century, but early ruined in the beginning of the next century.

²⁹ A. A. Rusu, *op. cit.*, 2008, p. 161-162.

³⁰ The photo rather weak and especially the dragon's artistic drawing (?) leave room for doubts.

Returning to the tiles discovered at Făgăraș și Vințu de Jos, the works' composition clearly shows that the topic treated doesn't imply an ordinary hunting. As highlighted in a first approach to the subject, these decorative motifs are an illustration of the theme generically called "the knight with the lion, fighting the dragon"³¹. The same theme appears on the tiles from Negrești "Dolhești", but it differs from the Transylvanian ones by treating the subject on two levels – side by side and frontal. The pieces should be analysed together and not separately, as scenes with knight in gothic ambience and lion attacked by two terrifying animals, because the tiles were intentionally placed side by side and frontal, at the top of the stove, under the ridged plates³². Only this set of plates, side by side and frontal, allows the correct decoding of the theme depicted on the tiles from Negrești "Dolhești".

A few years ago, the topic was closely discussed in an interdisciplinary study, based on archaeological, iconographic and literary sources. Then, the best explanations were offered upon the decorative motifs of the paving bricks found in the Cistercian monastery from Pilis (Hungary) and dated in the 13th century³³ (Pl. 6/1-2). By collating all available information, one made the connection between the paving bricks decorated with the fighting between the dragon-lion and the knight and the Angevin stove tile discovered inside the walled city of Buda, sharing the same subject³⁴ (Pl. 6/3).

The first scene illustrated on the bricks from Pilis presents the battle between the knight and the dragon, with the lion standing behind his saviour. The lion is rampant, with open mouth and threatening claws. The knight is set on foot, thrusting the sword in the monster's wide open mouth; the monster is not biped. A beautiful representation appears on the

³¹ A. A. Rusu, *op. cit.*, 2008, p. 162.

³² Many years ago an observation was made in this sense by professor Zdeněk Smetánka. The same suggestion was offered by A. A. Rusu, *op. cit.*, 2008, p. 163.

³³ O. Réthely, *The Lion, the Dragon, and the Knight: an interdisciplinary Investigation of the medieval Motif*, in *Annual of Medieval Studies at CEU*, 7, 2001, p. 9-37.

³⁴ *Ibidem*, p. 12, n. 10; see A. A. Rusu, *op. cit.*, 2002-2003, p. 108-109, on the stove tile from the walled city of Buda, which "develops the motif on an horizontal rectangle"; A. Vég, in *Pannonia Regia*, Budapesta, 1995, p. 308-309, V-30.

knight's shield - the lion with which he identifies, an image known from some illuminated manuscripts. The lion helps identify his hero with the "knight-lion" (Pl. 6/1)³⁵.

The second scene shows the dramatic battle between the knight and the dragon, this time involving also the lion. Other three smaller monsters, likely the descendants, appear to support the dragon, all being concentrated in the fight with the lion. This last representation is important in explaining the image from Negrești "Dolhești", where the dragon, of larger size, is helped by a second, smaller one, both in battle with the lion (Pl. 6/2)³⁶. The chosen mode of treatment reflects the increasing risk that the knight takes in his fight against the great dragon, which is helped by his descendants.

If inside the Cistercian abbey of Pilis, the source of inspiration is undoubtedly French, Chrétien de Troyes - Chevalier au Lion, one cannot make consistent judgements on the tiles from Transylvania and Moldova as important links and information are missing.

Other information comes from relatively close areas where such explanations were given for the discoveries of tiles sharing the same subject. In this regard, a recently published finding has revealed a remarkable renaissance tile, glazed in various colours and shades, from Velké Meziříčí, in Slovakia. Of uncertain origin, the stove tile is dated to the middle of the 16th century. Here, the knight is dressed in trendy clothes, with many adorned cuts, and a cap with small brim and a very rich plume. The dragon has a long dangerous tail, ended with a loop pointed against the lion, as well as its huge teeth, suggesting the flames³⁷ (Pl. 5/5). Although the knight is set on foot, together with the lion, crushing the evil force, the subject's manner of interpretation is very close to how the tiles from Negrești

³⁵ O. Réthelyi, *op. cit.*, p. 13, 19; I. Holl, *Funde aus dem Zisterziens Kloster von Pilis. Varia Archaeologica Hungarica*, 11, Budapesta, 2000, p. 160-161, fig. 100/1, 101/1. Even since the end of the 12th century, Chrétien de Troyes and his successors invest king Arthur and the Knights of the Round Table (Yvain also among them) with the coat of arms; regarding the literary coats of arms see M. Pastoureau, *Figures de l'héraldique. Découvertes*, Paris, 1996, p. 87.

³⁶ I. Holl, *op. cit.*, p. 101, fig. 100/2.

³⁷ Č. Pavlík, *Draci na kachlích gotiky a renesance aneb kouzelný svět fantazie*, in *Archaeologia Historica*, 35, 2010, 1-2, p. 290-291, fig. 8.

“Dolhești” were treated. The battle between the lion and the dragon seems very similar, almost the same as that illustrated on the tiles presented here. In both thematic representations are taken models known from the fight between the lion and the dragon, illustrated together with the knight on the same tile, as proved by the discovery from Velké Mezirici, or on different pieces, but frontally, as in Negrești “Dolhești”. In both cases, the similarity doesn't seem to be random and it might reflect the use of patterns and the concept's transpose as such.

As regards the subject depicted on the tile found in Velké Mezirici it was assumed that it would have been inspired by the legend of Prince Bruncvík, the Czech hero of the 13th and 14th centuries, who had witnessed a fight between a dragon and a lion. It is supposed that the legend of the famous battle would have reached here by German way and had been based on the French theme Yvain le Chevalier au Lion³⁸.

The third of the five novels written by Chrétien de Troyes, Yvain le Chevalier au Lion was considered a masterpiece in its time (c. 1177). It amazed by novelty and the courage to associate various motifs and symbols. It attracted a large audience in the Middle Ages and later, in the Renaissance, from England to German States and from Sicily to Scandinavia³⁹. Written in Troyes, on the court of the wise countess Marie de Champagne (the first daughter of Eleonora of Aquitaine and Louis the 2nd of France) and patron of the author, the novel was a real success and remained so for several centuries.

The book was immediately translated into German by Hartmann von Aue, in the same 13th century being adapted in several versions, in Welsh (Owein) and Norwegian (Ivens saga), while in the 14th century it

³⁸ *Ibidem*. The author does not exclude other possible identifications. As regards the legend on Prince Bruncvik see W. Baumann, *Die Sage von Heinrich dem Löwen bei den Russen*, in Xenja von Ertzdorff (ed.), *Die Romane von dem Ritter mit dem Löwen*, Rodopi, Amsterdam, 1993, p. 198-217; J. Kolár, *Der Ritter mit dem . Löwen in der Tschechischen Literatur: die alttschechische Chronik vom fürsten Bruncvík und das Problem ihrer Gesellschaftlichen Funktion*, in Xenja von Ertzdorff (ed.), *Die Romane...*, p. 184-196.

³⁹ W. W. Kibler, G. A. Zinn, L. Earp (eds.), *Medieval France. An Encyclopedia*, New York & London, 2, 2006, p. 413-416; J. Rund, *Encyclopedia of Medieval Literature*, the voices “Yvain: The Knight of the Lion and Yvain and Gawain”, New York, 2006, p. 703-706.

was again translated into Norwegian (Herr Ivan the Knight with the Lion) and then into English (Yvain and Gawain)⁴⁰.

A possible source of inspiration is an ancient Greek legend of Androcles, mentioned by Aulus Gellius in *The Attic Nights* and then by Seneca⁴¹. Androcles, the slave of a Roman consul of the Emperor Tiberius runs away from his master and meets a lion into the desert to which he takes out a spin of its paws. Caught by his master, he is thrown into the arena, doomed to fight with wild beasts, but he is recognized and saved by the lion that once he helped⁴². The grateful lion's motif is taken by Chrétien de Troyes along with other mythical elements, from the legends mentioned by Cicero and Plato, oriental or Celtic motifs⁴³.

The novel's action begins in the court of King Arthur, "the good king of Brittany, whose glory urges us to be brave and ennobled by courtesy", from where Yvain goes in search of adventures, which actually represent the steps of his becoming, the self-assertion and value checking⁴⁴.

In one of his adventures, while wandering through the woods, Yvain saw a lion around which a snake was coiled. Then, the knight wondered which of the two to help and decided to support the "gentle and sincere beast", as the lion was a figure of moral world while the snake was "poisonous and threw flames from his mouth, that is how villain it was". Once he killed the snake, the hero freed the lion that knelt "with the face bathed in tears of humility" and then followed him "wanting to serve him and keep him as a master"⁴⁵.

⁴⁰ M. Stănescu, *Dimensiunea istorică a romanului medieval*, afterword on "Chrétien de Troyes, Yvain – Cavalerul cu Leul", București, f. a, p. 88; A. Scaglione, Courtliness, *Chivalry & Courtesy from Ottonian Germany to the Italian Renaissance*, Berkeley, Los Angeles, Oxford, 1992, p. 127; M. E. Gibbs, S. M. Johnson, *Medieval German Literature*, New York London, 1997, p. 132-146; *Lexicon des Mittelalters*, voce "Yvain", vol. IX, Deutscher Taschenbuch Verlag, München, 2003, p. 430-432.

⁴¹ *Lexicon des Mittelalters*, *op. cit.*, p. 430.

⁴² M. Stănescu, *op. cit.*, p. 88; Č. Pavlík, *op. cit.*, p. 290.

⁴³ M. Stănescu, *op. cit.*, p. 89.

⁴⁴ *Ibidem*, p.45-46.

⁴⁵ *Ibidem*.

The lion becomes the symbol of the knight's highest ideals, as loyalty, bravery and humility⁴⁶. Starting from the Latin and French bestiaries to Physiologus, the crowned king of animals, the lion, also embodies the warlike virtue and strength. The lion's presence on Yvain's weapons in some miniatures in fresco⁴⁷ or on the paving plates from Pilis proves that the hero changes his status as knight and becomes sovereign. At the same time, the lion is a symbol of Jesus Christ, the tribe of Judah's lion⁴⁸. In fact, this is what explains the presence of the cross on the tiles from Negrești "Dolhești", illustrated under the lion's paws. The lion is also the Savior's hieroglyph when it is represented fighting the snake, the dragon or any disreputable animal⁴⁹. There are so many traditions connected to the lion, from the redoubtable force announcing the death, from the royal nobility and grandeur to the Christ symbolism. Although we are not able to recognize which version inspired the creators of the stove tiles from Negrești "Dolhești", a variant most probably transmitted orally, the discovery itself is very important.

The decorative repertoire of stove tiles in Moldova is now enriched with a new theme – the knight and the lion in battle with the dragon, a theme inspired by the old medieval writings of Chrétien de Troyes, with beginnings that go into the 12th century. This joins other themes once

⁴⁶ Guy de Tervarent, *Attributs et symboles dans l'art profane. 1450-1600. Dictionnaire d'un langage perdu*, Geneva, 1958, vol. 2, p. 246-248; M. T. McMunn, *Bestiary Influences in Two Thirteenth Century Romances*, in *Beasts and Birds of the Middle Ages. Bestiary and Its Legacy*, Philadelphia, 1989, p. 139; H. Biedermann, *Dictionary of Symbolism Culture Icons and Meanings Behind Them*, 1992, New York-Oxford, 1992, p. 209-211; J. P. Clébert, *Bestiar Fabulos. Dicționar de simboluri animaliere*, București, 1995, p. 162-168; M. Ferber, *A Dictionary of Literary Symbols*, New York, 2007, p. 118-120.

⁴⁷ As regards the frescoes in Rodenegg castle to the south of Tyrol, from Schmalkalden, Thuringia, and other manifestations of this theme in the visual arts, see J. A. Rushing, *Images of Adventure. Yvain in the Visual Arts*, Middle Ages Series, Philadelphia, 1995, p. 30-35, 91-132.

⁴⁸ L. Charbonneau-Lassay, *Le Bestiaire de Christ. La mystérieuse emblématique de Jésus Christ*, Milano, 1975, p. 45; H. Biedermann, *op. cit.*, p. 210.

⁴⁹ L. Charbonneau-Lassay, *op. cit.*, p. 45; H. Biedermann, *Dicționar de simboluri*, vol. I, București, 2002, p. 221-223.

illustrated on the stove tiles used in Moldova, known from fables and fairy stories, satirical stories with animals, with diverse topics as the young man turned into a deer, the Beauty and the beast (a motif widespread in Europe in space and time), the bear hunting his hunter, the monk wolf⁵⁰. Although the sources of inspiration cannot always be accurately known, the presence of these themes on stove tiles reflects their acceptance in Moldova.

Translated by Natalia Midvichi

*CAHLE ORNAMENTATE CU MOTIVE DECORATIVE MAI PUȚIN
CUNOSCUTE: LEUL, DRAGONUL ȘI CAVALERUL
(Rezumat)*

Subiectul acestui articol îl reprezintă cablurile de sobă descoperite într-o așezare rurală medievală de la Negrești "Dolhești", județul Neamț, care au ca motive decorative leul, dragonul și cavalerul. Cele cinci cabluri întregi și câteva fragmentare provin din locuința II, datată la sfârșitul secolului al XVI-lea și în prima parte a celui următor (Pl. 1/1-2; 2/1-2; 4/1, 4). Din aceeași sobă au făcut parte și alte cabluri fragmentare, decorate cu motive geometrice și florale (Pl. 3/2, 4-5).

Trei cabluri păstrate integral au ca reprezentare centrală un cavaler îmbrăcat într-o tunică scurtă, încinsă la mijloc cu o centură din plăcuțe metalice, pe cap purtând un coif triunghiular cu un pană bine individualizat. În mâna stângă, cavalerul ține frâul calului la trap, iar în dreapta, o sabie cu lama curbă, la atac. Echipamentul cavalerului este completat cu pînteni cu tija scurtă și rozeta cu cinci spini. Acțiunea se derulează sub un portal gotic, puternic schematizat (Pl. 1/1; 2/1).

Celelalte două cabluri întregi și câteva piese fragmentare au ca personaj principal un leu rampant, cu trupul acoperit parțial cu solzi, imaginând o

⁵⁰ P. V. Batariuc, *Motive decorative de inspirație literară pe cabluri din secolele XV-XVI descoperite în Moldova*, în *Ars Transilvaniae*, 5, 1995, p. 109-120.

îmbrăcăminte de zale, și coada cu aspect vegetal. Trupul zvelt este încins la mijloc cu o centură din plăcuțe metalice, similară cu cea a cavalerului. Sub leu apar două reprezentări animaliere de dimensiuni diferite, asemănătoare balaurului de pe binecunoscutele cable cu imaginea Sfântului Gheorghe omorând monstrul (Pl. 1/2, 2/2; 4/1,4).

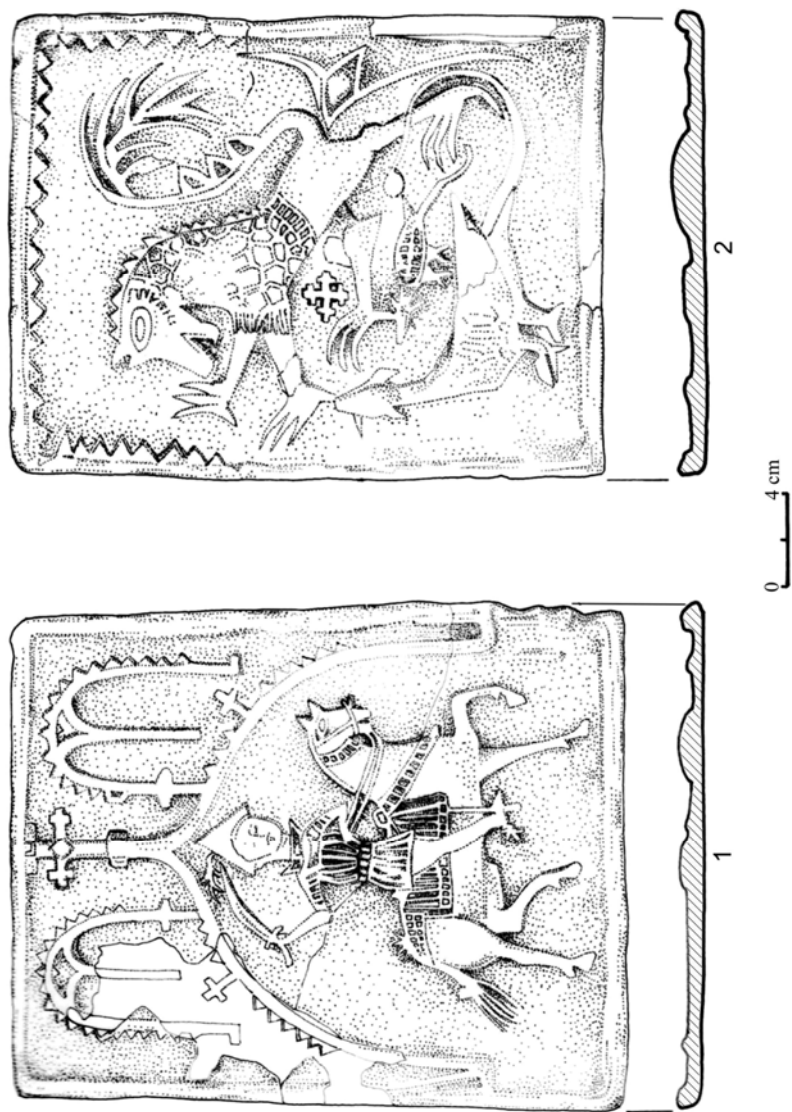
Cable decorate cu motive similare s-au găsit numai în Moldova, la Curtea domnească din Piatra Neamț (Pl. 4/2-3). În Transilvania, cable cu același subiect sunt cunoscute din descoperirile de la cetatea Făgărașului și castelul cardinalului Martinuzzi de la Vințu de Jos. Cablele de la Vințu de Jos au fost puse în legătură cu reamenajările comandate de cardinalul Martinuzzi la castel, reamenajări care nu au putut fi făcute decât înainte de 1551, anul asasinării sale în aceeași localitate (Pl. 5/1-2). Cablele fragmentare de la Alba Iulia au fost asociate ipotetic aceleași serii (Pl. 5/4). O frumoasă ilustrare a temei apare și pe o cablă descoperită în Slovacia, la Velké Meziříčí (Pl. 5/5). Aceeași temă este cunoscută în Ungaria pe o cablă descoperită la Buda (Pl. 6/3) și pe plăci pavimentare din mănăstirea cisterciană de la Pilis (Pl. 6/1-2).

Cablele în discuție ne edifică asupra scenelor care au existat odinioară pe fragmentele descoperite la Curtea domnească din Piatra Neamț și corectează, în același timp, încadrarea cronologică a acestora. Repertoriul decorativ al cablelor din Moldova se îmbogățește acum cu o nouă temă - cavalerul și leul în luptă cu dragonul, temă inspirată din vechi scrieri medievale - Yvain Chevalier au Lion de Chrétien de Troyes. Ea se adaugă altor teme ilustrate pe cablele din Moldova, cunoscute din fabule și povești, istorioare satirice cu animale, cu subiecte diverse, ca tânărul transformat în cerb, Frumoasa și bestia, motiv cu o largă răspândire în timp și spațiu, ursul vânându-și vânătorul, lupul predicator etc. Cu toate că nu pot fi cunoscute întotdeauna cu precizie sursele de inspirație, prezența acestor teme pe cable atestă receptarea lor în Moldova.

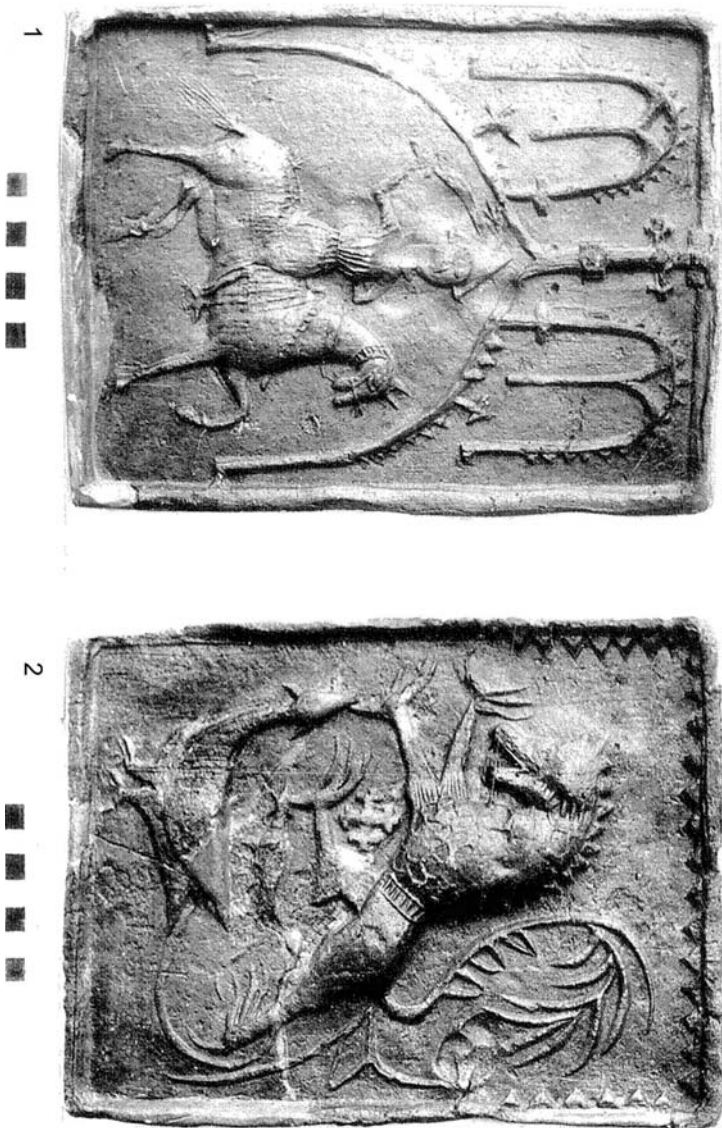
Lista ilustrațiilor:

- Pl. 1. Cahle descoperite la Negrești „Dolhești” (1-2).
- Pl. 2. Cahle descoperite la Negrești „Dolhești” (1-2).
- Pl. 3. Cahle fragmentare descoperite în locuința II de la Negrești „Dolhești” (1-5).
- Pl. 4. Cahle descoperite la Negrești „Dolhești”: 1, 4, Piatra Neamț Curtea domnească: 2-3, 5 (după E. Neamțu) și Suceava: 6 (după M. Nicorescu).

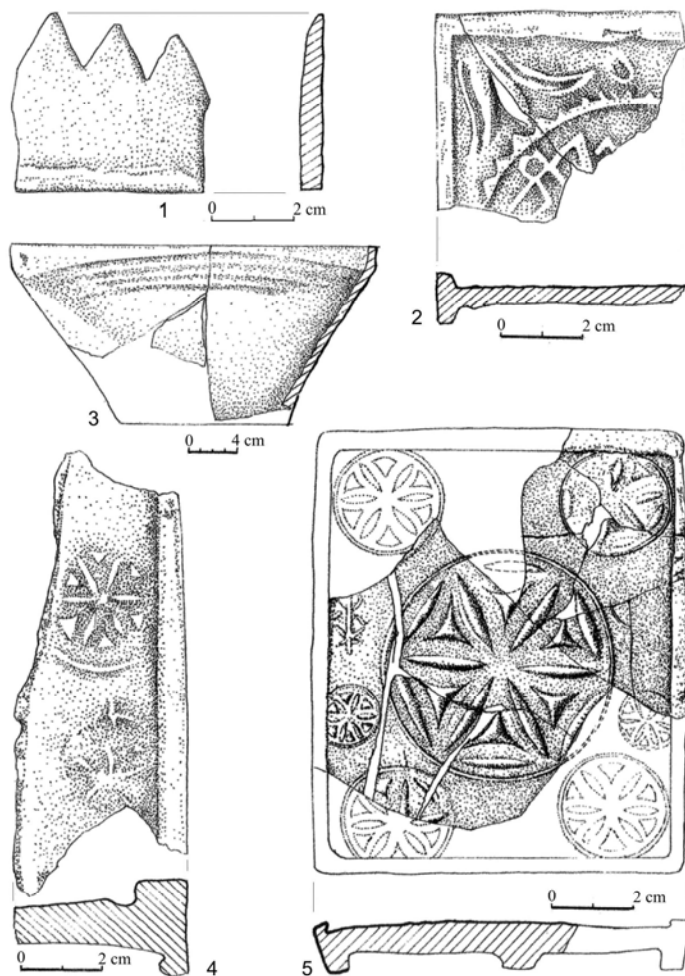
-
- Pl. 5. Cahle descoperite la Vințu de Jos: 1 (reconstituire grafică după D. Marcu Istrate), Făgăraș: 2 (după V. M. Pușcașu), Târgoviște: 3 (desen după foto Gh. I. Cantacuzino), Alba Iulia: 4 (după D. Marcu Istrate) și Velké Meziříčí: 5 (după Č. Pavlik).
- Pl. 6. Cărămizi pavimentare de la Pilis: 1-2 (după O. Réthelyi) și cahlă descoperită la Buda: 3 (după A. Végh).

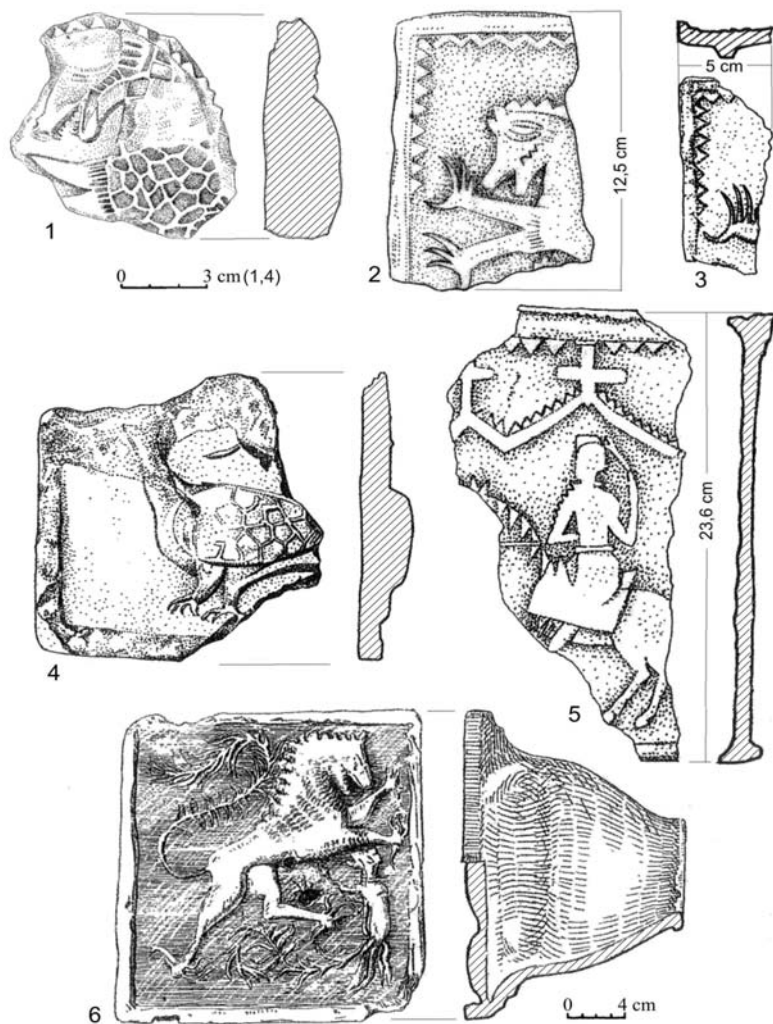
Pl. 1. Stove tiles discovered at Negrești "Dolhești" (1-2)

Pl. 2. Strove tiles discovered at Negrești "Dolhești" (1-2)

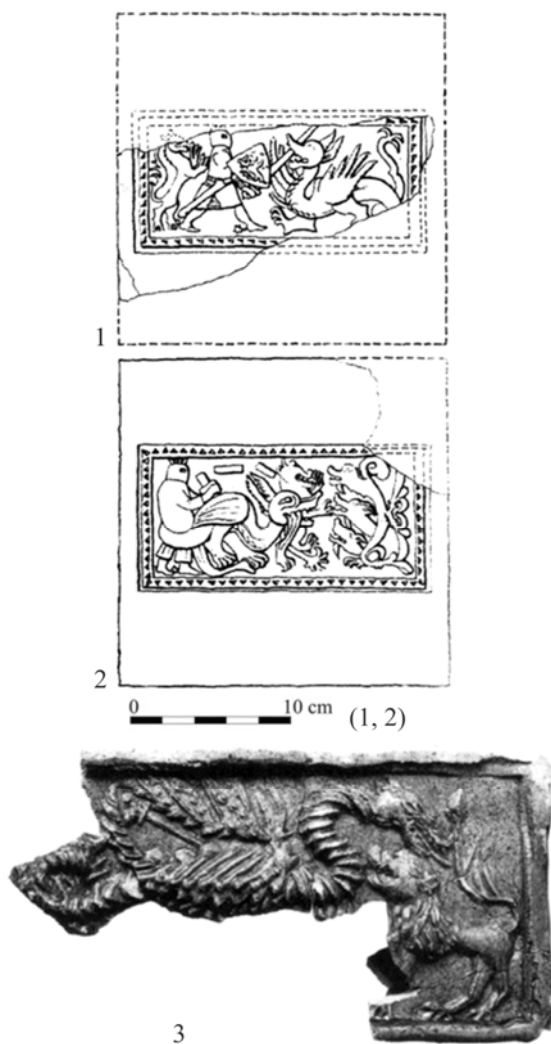
Pl. 3. Fragmentary stove tiles discovered inside the dwelling no. II from
Negrești "Dolhești"

Pl. 4. Stove tiles discovered at Negrești "Dolhești": 1, 4, Piatra Neamț princely Court: 2-3, 5 (by E. Neamțu) and Suceava: 6 (by M. Nicorescu)

Pl. 5. Stove tiles discovered at Vințu de Jos: 1 (graphic reconstitution by D. Marcu Istrate), Făgăraș: 2 (by V. M. Pușcașu), Târgoviște: 3 (drawing after photo by Gh. I. Cantacuzino), Alba Iulia: 4 (by D. Marcu Istrate) and Velké Meziříči: 5 (by Č. Pavlík)

Pl. 6. Paving bricks from Pilis: 1-2 (by R. Orsolya)
and stove tile from Buda: 3 (by A. Végh)

ORGANIZARE BISERICESCĂ, CREDINȚE, SUPERSTIȚII ȘI OBICEIURI ÎN PRINCIPATELE ROMÂNE ÎN VIZIUNEA CONSULILOR ȘI CĂLĂTORILOR FRANCEZI PREPAȘOPTIȘTI

Violeta-Anca EPURE¹

Cuvinte cheie: biserică, credințe, superstiții, călători francezi, Principatele Române.

Mots clef: église, croyances, superstitions, voyageurs français, les Principautés Roumaines

Din perspectivă zonală, se știe, modernitatea românească datorează o consistentă parte de contribuție influențelor exterioare, exercitate deopotrivă dinspre est, ca și dinspre vest, aceasta din urmă fiind identificată îndeobște, chiar dacă nu și exclusiv, cu cea franceză. De aceea, credem că punerea în lumină și analiza temeinică a scrierilor lăsate de călătorii sau de consulii francezi prepașoptiști despre Principatele moldo-valahe, începând cu finalul secolului al XVIII-lea și continuând cu prima parte a celui următor, este în măsură să ofere perspectiva în care românii erau percepuți de reprezentanții unei alte lumi, occidentală, și să contribuie, în același timp, la îmbogățirea unui domeniu al cercetării istorice, generos în oferte, cel al istoriei mentalităților.

Francezii sosiți în Principate au fost fie secretari domnești, fie preceptori la familiile domnești ori boierești, emisari politici sau „diplomați” itineranți sau acreditați la oficiile consulare de la București sau Iași - ulterior și în alte localități cu importanță economică -, fie militari, publiciști, imigranți, oameni cu preocupări sau veleități științifice ori

¹ Universitatea „Ștefan cel Mare” – Suceava, Facultatea de Istorie și Geografie.

negustorești, cu toții manifestând diferențe de mentalitate și de opțiuni politice sau religioase față de localnici.

Decalajul cultural specific zonei față de civilizația occidentală, în general, și față de cea franceză, în special, a influențat opiniile observatorilor străini, consuli sau călători, oricât ar fi fost de avizați în privința lumii orientale. Textele lăsate de străini, în speță francezi, fie ei oficiali sau nu, se cuvin urmărite și judecate nu doar ca surse narative despre realitățile întâlnite în zonă, ci și ca exponente ale unor valori sociale, tradiții, mentalități sau opțiuni ideologice ale autorilor lor. Interesele și condiția călătorilor străini care au ajuns în Principatele Române sunt felurite și cuprind o mare varietate de știri cu privire la diferitele aspecte ale existenței de altădată a poporului român; ele se opresc, cel mai adesea, asupra organizării de stat și a obligațiilor impuse de Imperiul Otoman, asupra bogățiilor din cele două Principate, asupra înfățișării orașelor sau a populației, asupra modului de viață al diferitelor clase sociale și a relațiilor care existau între ele.

Biserica a îndeplinit un rol important în raporturile dintre societate și stat atât în perioada domniilor fanariote, cât și în perioada ulterioară, iar aspectele legate de organizarea ecleziastică din cele două Principate nu puteau să scape ochilor curioși ai străinilor. Observatorii francezi au surprins, pe lângă organizarea bisericească, credințele, superstițiile și obiceiurile oamenilor din popor. Totodată, ei au sesizat și prezența în Principate a reprezentanților altor culte: evrei, armeni, protestanți, luterani, catolici; ortodocșii erau, însă, majoritari.

Jean-Louis Carra menționa în lucrarea sa, *Disertație geografică istorică și politică asupra Moldovei și Țării Românești*, că „religia greacă, propagată aici de călugării refugiați din vremea schismei, a ajuns în clipa aceasta religia dominantă a țării”. În plus, episcopii și călugării aveau o putere foarte mare; Carra îi asocia unor „adevărați suverani”, al căror apanaj deveniseră „orașele și aproape tot teritoriul țării”².

² Călătorul francez mai consemna că sultanul, mulțumit de tribut și de devotamentul arătat de acei „suverani ecleziastici”, „i-a lăsat în pace”. *Călători străini despre Țările Române*, vol. X, partea I (volum îngrijit de M. Holban, M. M. Alexandrescu-Dersca Bulgaru, P. Cernovodeanu), București, 2000, p. 250.

Louis Emmanuel Henri Alexandre de Launay, conte d'Antraigues, menționa pe la 1779 în jurnalul său de călătorie despre o credință a oamenilor din popor: înainte de a trece Dunărea pe la Măcin, călătorul francez a aflat de la țăranii de prin partea locului despre un flagel care bântuia în țară și de care nu se puteau apăra: lăcustele, care în anul anterior pustiiseră Moldova. Întrebându-i dacă nu au nici un mijloc de combatere a lor, țăranii i-ar fi răspuns că „ar fi un singur chip de a scăpa de ele”: „ar trebui ca un flăcău nevătămat să descânte o apă neîncepută – taina o are popa – și s-o răspândească pe pământ. Apa aceasta cheamă vulturii și vulturii devorează lăcustele”. D'Antraigues a rămas mirat, dar totodată a și admirat credința³ acelor oameni că respectivul leac (pe care l-a categorisit drept o absurditate), ar putea funcționa.

La Galați, contele francez a remarcat bisericile ortodoxe, singurele edificii mai înalte, dar și singurele zidite în piatră. Fiecare biserică avea două turnuri înalte. În plus, chiar a avut ocazia să o viziteze pe cea mai veche⁴: edificiul de cult i s-a părut destul de murdar și întunecos. Pereții săi erau acoperiți cu „picturi foarte ciudate” (probabil, era reproducă Judecata de apoi)⁵.

La Huși, „un sat mare sau mai curând [...] un mic oraș, reședința unui episcop”, călătorul francez d'Antraigues și tovarășii săi de drum au fost găzduiți la Episcopie⁶, „casă vrednică de cei dintâi apostoli”. Contele nota sarcastic că acolo s-a simțit foarte bine, având în vedere că, în noaptea de

³ „[...] credința pe care religia o întărește și a cărei pricină este poate numai ea. Căci dacă te-ai străduit odată să crezi o absurditate, nu văd de ce n-ai crede o mie altele la fel. Se zice că pasul cel dintâi e cel mai greu de făcut”. *Ibidem*, p. 293; P. Eliade, *Influența franceză asupra spiritului public în România. Originile. Studiu asupra stării societății românești în vremea domniilor fanariote*, București, 1982, p. 18.

⁴ Se pare că ar fi vorba de biserica Precista din Galați, al cărei fondator a fost boierul Tuduri la începutul secolului al XVII-lea, reclădită din zid de fiul ctitorului, Constantin, ajutat și de enoriași. *Călători străini...*, vol. X, partea I, p. 294; I. C. Beldie, *Biserica Precista din Galați*, în *Vestitorul*, Galați, 1949, 19-20, p. 4.

⁵ „Pe unul din ei era închipuit iadul și se văd acolo draci făcând fel de fel de lucruri: unul din ei șade pe un păcătos, altul se urcă în spinarea altuia, al treilea își face nevoile într-un craniu...”. *Călători străini...*, vol. X, partea I, p. 294.

⁶ Pe atunci, în scaunul episcopal de la Huși se afla Inochentie (între 1752-1782). *Ibidem*, p. 296.

dinainte fusese găzduit într-un bordei mizerabil, unde i-a plouat până și în pat. Reședința episcopului era descrisă destul de sumar. Ferestrele reședinței episcopale nu se închideau prea bine; obișnuit cu realitățile din Europa apuseană, d'Antraigues sublinia cu amărăciune că „în tot palatul episcopal” nu se afla „nici un singur scaun”. Și pentru ca tabloul să fie complet, chiar înainte de masă francezul și tovarășii săi de drum au fost binecuvântați și stropiți cu aghiazmă de „o ceată întreagă de popi”; de altfel, conform spuselor voiajorului francez, „pungașii aceștia” obișnuiau să se țină de capul străinilor pentru a obține astfel vreun „bacșiș”, pe care de altfel, l-au și primit „cât mai în grabă” de la călătorii dornici „spre a scăpa de rugăciunile lor”⁷.

Se pare, însă, că reprezentanții clerului nu erau cu toții ignoranți, necum „pungași”. Atunci când contele d'Antraigues a amintit Prutul, nu a putut să nu facă referire și la celebra bătălie de la Stănilești din 1711; a constatat cu mirare că prin acele părți aproape nimeni nu-și mai amintea de confruntarea dintre oștile țarului Rusiei și cele ale sultanului. Doar preoții, „mai cu carte decât ceilalți, știu să spună despre ea foarte multe amănunte”. Călătorul francez pretindea că „ei ne-au călăuzit acolo și am fost foarte mulțumiți de toate câte le-am aflat de la ei”⁸.

În februarie 1785, în ziua a 20-a a drumului său prin Moldova și Țara Românească, Alexandre-Maurice Blanc de Lanautte, conte d'Hauterive a observat cu bucurie în depărtare o clopotniță și o mănăstire, primele văzute „după multă vreme”. Constatând că se afla într-o țară creștină, contele d'Hauterive asocia bunăstarea cu existența unui edificiu religios: „căci în sfârșit mă aflu într-o țară creștinească și de câte ori văd o casă mai arătoasă, porți mai bine ferecate, ziduri mai bine întreținute, o curte, curcănași mai bine îngrișiți, cai mai zdraveni, trebuie să spun că este o mănăstire”⁹. Spre deosebire de turci, devotați și îndeplinind riturile religiei musulmane „în condiții oricât de vitrege”, creștinii ortodocși se remarcă mai degrabă prin indiferență „în materie de ritual”. Exagerând, desigur, d'Hauterive afirma că, de la Dunăre, toate bisericile erau pustii. „De n-ar fi fost icoanele de aur sau de aramă pe care preoții, în mijlocul pădurilor, ni le aduceau spre a le

⁷ *Ibidem*, p. 297.

⁸ *Ibidem*; P. Eliade, *op. cit.*, p. 32.

⁹ *Călători străini...*, vol. X, partea I, p. 684.

săruta vărsând un obol – adăuga el – n-aș fi fost martorul nici unui singur act religios creștin de la Silivri până aici”¹⁰. În ciuda acestui lucru, credința se manifesta în acele locuri într-un „fel deosebit”, „fără ca prin aceasta credincioșii să câștige ceva”. D’Hauterive evidenția strictețea și chiar îndărătnicia cu care oamenii din popor țineau posturile de peste an, dar și zilele de miercuri și vineri. Pomenea de un arhon-vistier, care se îmbătase crunt cu o zi înainte, dar care „pentru nimic în lume n-ar consimți să mănânce astăzi împreună cu mine o bucată de pui fript rece sau brânza pe care i le ofer. În modul cel mai strict nu poate trăi vinerea decât cu icre infecte și câteva măsline fleșcăite în oțet prost”. Același lucru se petrecea în zilele de miercuri, în ajunul sărbătorilor religioase, dar și în „cele două sau trei posturi ale calendarului ortodox”. Catolic, d’Hauterive recunoștea că nu era „demn de acest regim meritoriu”¹¹. Despre reprezentanții clerului din Principatul Moldovei, călătorul francez consemna că nu erau „nici leneși, nici bogați, nici semeți”. În aceeași opinie, aceștia nu își câștigau existența exclusiv din „slujba bisericească”, etalând ca însușiri de caracter „vrednicia și [...] smerenia săraciei”. Ei făceau slujbele bisericești cu osârdie și fără vreun gând de câștig. Se îngrijeau ca biserica lor să aibă toate cele trebuincioase slujbei, iar în calitate de cetățeni erau adevărate exemple de răbdare și muncă: „sunt cei mai buni părinți, cei mai buni soți, cei mai buni săteni ai ținutului, nu supără pe ispravnici cu pârlile sau cu nemulțumirile lor”. Erau iubiți și respectați de popor¹².

Dar, în cuprinsul memoriului pe care i l-a prezentat lui Alexandru Ipsilanti doi ani mai târziu, în 1787, același conte francez îi caracteriza pe clericii ortodocși, probabil greci, drept „o pleavă cerșetoare și ipocrită”¹³. Numărul preoților i se părea exagerat de mare în Principatul Moldovei, mai cu seamă că hirotonisirea era înlesnită de faptul că viitorilor preoți li se cerea numai „să știe a citi sau cel puțin să zică pe de rost rugăciunile și să

¹⁰ *Ibidem*, p. 687; G. Leancă, *Cultură politică și univers cultural în relatările călătorilor francezi prin spațiul românesc (1774-1790)*, în Al. Zub, A. Cioflâncă (eds.), *Cultură politică și politici culturale în România modernă*, Iași, 2005, p. 108-109.

¹¹ *Călători străini...*, vol. X, partea I, p. 687-688; G. Leancă, *op. cit.*, p. 109.

¹² N. Munteanu-Breastă, „*Moldova la 1787*” în *viziunea contelui d’Hauterive*, în *Revista de istorie*, 41, 1988, 7, p. 715.

¹³ *Călători străini...*, vol. X, partea I, p. 689.

cânte cu glas tare”. Trecerea tuturor treptelor ce duceau la preoție nu cerea mai mult „de o singură zi”¹⁴. Pentru călătorul occidental, serviciul religios nu era decât o întoarcere la creștinismul primitiv. „Preoții greci¹⁵ – nota el – se bucură [...] de toată considerația pe care religia tuturor popoarelor superstițioase o acordă slujitorilor ei”¹⁶. D’Hauterive exagera pomenind de pretențiile clericilor greci de a deveni episcopi, de vreme ce în funcția respectivă erau aleși adesea și români. În plus, în Principatele Române, clericii greci erau tratați de către domni cu „cea mai mare deferență”, de doamne, cu familiaritate „pe care știu foarte bine s-o pună în folosul lor personal și pentru gloria Bisericii”¹⁷. Cum clericii străini erau tot mai numeroși în mănăstirile țării, contele d’Hauterive sugera necesitatea secularizării mănăstirilor închinat. Era revoltat de situația acestora din urmă. Considerând mănăstirea drept o cucerire, clericii străini îi asupreau pe cei pe care îi cârmuiau, îi înșelau pe episcopi și strângeau averi considerabile. În plus, unii erau gata să ațâțe vrajba în popor și chiar puterile străine. D’Hauterive îi considera periculoși și un exemplu rău pentru ceilalți preoți. Călătorul francez consemna că mănăstirile erau pline de străini despotici, care „se fac stăpâni pe o mănăstire ca pe o cucerire, flămânzesc pe nenorociții pe care îi cârmuiesc, strâng comori, pe care le duc

¹⁴ Alexandre-Maurice Blanc de Lanautte, conte d’Hauterive, *La Moldavie en 1785. Faisante suite au journal d’un voyage de Constantinople à Jassy*, reprodus în volumul *Memoriu despre starea Moldovei la 1787, de comitele d’Hauterive, membru liber al Academiei de inscripțiuni și frumoase litere, secretar al domnului Moldovei Alexandru Mavrocordat (Firariul)*, București, 1902, p. 151, 153; A. Agachi, *Țara Moldovei și Țara Românească sub ocupația militară rusă (1806-1812)*, Iași, 2008, p. 280; D. A. Lăzărescu, *Imaginea României prin călători*, vol. I, 1716-1789, București, 1985, p. 290, 301; N. Munteanu-Breastă, *op. cit.*, p. 715.

¹⁵ Termenul de „grec” a desemnat în Occident până pe la 1821, atât poporul grec, cât și membrii confesiunii ortodoxe. D. A. Lăzărescu, *op. cit.*, p. 39; C. Turliuc, *Confesiune și naționalitate la începutul modernității românești*, în D. Vitcu, D. Ivănescu, C. Turliuc (eds.), *Modernizare și construcție națională în România. Rolul factorului alogen, 1831-1918*, Iași, 2002, p. 43.

¹⁶ *Călători străini...*, vol. X, partea I, p. 689, 692; G. Leancă, *op. cit.*, p. 108-109; N. Djuvara, *Între Orient și Occident. Țările Române la începutul epocii moderne*, traducere de M. Carпов, București, 1995, p. 143, 146.

¹⁷ *Călători străini...*, vol. X, partea I, p. 692-693.

în cele din urmă aiurea, și înșală deopotrivă și pe epitropi, care se încred orbește în socotelile lor, și pe mai marii lor din depărtare, cărora nu le trimit decât ceea ce nu vor să oprească pe seama lor”. Conte d’Hauterive considera că moșiile țării nu trebuiau „să ducă aiurea o bogăție care nu lasă nimic la izvorul ei și nu despăgubește țara nici prin pilda vreunei virtuți, nici prin vreo muncă folositoare”. Dacă li s-ar da pământurilor dreptul de a cârmui acele averi, potrivit călătorului francez, atunci o mulțime de „nefericiți” ar fi scăpat „de sub o tiranie care împreunează păcatul disprețului cu al zgârceniei”¹⁸.

Călătorul francez mai consemna și bogățiile acumulate de unii înalți prelați ortodocși, precum și corupția care domnea în sânul bisericii. Astfel, la moartea mitropolitului, exista obiceiul ca domnul să-l moștenească¹⁹. Locul rămas vacant era ocupat de unul din episcopii în funcție; scaunul de episcop²⁰, eliberat astfel, era cumpărat de concurentul care oferea cel mai mult; d’Hauterive exemplifica cu un caz recent: episcopatul de Roman fusese cumpărat cu 150 de pungi de galbeni²¹. Călătorul francez concluziona sarcastic: „se poate judeca restul”. D’Hauterive estima numărul catolicilor aflați sub jurisdicția episcopului de Bacău la vreo 15.000-16.000 de suflete. Aceștia erau păstoriți de preoți italieni, veniți în acele locuri în urmă cu vreo nouă ani, dar și de canonici unguri, refugiați în acele părți de

¹⁸ D’Hauterive, *op. cit.*, p. 155-159; M. Beguni, *Patrimoniul bisericesc și situația clerului ortodox din Moldova în perioada prerreglamentară*, în D. Vitcu (coord.), *Prin labirintul istoriei. Stat, societate, individ în perioada construcției naționale*, Iași, 2009, p. 93; D. A. Lăzărescu, *op. cit.*, p. 290, 301; I. F. Stănculescu, *Reforme, rânduieli și stări bisericești în epoca fanariotă*, în *Biserica Ortodoxă Română*, LXXXI, 1963, 5-6, p. 536, 540; N. Munteanu-Breastă, *op. cit.*, p. 715.

¹⁹ „[...] și-și poate cineva închipui ce avere se poate strânge prin economiile acumulate după o păstorie îndelungată prin darurile domnilor la venirea lor, ale episcopilor, ale egumenilor de mănăstiri, ale preoților, diecilor, călugărilor și călugărițelor”. *Călători străini...*, vol. X, partea I, p. 693.

²⁰ „Scaunul este scos la meaz și concurenții nu fac economii”. *Ibidem*.

²¹ Conte d’Hauterive făcea referire la momentul martie 1786, când funcția respectivă a fost cumpărată de către Iacob Grecul, care îi succeda lui Leon Gheuca, ales mitropolit. *Ibidem*, p. 693.

mai bine de două secole, dar care își păstrasera identitatea culturală și religioasă²².

În luna septembrie a anului 1786, prin Țara Românească trecea călătorul francez Joseph-Gabriel Monnier, în drumul său spre Franța. În finalul jurnalului său de călătorie, *Observații generale despre Țara Românească, Banatul Timișoarei și Ungaria*, Monnier sublinia că Principatul Valahiei era locuit în majoritate de ortodocși²³, care, în viziunea sa, abuzau „de îngăduința de a fi creștini”, deoarece „la fiecare sută de pași, găsești pe drum cruci”²⁴.

Despre superstițiile moldovenilor vorbea și omul de știință Baltazar Hacquet, aflat în trecere prin Moldova, Bucovina și Transilvania în iulie 1788. Astfel, el pomenea că ar fi auzit vorbindu-se în părțile dinspre Dorna Candrenilor despre „un român despre care se afirmă că ar avea o sută cinzeci de ani”; în plus, chiar îi văzuse pe doi dintre fiii acestuia la o cârciumă unde petrecuse într-o noapte: unul avea 70 de ani, iar celălalt 82. Altădată, Hacquet pomenea cu oarecari rezerve despre legenda creată în jurul numelui unui boier moldovean „de stare mijlocie”, pe nume Șeptilici și care se trăgea din satul Zvoriște. „Cum m-a surprins numele lui, care însemna *al șaptelea*, am întrebat și pe alți moldoveni de rațiunea acestei numiri și mi s-a susținut într-un glas că maică-sa *a născut într-o lună șapte copii*, dintre care s-ar mai afla în viață încă patru. Când l-am întrebat despre aceasta pe acest boier foarte zdravăn și spătos, mi-a confirmat acest lucru și mi-a spus că pot să mă informez și la popa din acel sat”. Altădată, aflat în ținutul Hotinului, Hacquet povestea că după o încăierare, ar fi văzut un tânăr al cărui cap fusese retezat de un husar „mânând mai departe căruța, ținând și mai departe hăturile în mână cu atâta tărie că alergau caii de zor,

²² *Ibidem*; G. Leancă, *op. cit.*, p. 109; D. A. Lăzărescu, *op. cit.*, p. 293; *Istoria românilor*, vol. VI, *Românii între Europa clasică și Europa luminilor (1711-1821)*, (coord. P. Cernovodeanu, N. Edroiu), București, 2002, p. 67.

²³ În textul original Grecs. J. Paviot, *Un itinéraire inédit à travers le Sud-Est européen: le voyage de J.G. Monnier en 1786*, în *RÉSEE*, XXIV, 1986, 3, p. 235-248; *Călători străini...*, vol. X, partea I, p. 792.

²⁴ J. Paviot, *op. cit.*, p. 248; *Călători străini...*, vol. X, partea I, p. 792.

iar el a căzut din căruță și a rămas grămadă, abia după două sute de pași, fără a ajunge în mâinile dușmanului...”²⁵.

Călătorul menționa în memoriile sale două edificii ortodoxe de cult, situate la izvoarele râului Putna, în munți, ascunse de codri: o mănăstire de călugări și o alta de călugărițe. Mănăstirea Putna, zidită ca o cetate, era apărată natural de atacuri neașteptate „într-un colț ascuns bine de munte”. La vremea aceea, la Putna se aflau vreo 20 de călugări, care duceau o viață „trândavă, săracă și nefolositoare”, iar zidurile din afară și din exterior erau pictate. „Tot zidul bisericii din afară era zugrăvit cu nesfârșit de multe chipuri de sfinți și împodobit, de asemenea, cu înfățișarea raiului și a iadului și cu pictura a tot felul de îngeri și de diavoli”. Călătorul francez remarca trăsăturile proprii picturii religioase ortodoxe: „figurile sunt întotdeauna foarte prelungi”, „toate sunt cu barbă”, „trupul și picioarele sunt întotdeauna ca de lăcustă”²⁶. Cum a vizitat mănăstirea, Hacquet a putut să se convingă de ignoranța călugărilor. Odată ajuns în fața picturii înfățișându-l pe Iacob adormit, Hacquet l-ar fi întrebat pe egumen „de ce suie pe scară la cer îngerii care ar putea doar să zboare? Răspunsul a fost că nu știe”. Hacquet i-ar fi replicat că probabil la acea vreme îngerii năpârliseră „și de aceea nu puteau să zboare”; a primit un răspuns „contrariu oricărei așteptări, cum că se prea poate”²⁷. A remarcat și puținele cărți existente în biblioteca mănăstirii Putna²⁸. Tot în acel edificiu, se aflau și osemintele marelui Ștefan, domnul Moldovei, ale doamnei Maria, „ale fiului său, Petru, precum și ale lui Bogdan Vodă, care i-a urmat”²⁹. La estul localității, consemna Hacquet, se afla chilia unde odinioară trăise un sihastru care putea prezice viitorul și care l-ar fi sfătuit pe Ștefan „în ce zi să atace pe

²⁵ *Călători străini despre Țările Române*, vol. X, partea a II-a, (volum îngrijit de M. Holban, M. M. Alexandrescu-Dersca Bulgaru, P. Cernovodeanu), București, 2001, p. 813, 815, 843.

²⁶ *Ibidem*, p. 818.

²⁷ *Ibidem*; P. Eliade, *op. cit.*, p. 36.

²⁸ „Se pare că acești călugări sunt la ortodocși ceea ce sunt capucinii la catolici, având porunca de a rămâne în cea mai mare neștiință”. *Călători străini...*, vol. X, partea a II-a, p. 818-819.

²⁹ Hacquet afirma eronat că pe morminte, se aflau săpate în piatră inscripții în limba moldovenească. În realitate, inscripțiile erau în limba slavonă. *Ibidem*, p. 818.

turci, pentru a-i înfrânge”, numit de călătorul francez Toma³⁰. Călugării din Moldova beneficiau de venituri mari, duceau „o viață foarte slobodă” și nu manifestau înțelegere față de supușii lor³¹. În schimb, în Bucovina austriacă, la Rădăuți, unde se afla catedrala arhiepiscopală, Hacquet remarca starea „mizerabilă” a bisericeții, dar și a reședințelor clerului ortodox³². O situație similară celei de la Putna exista, conform călătorului francez, și la Sucevița, la acea vreme mănăstire de călugări. De altfel, erau singurele mănăstiri funcționale din partea de nord a Moldovei acelor vremuri³³. Preoții nu aveau o îmbrăcăminte anume, ei purtau pe umeri o mantie cenușie, iar în mână un toiag³⁴.

Bisericele din Principate i s-au părut contelui de Langeron „mai murdare și mai puțin împodobite decât grajdurile din Anglia”; erau construite de obicei din scânduri și erau prevăzute cu o mică clopotniță „în formă de sferă, cu o cruce deasupra”³⁵.

Viceconsulul francez în capitala moldavă, Joseph Parant afirma, cu oarecare îndreptățire, în memoriul *Notes sur l'administration et la population de la Moldavie*, că în principatul Moldovei, „toate spiritele” fuseseră câștigate de Rusia. Pe Parant nu-l mira acest lucru de vreme ce religia ortodoxă comună, „mijloc întotdeauna victorios alături de neștiință, le-a deschis toate inimile”. Viceconsulul francez vedea în preoții ortodocși agenți secreți aflați în slujba Rusiei³⁶. În plus, atât cei mari, cât și oamenii obișnuiți din popor erau superstițioși și ignoranți. Preoții greci predicau

³⁰ În realitate, numele sihastrului era Daniil. *Ibidem*, p. 820.

³¹ *Ibidem*, p. 819.

³² *Ibidem*, p. 820.

³³ *Ibidem*, p. 821.

³⁴ *Ibidem*, p. 827.

³⁵ V. Spinei, M. Spinei, *Însemnările cu caracter istorico-etnografic asupra Principatelor Române ale contelui de Langeron*, în *Hierarșus*, IX, 1994, p. 385.

³⁶ *Călători străini...*, vol. X, partea a II-a, p. 1310; Eudoxiu de Hurmuzaki, *Documente privitoare la istoria românilor*, Supliment I, volumul III, 1709-1812. *Documente culese din Arhivele Ministeriului Afacerilor Străine din Paris de A. I. Odobescu*, Stabl. Grafic I. V. Socescu, 1889, p. 519; Idem, *Documente privitoare la istoria românilor*, Supliment I, volumul II, 1781-1814, *Documente culese din Arhivele Ministeriului Afacerilor Străine din Paris de A. I. Odobescu*, București, 1885, p. 183; C. Turliuc, *op. cit.*, p. 42-43.

„pentru a-și îndeplini laudabila lor meserie” – în viziunea lui Joseph Parant – dragostea pentru ruși și ura pentru musulmani, „necredincioșii care i-au robii”. „Și după aceasta este firesc ca [...] fiecare moldovean să vadă în fiecare rus un prieten firesc, un frate într-un Isus Hristos”. În ceea ce-i privea pe cei bogați, ei aveau „amintiri măgulitoare și motive de mulțumire proprie”; în plus, se pare că-și aminteau cu plăcere de șederea armatelor rusești pe teritoriul principatului, care i-au adus „o aparență de ocrotire, [...] făgăduieli pentru viitor și petreceri pentru prezent”³⁷. De altfel, despre Parant, ateu declarat și intrând destul de repede în conflict cu domnitorul Alexandru Callimachi³⁸ și cu protipendada Iașilor, se zvonise că ar fi

³⁷ „Printre cei mari este multă trufie [...], ba chiar superstiție”; „poporul sclav și nenorocit este în ultimul grad de îndobitocire [...], sufletul său zace în noroiul neștiinței și pare să nu mai fie deschis decât superstiției care l-a cufundat în ignoranță”. În plus, rușii mai aveau avantajul terorii față de francezi. Boierii știau foarte bine că în eventualitatea izbucnirii unui război, țara lor va ajunge teatrul luptelor, iar averea și persoana lor – la discreția vecinilor ruși. *Călători străini...*, vol. X, partea a II-a, p. 1311-1312; Hurmuzaki, *Documente...*, Supliment I, vol. III, p. 519-520; *Ibidem*, Supliment I, vol. II, p. 183; V. Ciobanu, *Statutul juridic al Principatelor Române în viziune europeană (secolul al XVIII-lea)*, Iași, 1999, p. 46; Idem, *Jurnal ieșean la sfârșit de veac (1775-1800)*, Iași, 1980, p. 160; Principele Dimitrie I. Ghika, *Franța și Principatele Dunărene (1789-1815)*, (traducere și postfață: Andrei Alexandru Căpușan), Iași, 2008, p. 31.

³⁸ În aprilie 1798, cum vroia să-i demonstreze domnitorului că nu era capabil să-i asigure securitatea, a înscenat un atac banditesc asupra persoanei sale chiar în clădirea viceconsulatului francez. Informatorul consulului rus, Wegierski, care-i urmărea toate mișcările din casa marelui logofăt Gheorghe Cantacuzino Pașcanu, scria că auzind zgomot în noaptea cu pricina, Parant ar fi dat alarma, dar răufăcătorii au reușit să fugă fără să fi furat ceva. El vedea în acest fapt o dovadă că nu furtul a fost țelul lor. Era convins că tocmai scăpase dintr-un asasinat. Domnitorul s-a dezvinovățit față de Poartă și a demonstrat că Parant nu ar fi putut face dovada consumării unui astfel de eveniment, scopul acestuia fiind compromiterea sa și a slujbașilor săi. Parant a încercat să dovedească contrariul, arătând chiar că l-a descoperit pe făptaș, un oarecare Joseph, unul dintre servitorii săi, pe care l-a și arestat. Cum Joseph nu recunoștea nimic în ciuda bătailor primite, Parant l-a obligat să meargă la biserica catolică și să jure că era nevinovat. Gestul viceconsulului a stârnit nedumerirea ieșenilor, deoarece el era în contradicție cu ateismul pe care îl afișa ostentativ de fiecare dată când avea ocazia. *Călători străini...*, vol. X, partea a II-a, p. 1299; Eudoxiu de Hurmuzaki, *Documente privind istoria României*, serie nouă, volumul IV, *Rapoarte diplomatice ruse (1797-1806)*, sub îngrijirea acad. Andrei Oțetea, București, 1974, p. 157, 160, 169-170; V. Ciobanu, *op. cit.*, 1980, p. 117, 167; Idem, *La granița a trei imperii*, Iași, 1985, p. 115-116.

asemănat slujba ortodoxă din săptămâna patimilor de la o biserică din capitala moldavă cu o comedie, la care s-ar fi dus să se distreze, de vreme ce nu erau teatre în oraș³⁹.

În cuprinsul *Raportului asupra Țării Românești și Moldovei* elaborat de consulul francez de la Iași, Charles Frédéric Reinhard, acesta nota că preoții de mir și călugării compuneau clerul din cele două Principate. Mitropoliții erau numiți pe viață de domn, dar au existat cazuri când ei au fost „depuși” de cel din urmă. Mitropoliții prezidau Divanul și erau locțiitori ai domnului. Autoritatea lor era „mai mult consultativă decât reală”, fiind întru totul dependenți de domnitor. Ei întrețineau „slabe legături” cu patriarhul de la Constantinopol, a cărui supremație o recunoșteau doar verbal. Veniturile mitropoliților erau impresionante⁴⁰. Episcopii, doi în Valahia și trei în Moldova, erau aleși dintre călugări. Preoții erau disprețuiți și „cufundați în mizerie”, nevoiți să schimbe parohia uneori și de cinci sau șase ori pe an, primind slujbe de la boier asemeni unor muncitori.

Reinhard era impresionat de numărul mare de mănăstiri, de călugări și călugărițe, pe care-l considera „excesiv față de nevoile și de populația țării”. Veniturile mănăstirilor erau modeste, iar administrarea lor era supusă slujbașilor domnești. Consulul francez mai sublinia că, în general, toți clericii erau ignoranți și împărtășeau prejudecățile și superstițiile poporului. Singurul lor merit era, în viziunea lui Reinhard, acela de „a întreține la acest neam nenorocit și asuprit speranțele și temerile inspirate de o religie redusă în întregime la practici exterioare și mai ales la posturi dese și severe, pe care se sprijină morala poporului și care contribuie la împăcarea lui cu soarta”. În Principate, exista libertatea de exercitare a tuturor cultelor, cu excepția celui al turcilor⁴¹. Într-un raport din 20 august 1806, Reinhard îi pomenea lui Talleyrand despre numărul mare al catolicilor din Moldova, care s-ar fi ridicat la vreo 20.000 de suflete și care locuiau mai mult în părțile dinspre

³⁹ *Călători străini...*, vol. X, partea a II-a, p. 1300; Veniamin Ciobanu, *op. cit.*, 1980, p. 165.

⁴⁰ *Călători străini despre Țările Române în secolul al XIX-lea*, Serie nouă, vol. I (1801-1821), (volum îngrijit de G. Filitti, B. Marinescu, Ș. Rădulescu-Zoner, M. Stroia), București, 2004, p. 257.

⁴¹ *Ibidem*.

munți, către Transilvania. Consulul francez ar fi dorit să le acorde tuturor acelor catolici protecția franceză⁴².

Povestind mamei sale despre noaptea petrecută la mănăstirea Argeșului, Christine Reinhard invoca viile și câmpurile bine lucrate care o înprejmuiau, dar și ignoranța călugărilor greci, care refuzaseră să descifreze o inscripție pentru oaspeți. A mai menționat în aceeași epistolă din 17 iulie 1806 și o legendă locală legată de construirea acestui edificiu religios⁴³. Într-o altă scrisoare, doamna Reinhard pomenea de vizita făcută la mănăstirea Neamț, unde pe atunci se aflau adunați vreo 700 de călugări, care munceau pământul, executau „lucruri” sub directa supraveghere a unui episcop. Alături se mai afla și o mănăstire de maici. Cum canoanele unei mănăstiri ortodoxe nu erau la fel de stricte ca cele ale uneia catolice, călătoreala franceză scria că respectivii clerici aveau dreptul să primească vizitatori și să umble liberi. Postul Paștelui era foarte strict, iar zilele de post negru de peste an – foarte numeroase⁴⁴.

În 1807, atât Armand Charles, conte de Guillemot, cât și căpitanul Aubert scriau că valahii și moldovenii practicau religia ortodoxă⁴⁵.

Trecând prin Curtea de Argeș prin luna decembrie 1814, căpitanul Thomassin a menționat mănăstirea de călugări greci, precum și biserica „remarcabilă prin construcție”⁴⁶. O mențiune a mănăstirii Argeșului se

⁴² Eudoxiu de Hurmuzaki, *Documente privitoare la istoria românilor*, volumul XVI, 1603-1824. *Correspondență diplomatică și rapoarte consulare franceze publicate după copiile Academiei Române de Nerva Hodoș*, Institutul de Arte Grafice Carol Göbl, București, 1912, p. 736-737.

⁴³ *Călători străini...*, Serie nouă, vol. I (1801-1821), p. 286; *Istoria românilor*, vol. VI, p. 734.

⁴⁴ *Călători străini...*, Serie nouă, vol. I (1801-1821), p. 294.

⁴⁵ *Ibidem*, p. 363; Aubert, *Notes statistiques sur la Pologne Russe, la Moldavie et la Valachie, Service historique de l'armée de Terre, Château de Vincennes, Fond Turquie et Péninsule Illyrienne*, 1 M 1629/4, p. 7, apud S. Șipoș, *Imaginea celuilalt: un document francez privind spațiul românesc de la începutul secolului al XIX-lea*, în *Journal of the Study of Religious & Ideologies*, 12, 2005, p. 45, în <http://www.jsri.ro/old/html%20version/index/ro-12/untitl.3.htm> (accesat la 30.07.2011, ora 14.30).

⁴⁶ *Călători străini...*, Serie nouă, vol. I (1801-1821), p. 604; P. Cervodeanu, *Importanța corpusului de călători străini pentru istoria Țărilor Române în prima jumătate a secolului al XIX-lea*, în *RI*, III, 1992, 11-12, p. 1095.

regăsește în memorialul de călătorie al lui M. Cochelet: mănăstirea fusese înălțată cu trei secole mai înainte de „către un prinț valah”, al cărui mormânt și portret votiv puteau fi văzute în biserică⁴⁷.

Enumerând orașele din Țara Românească în jurnalul său de călătorie, secretarul de limbă franceză al domnitorului Ion Gheorghe Caragea, François Recordon, menționa trei orașe, care, în viziunea sa, nu ar fi trebuit să fie nici măcar pomenite dacă nu ar fi fost reședințele celor trei episcopi ai țării: era vorba de Buzău, „Râmnic, în județul Vâlcea” și Argeș⁴⁸. Același călător străin, pomenea și cele peste o sută de biserici din București: în general, erau niște clădiri mici, lipsite de orice fel de proporții arhitecturale, întunecoase chiar și pe timpul zilei⁴⁹, împodobite cu icoane și cu fresce grosolane, cu mai multe turlă nu prea înalte „terminate cu un fel de dom care are pe dinăuntru o cupolă împodobită cu chipul vreunui sfânt”. Din apropierea Bucureștilor, Recordon menționa mănăstirea Mărcuța, situată într-o zonă încântătoare și mănăstirea Cotroceni⁵⁰.

Recordon sublinia faptul că românii nu aveau în bisericile lor chipuri cioplite; în schimb, aveau icoane ale tuturor sfinților, „zugrăvite grosolan pe lemn”, pe care le adorau cu fervoare. Ei atribuiă icoanei Fecioarei Maria puteri taumaturgice și miraculoase⁵¹.

Tot el considera, dacă nu preluase informația de altundeva, că religia creștină s-ar fi răspândit în Țara Românească încă din secolul al IV-lea, deși existau scriitori care afirmău că acest lucru s-ar fi produs prin secolul al IX-lea. Mitropolitul de București, ales de domn, boieri și episcopi, era „capul clerului din Țara Românească”, el recunoștea autoritatea patriarhului de Constantinopol. Episcopii de Râmnic, de Buzău și de Argeș erau aleși de domn, de Divan și de mitropolit. Stareții sau conducătorii

⁴⁷ S. Vărzaru, *Prin Țările Române. Călători străini în secolul al XIX-lea*, (antologie, traducere, studiu introductiv și note de S. Vărzaru), București, 1984, p. 54.

⁴⁸ *Călători străini...*, Serie nouă, vol. I (1801-1821), p. 666.

⁴⁹ „[...] cu ferestre prevăzute cu bare solide și atât de mici încât fără candelă și lumânările ce ard aproape neconținut în aceste biserici te-ai găsi adesea, chiar în miezul zilei, într-un întuneric atât de profund că ar fi greu, nu numai să citești, dar măcar să deosebești numeroasele icoane care le împodobesc și frescele grosolane zugrăvite pe pereții lor”. *Ibidem*, p. 664.

⁵⁰ *Ibidem*, p. 664-665.

⁵¹ *Ibidem*, p. 676-677.

mănăstirilor erau supuși episcopului în dioceza căruia se afla mănăstirea lor. Episcopii numeau preoții parohi din orașe și din sate. Respectivii erau la fel de puțin instruiți ca și poporul pe care-l păstoreau. Românii erau foarte evlavioși și manifestau o mare încredere în tot ce le spuneau preoții. El ilustra cele afirmate printr-o întâmplare povestită de un boier: plimbându-se într-o dimineață prin livada lui, boierul ar fi întâlnit o femeie umblând în patru labe, care „păștea iarba întocmai ca dobitoacele”. Întrebată ce face, ea i-ar fi răspuns că îndeplinește canonul dat de duhovnic pentru un păcat pe care-l făcuse⁵². Adeseori, credința și credulitatea conduceau la superstiții „mai mult decât revoltătoare prin abuzurile pe care le generează”. Călătorul francez Pertusier nota pe la 1822 că „este greu de găsit în Europa un cler mai ignorant și mai dedat desfrânării ca cel din Valahia”⁵³.

Posturile, pe care Recordon le găsea foarte dese de vreme ce ocupau „aproape jumătate din zilele anului” erau respectate „cu strășnicie” atât de oamenii din popor, cât și de clerici⁵⁴. Recordon menționa și prezența altor confesiuni în Țara Românească, destul de numeroase și care aveau biserici deosebite: armenii, romano-catolicii, luteranii, calvinii și evreii. Despre armeni, călătorul francez afirma că erau urmașii vechilor parți (era o afirmație gratuită). Ei erau destul de numeroși în Valahia, unde veniseră din alte țări europene încă de la sfârșitul secolului al XVII-lea. A remarcat politețea care-i caracteriza, însușire care-i făcea o companie foarte plăcută. Ei aveau o singură biserică în București, care, deși era foarte mare, abia îi încăpea pe toți. Urmau „cu strășnicie ritualurile religiei lor”, care se diferențiau puțin de cele ortodoxe. În număr de vreo patru – cinci mii, romano-catolicii aveau în București o biserică și o mănăstire. Mai aveau biserici și la Craiova și la Câmpulung. Luteranii erau mai puțin numeroși decât catolicii și aveau o biserică și o parohie în București. Protestanții, care „urmează confesiunea elvețiană” (calvină) – nota Recordon – folosiseră

⁵² *Ibidem*, p. 674.

⁵³ N. Isar, *Principatele Române în epoca luminilor. 1770-1830. Cultura, spiritul critic, geneza ideii naționale*, Ediția a doua revăzută și adăugită, București, 2005, p. 234.

⁵⁴ Recordon pomenea de călugării care țineau post negru chiar și pentru mai multe zile, „luând numai atâta pâine și apă cât trebuie să nu cadă de inaniție”. *Călători străini...*, Serie nouă, vol. I (1801-1821), p. 675.

biserica luteranilor până la 1820, după care și-au construit una proprie „cu bani proveniți din subscriptii”⁵⁵. În Țara Românească existau cinci sau șase mii de evrei. Deși se bucurau de „o mare libertate a cultului din partea cârmuirii”, ei erau supuși „insultelor poporului de rând”. Ei se concentrau mai cu seamă la București, Craiova și Ploiești, unde practicau comerțul, cămătăria. În general, orășenii erau mai intoleranți decât țărani față de evrei⁵⁶.

La 27 februarie 1816, Fornetty îi scria lui Mirabeau despre existența în Moldova a unui număr de aproximativ 23.000 de catolici, grupați mai cu seamă în zona Bacău⁵⁷. Românii venerau moaștele sfinților. El însuși asistase la o procesiune care a însoțit moaștele Sfântului Dimitrie în afara Bucureștilor la 1817, la care participaseră atât curtenii, cât „și o mulțime nesfârșită de norod”. Despre acestea, ei credeau că au puterea de a face minuni⁵⁸.

Barthélémy Bacheville scria în 1817 că religia ortodoxă era „singura din țară”; acolo exista un patriarh și un cler foarte numeros, posesori ai unor bunuri de valoare. Era o greșală a călătorului francez deoarece la 1817-1818, în Moldova exista o mitropolie, autocefalia bisericii române proclamându-se la 1885. Mănăstirile moldovenești erau, de asemenea, foarte bogate⁵⁹.

În iulie 1823, consulul francez de la București, Hugot, îi scria lui Chateaubriand despre sosirea în Valahia a doi călugări de la Muntele Athos. După înăbușirea mișcării lui Tudor Vladimirescu, în mănăstirile din principat au fost numiți călugări valahi, care-și cumpăraseră posturile cu sume de bani considerabile. Cum mănăstirile din țară erau închinatelor celor de la Muntele Athos, ei nu au mai avut mijloacele necesare și nici nu au mai vrut să plătească tributul anual datorat suzeranilor lor. Cei doi călugări

⁵⁵ *Ibidem*, p. 677.

⁵⁶ *Ibidem*, p. 678.

⁵⁷ Hurmuzaki, *Documente...*, vol. XVI, p. 1000.

⁵⁸ Procesiunea de care pomenea Recordon avea menirea de a aduce ploaia, după o secetă de șase săptămâni. *Călători străini...*, Serie nouă, vol. I (1801-1821), p. 674.

⁵⁹ *Ibidem*, p. 723.

atoniți trimiși să se intereseze de soarta fraților lor din Valahia au fost arestați și înțemnițați într-o închisoare turcească⁶⁰.

Într-un raport consular adresat de Hugot lui Damas, datând din 18 ianuarie 1825, precum și dintr-o notiță din aceeași lună, se vorbea de confiscarea veniturilor unor mănăstiri închinat. În raportul din 18 ianuarie, consulul francez pune pe seama acestei confiscări starea de bună dispoziție a domnului⁶¹. La 29 aprilie 1825, Hugot îi scria lui Damas din București despre vacanța scaunului episcopal de la Buzău, al cărui titular se retrăsese la fosta sa mănăstire. În alegerea noului episcop, s-au implicat atât mitropolitul, cât și domnul⁶².

La începutul epocii regulamentare, Bois-le-Comte constata starea de ignoranță a clerului, lipsit de seminarii unde să se formeze, ghidându-se doar după interesul particular, fiind conservator, închistat și alergând după averi. Cum până la mijlocul secolului al XIX-lea încă se practica scrierea cu caractere slavone, trecerea la alfabetul latin era privită de mitropolit drept un atentat împotriva religiei ortodoxe și chiar a anunțat că-i va excomunica pe cei care-l vor folosi⁶³. La 14 mai 1834, diplomatul francez scria că aproape toată populația Moldovei era de religie ortodoxă, fapt care conferea un ascendent Rusiei. Totuși, în Moldova mai existau și 40.000 de catolici și 1.000 de protestanți, proveniți din rândurile populației emigrate din Transilvania și Polonia. Invazia treptată a evreilor, îngăduită și de primul domn regulamentar, era considerată drept un flagel⁶⁴.

Câteva luni mai târziu, Mimaut îl informa pe Rigny că la Iași preoții au făcut rugăciuni pentru ploaie, din cauza secetei care făcea ravagii de mai bine de cinci săptămâni⁶⁵.

⁶⁰ Hurmuzaki, *Documente...*, vol. XVI, p. 1109.

⁶¹ Idem, *Documente privitoare la istoria românilor*, volumul XVII, *Correspondență diplomatică și rapoarte consulare franceze (1825-1846) culese de Eudoxiu de Hurmuzaki, publicate după copiile Academiei Române de Nerva Hodoș*, Inst. de Arte grafice Carol Gobl, București, 1913, p. 2-3.

⁶² *Ibidem*, p. 16-17.

⁶³ *Ibidem*, p. 353-354.

⁶⁴ *Ibidem*, p. 362.

⁶⁵ Printr-un raport consular datând din 14 august 1834. *Ibidem*, p. 408-409.

Consulul francez de la Iași, Huber aprecia la 21 martie 1841 că din cei 1.100.000 de locuitori câți număra Moldova la vremea aceea, 1.001.000 erau ortodocși, 58.100 catolici și 40.000 evrei. Din populația Moldovei, 5.706 erau preoți, 1.593 călugări și 2.102 călugărițe. Bunurile bisericii ortodoxe erau „considerabile”, fiind compuse din terenuri agricole, păduri, vii a căror valoare era estimată la 1.063.000 de ducați⁶⁶.

Cunoscutul publicist J. A. Vaillant a vizitat mănăstiri românești și a făcut diferența dintre călugării săraci de la Ialomicioara și bogăția celor care conduceau mănăstirile Horezu sau Hangu⁶⁷. La schitul de la Ialomicioara, călătorul francez se bucurase de ospitalitatea starețului, care, deși sărac, le-a oferit călătorilor „culcușul său” „cu apa care curgea din belșug și limpede în fundul întunecoasei sale abații”⁶⁸.

La 1840, Edouard Thouvenel remarcă lipsa monumentelor din capitala valahă, suplinită de existența a numeroase biserici, fondate, în opinia călătorului francez, cu ceva vreme în urmă mai mult din superstiții sau remușcări. Potrivit aceluiași oaspete occidental, statuile diforme, frescele, picturile cu subiecte religioase sau profane care împodobeau edificiile de cult alcătuiau un amestec comic, dar în același timp și „un model perfect de prost gust”⁶⁹.

Călătorii și consulii francezi care au ajuns în Principatele Române în ultimul sfert al secolului al XVIII-lea și în prima jumătate a celui următor au sesizat pe bună dreptate apartenența acestui spațiu la ortodoxie. În general, atunci când pomenesc de religia dominantă a celor două provincii, ei o denumesc „greacă”. De altfel, este cunoscut faptul că termenul de „grec” a desemnat în Occident până pe la 1821, atât poporul grec, cât și membrii

⁶⁶ *Ibidem*, p. 799, 800.

⁶⁷ J. A. Vaillant, *La Roumanie ou Histoire, Langue, Littérature, Orographie, Statistique des peuples de la langue d'or, Ardaliens, Valaques et Moldaves, résumés sous le nom de Romans*, vol. II, Paris, 1844, p. 303, 360-365, 412-413; D. Berindei, *Mărturia lui J. A. Vaillant asupra societății românești prepașoptiste*, în volumul *Românii și Europa în perioadele premodernă și modernă*, București, 1997, p. 131.

⁶⁸ J. A. Vaillant, *op. cit.*, vol. III, Paris, 1844, p. 302; D. Berindei, *op. cit.*, p. 132-133.

⁶⁹ C. Durandin, *Istoria românilor*, traducere de L. Buruiană-Popovici, prefață de Al. Zub, Iași, 1998, p. 73.

confesiunii ortodoxe. Tot ei au remarcat faptul că bisericile și mănăstirile erau singurele construcții din piatră de prin acele părți. Nu de puține ori, oaspeții străini asociau bunăstarea cu edificiile religioase întâlnite. Raportându-se la realitățile din Europa Apuseană, unii călători francezi remarcă influența orientală: spre exemplu, d'Antraigues era deranjat și, totodată, surpris de lipsa scaunelor din reședința episcopală de la Huși, în timp ce d'Hauterive, catolic, insista asupra îndărătniciei cu care ortodocșii țineau numeroasele posturi de peste an, declarându-se nedemn de acel regim. Altădată, generalul conte de Langeron compara bisericile din Principate cu grajdurile din Anglia sub aspectul ornamentelor și al lipsei curățeniei, în timp ce soția consulului francez de la Iași, Christine Reinhard observa cu suprinde că preoții și călugării ortodocși se bucurau de o mai mare libertate decât cei catolici, putând chiar să primească oaspeți. La rândul-i, François Recordon nu putea să nu observe lipsa chipurilor cioplite din biserici, lipsă suplinită din plin de prezența icoanelor și a frescelor. În majoritate catolici, călătorii francezi au făcut adeseori tot felul de paralelisme cu situația din apusul continentului, cu riturile și ritualurile proprii confesiunii religioase. Mulțimea posturilor de peste an și strictețea cu care erau respectate de fețele bisericești, uneori chiar și de unii credincioși, au atras atenția unor oaspeți francezi precum contele d'Hauterive, soții Charles și Christina Reinhard sau Recordon.

Nu de puține ori, dar pe bună dreptate, francezii au fost destul de critici la adresa clericilor ortodocși: era cazul lui d'Antraigues, al lui Hacquet, Parant, Pertusier sau Bois-le-Comte, care remarcă, printre altele, ignoranța oamenilor bisericii, corupția generalizată în rândurile lor, precum și goana perpetuă după bogății. Acestor acuzații grave li se adăuga uneori și desfrânarea. Interesant este cazul lui d'Hauterive care, în memorialul său de călătorie, a avut cuvinte laudative la adresa preoților ortodocși, de la care aflase o mulțime de detalii despre bătălia de la Stănilești, de pe Prut, din 1711; în 1787, în cadrul unui memoriu prezentat domnitorului fanariot Alexandru Ipsilanti, călătorul francez îi pune pe clericii ortodocși într-o lumină destul de nefavorabilă. Alteori, avem de-a face cu episoade de-a dreptul hilare: medicul Balthazar Hacquet istorisea, printre altele, în jurnalul dedicat călătoriei sale prin Bucovina și Moldova, ce explicații primise de la egumenul de la Putna cu privire la picturile ce împodobeau

pereții edificiului religios, egumen care era încredințat că îngerii suiau pe scară deoarece tocmai năpărliseră.

Observatorii străini au remarcat și trăsăturile proprii edificiilor religioase, artei ecleziastice din cele două Principate, trăsături care nu le-au fost întotdeauna pe plac: Hacquet menționa pictura interioară și exterioară a mănăstirilor din Bucovina, în timp ce Recordon sau Thouvenel insistau asupra icoanelor și a frescelor care împodobeau bisericile ortodoxe. Hacquet chiar rezuma câteva caracteristici ale picturii religioase ortodoxe: figurile alungite, sfinții reprezentați întotdeauna cu barbă, trupurile firave, slăbănoage.

O serie de superstiții, de credințe care circulau printre oamenii de rând, întreținute uneori și de oamenii bisericii, le-au atras atenția contelui d'Antraigues, consulului Reinhard, medicului Balthazar Hacquet, lui Recordon, Mimaut sau Pertusier. Catalogate de observatorii străini drept niște absurdități, episoadele istorisite în memorialele lor de călătorie stau mărturie a imaginarului oamenilor acelor vremuri, a ignoranței credincioșilor și uneori chiar a clericilor. Din memorialul de călătorie al medicului Hacquet, se poate lesne trage concluzia că în așezările rurale preotul reprezenta o autoritate: atunci când, trecând prin Zvoriștea, a aflat despre originile boierului Șeptilici, acesta l-a asigurat pe eruditul francez că popa din sat putea să certifice veridicitatea acelor informații.

Parcurgând și analizând aceste izvoare, încercând o reconstituire a vieții religioase, a organizării ecleziastice din Principatele perioadei prepașoptiste, ochiul avizat al istoricului va remarca și unele exagerări (contele d'Hauterive pomenea de pretențiile preoților de a deveni episcopi sau de faptul că în Țara Românească toate bisericile erau pustii) sau erori (Hacquet îl numea pe Daniil Sihastrul, Toma sau pomenea de inscripțiile în limba moldovenească, în timp ce Bacheville pomenea de existența unui patriarh în Moldova la 1817, iar Thouvenel – de statuile diforme din bisericile din București).

Vizitatorii francezi au nominalizat adeseori în scrierile lor unele edificii de cult: Hacquet pomenea de mănăstirile Putna și Sucevița, remarcând totodată și starea deplorabilă a bisericilor și reședințelor clerului din Rădăuți; Christine Reinhard a vizitat în iulie 1806 mănăstirea Argeșului, iar în luna august a aceluiași an – mănăstirea Neamț; pe la

Curtea de Argeș au mai trecut căpitanul Thomassin și Cochelet; Recordon amintea de mănăstirile Mărcuța și Cotroceni, precum și de edificiile reprezentanților altor culte, în timp ce Vaillant, care s-a arătat favorabil clerului ortodox, fusese găzduit la Ialomicioara, Horezu și Hangu.

Episoade din trecutul poporului român au fost menționate mai în detaliu sau doar în treacăt de câțiva dintre observatorii francezi prepașoptiști: Hacquet își amintea că văzuse la Putna mormântul marelui Ștefan voievod, în timp ce d'Antraigues obținuse de la preoții de prin partea locului informații amănunțite despre confruntarea dintre oștile sultanului și cele ale țarului Rusiei de la Stănilești, din vara anului 1711. Legenda despre construirea mănăstirii Argeșului se regăsește menționată la Christine Reinhard, la Cochelet și la căpitanul Thomassin, în timp ce Recordon vorbea, preluând probabil informația dintr-o altă sursă, de răspândirea religiei creștine în spațiul locuit de români încă din secolul al IV-lea.

Prezența altor culte a atras, negreșit, atenția călătorilor francezi. Aceștia au acordat mai multă atenție catolicilor: este vorba de contele d'Hauterive, de Reinhard, care ar fi dorit să le acorde celor 20.000 de credincioși catolici protecția franceză, de Recordon, de Fornetty care le aproxima numărul la 1816 la vreo 23.000, stabiliți cu precădere în zona Bacăului, despre Bois-le-Comte, care vorbea de vreo 40.000 la 1834 sau despre Huber, care oferea la 1841 informații extrem de exacte despre numărul credincioșilor ortodocși, catolici și evrei din Moldova, dar și despre numărul de clerici din comunitățile respective. În scrierile lui Recordon, Bois-le-Comte, Huber mai erau amintiți armenii, luteranii, calvinii, evreii. De remarcat că celor din urmă călătorii francezii nu li s-au arătat prea favorabili.

Majoritatea călătorilor au subliniat faptul că apartenența la ortodoxism și apropierea de Rusia, ascendentul acesteia în zonă au condus la o izolare a Principatelor Române față de Europa apuseană⁷⁰.

⁷⁰ G. Bădăraș, *Europa Apuseană ca model politic (sfârșitul sec. XVIII-începutul sec. XIX)*, în *AȘUI, Istorie, XLII-XLIII, 1996-1997, Supliment – Național și social în istoria românilor. Profesorului Gheorghe Platon la a 70-a aniversare*, p. 202; Gh. Platon, *Revoluțiile române din secolul al XIX-lea, expresii ale luptei pentru eliberare socială și*

Unii oaspeți francezi au avansat idei revoluționare, irealizabile chiar, la vremea aceea, în ochii locuitorilor celor două Principate, precum secularizarea mănăstirilor închinată.

Conținând informații dintre cele mai diverse cu privire la organizarea bisericească, reședințele episcopale, venituri, superstiții, aspectul edificiilor de cult, veșmintele preoților, procesiunile organizate pentru ploaie în urma perioadelor de secetă prelungită, respectul arătat de români moaștelor sfinților și icoanelor, schimbările survenite după revoluția lui Tudor Vladimirescu, situația mănăstirilor închinată, relatările călătorilor francezi oferă o imagine extrem de interesantă, pitorească și detaliată cu privire la realitățile legate de aspectele spirituale, chiar dacă uneori ele pot fi subiective, chiar răuvoitoare pe alocuri sau alteori de-a dreptul malițioase. Ele sunt cu atât mai interesante cu cât sunt mărturii „oculare” ale reprezentanților unei alte lumi, cea occidentală, ai reprezentanților unor alte culte.

*L'ORGANISATION DE L'EGLISE, LES CROYANCES, LES
SUPERSTITIONS ET LES COUTUMES DANS LES PRINCIPAUTES
ROUMAINES DANS LA VISION DES CONSULS ET DES VOYAGEURS
FRANÇAIS AVANT LA REVOLUTION DE 1848*

(Résumé)

Avant la révolution de 1848, l'Eglise a joué un rôle essentiel sur le territoire les Principautés Roumaines dans les rapports entre la société et l'Etat. Le décalage culturel spécifique à cet espace-là concernant la civilisation occidentale, y inclus celle française, a influencé les opinions des consuls ou des voyageurs. Il est nécessaire de suivre et juger les textes que ceux-ci ont laissés sur les réalités de leur âge, pas seulement en tant que sources narratives, mais aussi comme exposantes des valeurs sociales, des traditions, des mentalités ou des options idéologiques de leurs auteurs. Les observateurs français, soient-ils des secrétaires, des précepteurs des princes régnants ou des boyards, des émissaires politiques ou "diplomates" itinérants ou accrédités aux offices consulaires de Bucarest ou Iași, des militaires, des publicistes, des immigrants,

națională, în volumul De la constituirea națiunii la Marea Unire. Studii de istorie modernă, vol. I, Iași, 1995, p. 46.

des gens avec des préoccupations scientifiques ou mercantiles, manifestant des différences de mentalité ou d'options politiques vis-à-vis les autochtones, ont surpris l'organisation ecclésiastique, les croyances, les superstitions et les coutumes des gens ordinaires. L'appartenance à l'orthodoxie et l'approche de la Russie a conduit, à leur avis, à une isolation des Principautés de l'Europe occidentale. Les observateurs français ont également surpris, la présence d'autres cultes: Juifs, arméniens, protestants, luthériens, catholiques; pourtant, les orthodoxes y étaient majoritaires.

DISTRIBUIREA LOCURILOR DE CIMITIR LA ÎNCEPUTUL SECOLULUI AL XIX-LEA: IAȘI, CHIȘINĂU ȘI BUCUREȘTI

Manole BRIHUNEȚ¹

Cuvinte-cheie: cimitir, oraș, corespondență, dosar, cimitir vechi, biserică, legislație

Keywords: cemetery, city, correspondence, file, old cemetery, church, legislation

Preliminarii. Preocupări privind amenajarea și modernizarea spațiilor funerare

Importanța și funcția cimitirului în viața socială și religioasă a comunității umane sunt deosebite, această problemă putând fi astfel tratată din mai multe perspective. În calitate de peisaj cultural, prin prisma abordărilor panoramice, cimitirul ortodox se prezintă ca o societate, un sistem de valori și idei, care a evoluat, pe parcursul secolelor, de la cimitire parohiale în jurul bisericilor la spații funerare amenajate în afara localităților. Spațiul cimitirului cuprinde locul de înmormântare, memoria răposatului și a faptelor sale și reprezintă o totalitate de construcții arhitecturale puse în legătură cu moartea și semnificațiile ei. Funcția de *pomelnic* revine lespezilor funerare, pietrelor tombale și crucilor cu inscripții sugestive. Ansamblul funerar include câteva componente, cu o funcție și încărcătură semantică specială: în interiorul bisericii - gropnița și arcosoliumurile, iar în exterior – biserica din cimitir, necropola, pietrele, crucile și lespezile funerare, cavourile, criptele, obeliscurile, stelele, compozițiile sculptural-arhitectonice, crucifixe, la care se adaugă poarta de acces în cimitir și gardul de împrejmuire.

¹ Muzeul Național de Etnografie și Istorie Naturală, Chișinău.

În spațiul românesc predomină cimitirele amplasate în afara satelor, pe moșia lor. Prezența unor cimitire în centrul satelor se datorează extinderii treptate a vetrei satelor².

De regulă, în interfluviul Nistru-Prut cimitirele erau amplasate pe lângă mănăstiri, biserici orășenești și cele din mediul rural³ și se extindeau în jurul vechilor biserici⁴. În lipsa altor posibilități, răposatii erau înhumați în jurul bisericilor parohiale, adică în curțile acestora, care până în secolul al XIX-lea au servit drept loc unic de cimitir. În sprijinul acestei aserțiuni vin atât documentările noastre, cât și literatura de specialitate, care confirmă că în incinta mănăstirilor era amplasată necropola, întrucât înhumarea în cadrul mănăstirii era cea mai merituoasă⁵. În interiorul lăcașului și în incintă erau înmormântați ctitorii principali și fețele bisericesti. În pofida încercărilor de implementare a noilor regulamente privind transferarea cimitirelor și ridicarea bisericilor, înhumarea în preajma bisericilor a rămas la loc de cinste.

Primele preocupări privind amenajarea spațiilor funerare și modernizarea lor au fost documentate în Europa creștină încă din secolul al XVIII-lea. Ele au fost dictate de problemele sanitare, mai ales de epidemiile de ciumă care făceau ravagii, cimitirele devenind mediul principal de transmitere a epidemiilor. Astfel, autoritățile decid să închidă cimitirele aflate în interiorul orașelor și să deschidă necropole la periferie. După ciuma din anul 1750 urmau să fie dezafectate cimitirele parohiale din interiorul orașului Cluj. Ciuma din Brașov, care a bătut în anul 1829, a condus, de asemenea, spre amenajarea cimitirului în afara orașului.

În 1776, în Franța, se interzice înhumarea în biserici, iar cimitirele urmau să fie transferate la periferie.

² M. Brihuneț, *Istoria și tradiția exploatării cimitirelor din Republica Moldova*, în *Diversitatea expresiilor culturale ale habitatului tradițional din Republica Moldova. Materialele Conferinței Internaționale. Chișinău, 2-4 august 2007*, Chișinău, 2007, p. 173-184.

³ H. P. Stahl, *Triburi și sate din sud-estul Europei*, București, 2000, p. 183.

⁴ P. Constantinescu-Iași, *Cimitire vechi*, în *Basarabia Arheologică și Artistică*, Chișinău, 1933, p. 49.

⁵ Монашество и монастыри в России. XI–XX века. Исторические очерки. Москва, 2005, с. 98.

În Austro-Ungaria acest obicei a fost suspendat odată cu dispoziția reginei Maria Terezia de a interzice practica înhumărilor în biserică⁶. Excepție a fost făcută doar în anul 1803 pentru baronul Samuel von Brukenthal, care a fost înmormântat în cimitirul din Sibiu, lângă primul stâlp al navei centrale, în dreptul amvonului. O serie de regulamente din anii 1785, 1788 și 1805 aveau prevederi stricte privind înmormântarea și spațiile de înhumare⁷. Actele normative eliberate de administrația laică erau completate de dispozițiile bisericești și prevedeau norme sanitare pentru dimensiunile gropii funerare, înmormântarea în sicrie, interzicerea zidirii mormântului etc. Ulterior, reglementările din anul 1854 au dus la formarea, în imperiul austriac, a cimitirului ca instituție socio-culturală în acord cu normele sanitar-epidemiologice: cimitirul se localiza în afara spațiilor locuite de comunitatea umană, se ridicau capele speciale pentru cimitire etc.⁸. În unele orașe italiene, precum Toscana, din anul 1852 a fost introdusă funcția de inspector al cimitirului, consemnând astfel preocupările de ordin administrativ, topografic, dar și estetic, întrucât inspectorul/administratorul avea obligația de a urmări repartizarea loturilor de înhumare, ordonarea, amenajarea porții de acces și îngrijirea spațiilor cimitirului⁹.

În Rusia țaristă, după epidemia de ciumă din 1771, Ecaterina cea Mare a înțeles că cimitirele sunt o sursă de epidemii. Prin *ucazul* din anul 1772 a fost interzisă înhumarea în perimetrul localităților, recomandându-se deschiderea unor noi cimitire în afara satelor¹⁰. În mormântările în jurul bisericilor au fost permise doar în cazuri excepționale pentru unele mănăstiri vechi, încadrate în perimetrul localităților. Conform legislației ruse, cimitirul trebuia să fie amplasat la

⁶ M. Grancea, *Disparația cimitirelor vechi din Sibiu, efect al modernizării urbane*, în *Monumentul*, X, 2009, vol. II, p. 158.

⁷ Eadem, *Apariția cimitirului municipal transilvănean în contextul modernizării moderne*, în *Studia Universitatis Cibiniensis. Series Historica*, 5, 2008, p. 147-156.

⁸ Eadem, *Disparația cimitirelor vechi din Sibiu...*, p. 158.

⁹ Eadem, *Apariția cimitirului municipal transilvănean...*, p. 147-156.

¹⁰ СВОД ЗАКОНОВ, т. XIII, изд. 1892 г, ст. 693-721.

distanța de 100 de stânjani (213 m) de orașe și jumătate de verstă (250 stânjani) de așezările rurale¹¹.

Printre preocupările publice, una din principalele atribuții ale administrației a devenit amenajarea cimitirelor în conformitate cu normele sanitare, etice și estetice. Rezultate pozitive au fost atinse de societățile și țările conduse de împărați sau regi cu viziuni iluministe. De exemplu, cimitirul „Olsanske hrbity” din Praga a devenit principala necropolă în afara orașului după ce adeptul iluminismului, împăratul Sfântului Imperiu Roman, Iosif al II-lea (1765–1790), a reglementat pentru tot imperiul statutul cimitirelor publice (1788)¹².

Studiu de caz: distribuirea locurilor de cimitir la Iași, Chișinău și București

Necropolele urbane au interesat cercetătorii care au studiat viața și opera marilor personalități care și-au găsit aici odihna. Numeroase informații găsim în lucrarea semnată de Gheorghe G. Bezviconi, „Cimitirul Bellu din București: Muzeu de sculptură și arhitectură” (apărută la București în 1958), care a folosit sursele documentare cunoscute la acea dată. Același subiect este analizat recent de Tudor-Radu Tiron¹³. Cimitirele de la Iași au atras atenția unor cercetători¹⁴, iar despre unele personalități marcante care și-au găsit liniștea în Cimitirul Central din Chișinău a relatat G. Bezviconi¹⁵. De asemenea, menționăm aportul regretatului istoric Nicolae Demcenco, care la începutul secolului XX, pe baza descifrării datelor cioplite pe pietrele funerare, a restabilit anul nașterii și al morții unor personalități notorii care și-au găsit somnul de veci în Cimitirul Central din Chișinău¹⁶. Noi ne propunem să completăm acest

¹¹ Кишиневские Епархиальные Ведомости, №16, Кишинев, 1897, p. 472-480.

¹² M. Grancea, *Disparația cimitirelor vechi din Sibiu...*, p. 158, p. 155-164.

¹³ T.-R. Tiron, *Cimitirul Bellu din București*, în *Monumentul*, vol. VII, 2006, p. 459-491; Idem, *Ansamblul funerar al Ghiculeștilor de la București-Colentina – manifestare artistică și conștiință de neam*, în *Monumentul*, XIII, 2012, partea I, 2012, p. 281-306.

¹⁴ L. Vasiliu, I. Holban (coord.), *Cimitirul Eternitatea*, Iași, 1995.

¹⁵ Gh. Bezviconi, *Necropola capitalei. Dicționar enciclopedic*, Chișinău, 1997.

¹⁶ N. Demcenco, *Identificarea mormintelor unor personalități din domeniul artei și științei de la Cimitirul Central al municipiului Chișinău*, în *ARTA*, Chișinău, 2003,

compartiment de cercetare, prin informațiile din dosarele de arhivă depistate și să discutăm pe marginea circumstanțelor amenajării cimitirelor de la Iași, București și Chișinău la începutul secolului al XIX-lea. Astfel, încercăm să răspundem la câteva întrebări, și anume: cine a inițiat tratativele de scoatere a cimitirelor în afara orașului și când au fost amenajate cimitirele de la Iași, București și Chișinău; de asemenea, care a fost impactul acestor măsuri.

Studiul complexelor funerare din perspectivă istorică, arhitecturală și artistică nu ar fi unul complet în lipsa informațiilor care vizează problema distribuirii locurilor pentru cimitirele din Iași și Chișinău. Vechimea cimitirelor indică preocupările creștinilor pentru locul de înhumare, pentru ridicarea unei biserici sau capele în cimitir, dar și pentru păstrarea memoriei celui plecat.

În fond, problemele legate de înmormântare țineau în mare parte de tradițiile locale, creștinești. Printre primele „îndrumări” de acest gen se remarcă cele adresate de Iacov Stamati, episcopul Hușilor, către „protopopi pentru buna purtare a preoților și mirenilor” date la 13 august 1785. Următoarele reguli sunt emise de Veniamin Costache, episcopul Hușilor, la 4 martie 1795.

În timpul războaielor ruso-turce, atunci când Principatele Române erau sub influența administrației ruse, sunt atestate primele preocupări pentru dezafectarea cimitirelor bisericești, în special din motive de igienă publică. Pentru începutul secolului al XIX-lea vom menționa măsurile privind amenajarea cimitirelor inițiate întâi la Iași, fapt ce ne va permite să facem unele comparații privind amenajarea cimitirelor și construcția bisericilor din cimitir.

Informațiile oferite de sursele de arhivă vin să elucideze mai multe momente importante legate de cimitirele din orașul Iași. Pe baza dosarului privind corespondența referitoare la repartizarea locurilor pentru cimitir, datat cu anul 1808, reliefăm următoarele aspecte, extrase din corespondența vremii¹⁷. În cererea semnată de V. Kușnikov la 9 aprilie 1808, adresată ÎPS Gherasim, Episcop de Roman, se argumentează

p. 82-88; Idem, *Necropola armeano-poloneză a municipiului Chișinău: personalități din domeniul artei și științei*, în *Tyragetia*, XIV, 2005, p. 295-306.

¹⁷ ANRM, F. 205, inv. 1, d. 418.

necesitatea eliberării unui teren pentru cimitir, și anume „în conformitate cu obligațiunile revenite pe seama mea, urmărind starea de lucruri a locuitorilor din aceste regiuni, nu pot lăsa fără atenție și obiceiul existent aici de a înmormânta oamenii în oraș lângă biserici. Impactul pentru însuși locuitori este foarte evident, întrucât în fiecare oraș suprapopulat aerul mereu este urât, însă în Iași este deosebit de greu. Din aceste motive apar numeroase boli foarte periculoase, respectiv, crește numărul decedaților. Iar înhumarea lor în perimetrul orașului anume duce la infectarea aerului, și respectiv, creșterea numărul bolnavilor și morților”. În continuare se menționează că „în Rusia demult acest obicei a fost stârpit prin transferarea cimitirelor în afara orașelor, a spațiilor populate de oameni”. Din acest motiv, pentru a preîntâmpina numeroase epidemii, Kușnikov se adresează către ÎPS pentru a iniția o dispoziție, în conformitate cu care răposații să nu mai fie înhumați în oraș, ci în locurile special alocate de către administrația laică pentru amenajarea cimitirelor în afara orașului.

Astfel, constatăm că una din cauzele majore de transferare a cimitirelor în afara orașelor a fost cea igienică, de preocupare pentru sănătatea orașenilor. Pe de altă parte, necesitatea amenajării unui oraș modern a fost printre principalele cauze de scoatere a cimitirelor în afara spațiilor locuite.

O altă scrisoare, datată la 26 februarie 1809, ne vorbește despre alte aspecte legate de spațiul funerar, fiind abordată problema înhumării răposaților în aceeași zi, la câteva ore după deces. Kușnikov insistă asupra necesității emiterii unei ordonanțe care să nu permită înhumarea mai devreme de două zile după constatarea decesului. Este o chestiune de ordine morală, medico-legală, dar și etnografică, care a condiționat evoluția tradițiilor de înmormântare în diferite regiuni.

La un an după prima scrisoare, situația privind cimitirele din Iași nu fusese soluționată pozitiv. Din acest motiv se revine asupra solicitării de a interzice înhumările în orașele Iași și București și de a elibera terenuri special destinate acestora. Se spera ca ÎPS „va fi de acord cu aceste recomandări (...) deoarece la lichidarea unor asemenea obiceiuri va fi necesară confirmarea ÎPS pentru Divanul civil, laic”.

În martie 1809, în răspunsul semnat de Gavriil Bănulescu-Bodoni, se menționează că au fost emise ordonanțe adresate clerului privind interzicerea înhumării în ziua decesului. De asemenea, se insistă și asupra necesității obținerii confirmării decesului din partea autorităților laice. Pentru a evita situațiile în care înhumarea se făcea în ziua decesului, Bănulescu-Bodoni a rugat ca ordonanța să fie emisă și de autoritățile laice, în ambele Divanuri. La fel, s-a discutat și problema eliberării loturilor de pământ pentru cimitirele din Iași și București, în afara orașelor, care urma să fie realizată de autoritățile laice. În ceea ce privește dimensiunea bisericească, s-a emis o ordonanță pentru sfințirea locurilor pentru noile cimitire, unde vor fi înhumați, pe viitor, răposații.

Pentru sublinierea preocupărilor existente la cel mai înalt nivel pentru eliberarea locurilor și amenajarea cimitirelor în afara orașelor, reproducem un document original (este păstrată ortografierea originală):

„Divanul Knejiei Moldovii

Au primit divanul cu cinste predlojenie Excelenței Voastre din 21 aprilie a curgătoriului anu, supt nr. 92, pentru țințirimurile ci sau fost poruncit prin predlojenie de mai înalte a Excelenței Sale D. Senator, și Prezident Kușnicov, ca să se aleagă afară de oraș spre îngroparea morților.

Cu cinste dar face divanul arătare Excelenței Voastre, că încă după acea predlojenie de atuncea, divanul au pus în lucrare, rânduiind pe vornicia obștiei, de au mersu și au ales patru locuri de țințirimuri afară de oraș, cari s-au și măsurat, și s-au stâlpit cu pietre hotar, au rămas însă și păra acum aceste hotărâri întru nelucrare.

Acum dar după predlojenie Excelenței Voastre, divanul iară au rânduit pe vornicia obștiei, de au făcut cercetari țințirimurilor ci s-au ales, și asupra cercetării sale au trimis înștiințare în scris către divan din 28 a trecutii luni mai, după cari /10/ făcându-să asemenea copii, în tălmăcire se alătorează aice, spre pliroforie Excelenței Voastre, dintru care va vide Excelenția Voastră, că la acești țințirimuri să scocotesc a fi de trebuință și câte o sală acoperită pentru probodire morților la vremi răli, și câți o casă pentru șăderi ciocilor, asămenea și șanțuri, și garduri pin prejur, spre a să păză

apărați de călcări. Și aceste rămân la hotărâre Excelenței Voastre, iar divanul va ave poroncă spre urmare. 1810 iulie 3, Eșii”.

Documentele de arhivă pot, de asemenea, să clarifice situația privind repartizarea locurilor de cimitir în afara orașului Iași. Astfel, știm că vornicul Vasile Roset s-a deplasat în locurile selectate pentru viitoarele patru cimitire. Aceste terenuri au fost îngrădite, iar din motivul că o parte din viitorul cimitir de pe dealul Galata era rezervat pentru construcția dughenelor alimentare, ÎPS a venit cu propunerea de a săpa câte un șanț împrejmuit cu gard de nuiele în jurul fiecărui cimitir pentru a le îngrădi și proteja. De asemenea, se dorea construirea, la fiecare cimitir, a unei săli pentru prohodirea morților în timpul zilelor ploioase și a unei case pentru ciocli.

În Principatele Române, după cum am menționat anterior, primele tratative pentru scoaterea cimitirelor în afara orașului au fost purtate în anii 1808–1809 de Kușnikov, și continuate, începând cu anul 1810, de succesorul acestuia, senatorul și cavalerul V. Krasno-Milașevici.

Corespondența citată ne permite să constatăm că au fost eliberate pentru cimitire patru terenuri în afara orașului Iași. Unul în Copou, altul la Ciric, al treilea la Ciurchi și al patrulea lângă Galata; cimitirele erau împrejmuite și sfințite conform canonului bisericesc. Tuturor preoților din Iași li s-a interzis să mai înmormânteze în oraș, în incinta bisericilor, sau lângă acestea. Răposații urmau să fie îngropați în afara orașului, în cimitirele special amenajate. Au fost stabilite și parohiile de care ținea fiecare cimitir. Totodată, întrucât în cazul deceselor de la spitalul Sf. Spiridon, cioclii nu puteau transporta defunctul la cimitirul aflat la o distanță considerabilă, ei roagă să se facă drum până la cimitir și să li se elibereze o pereche de cai pentru transportarea morților. De asemenea, credincioșii de alt rit decât cel ortodox erau înhumați în alte cimitire, astfel încât era necesară eliberarea unui lot pentru amenajarea cimitirului catolic, precum și amenajarea drumului până la cimitir. În ceea ce privește spitalul militar, care ținea de cimitirul de la Galata, se menționa că cioclii orășenești nu pot lucra fără ajutorul spitalului și fără drumuri. Pentru ameliorarea situației, se recomanda epitropilor spitalului Sf. Spiridon și preotului bisericii catolice amenajarea drumului pentru transportarea morților la cimitir.

Următoarea scrisoare semnată de Krasno-Milașevici ne relatează evoluția situației privitoare la amenajarea celor patru cimitire de la Iași: „După cinstita predlojenii a Înalt Excelenței Voastre supt nr. 2932, s-au dat porunci către dumnealor boierii epitropi ai spitalului de la mănăstirea Sfântului Spiridon ca să fie date două telege cu cai, pentru ducerea oamenilor morți la țăntirimuri de la spitalul Sfântului Spiridon, și de la Spitalul din Curte, asemenea poruncă s-au dat și prefectorului de la biserica catolicască, de aice din Eși, ca să facă iarși o telegă pentru dusul morților la țăntirimul acestei biserici ce i s-au rânduit. Și desăvârșire poruncii înștiințăm pe Înalt Excelenția Voastră. 1810 oct. 22, Eșii /26/¹⁸. V. Krasno-Milașevici menționează că mulți enoriași au fost îndurerați de faptul că s-a interzis înhumarea în incinta bisericilor, apreciind că nu se păstrează întocmai regulile bisericești. În opinia senatorului Milașevici, înhumarea în cimitirele din afara orașului, în locuri special amenajate, sfințite, nu încalcă pravilele bisericești, deoarece și în alte locuri din lume creștinii nu mai înhumează în incinta orașului, cunoscând foarte bine neajunsurile acestei practici, în primul rând pentru sănătatea populației. Până în primăvara anului 1812, li se mai permitea credincioșilor înhumarea în apropierea bisericilor parohiale. Până atunci, era necesară amenajarea, în toate cimitirele noi deschise, a unei biserici, prin contribuția enoriașilor, prin acest gest putându-și demonstra dragostea și credința.

Conform vechilor legi pământești, până la mijlocul secolului al XIX-lea la București morții se îngropau în cimitirele parohiale, aflate pe lângă bisericile de care aparțineau. Mai existau vreo 7-8 cimitire în afara orașului, care erau destinate săracilor, celor din închisori sau celor decedați din cauza molimelor. În scrisoarea semnată de același senator, cavalerul Krasno-Milașevici, prezidentul Divanurilor Moldaviei și Valahiei Krasno-Milașevici, Către Excelenția Sa Domnul Sfetnicul de taină se menționează:

„De la întâiul Divan ... Knejiei Valahiei.

După predlojenia Excelenția de la maiu 4 supt nr. 235 pentru a să găsi locuri afară din politie spre îngroparea morților poruncind Divanul către dumnealui Vel Spătar, către dumnealui Vel Dvornic al politii, ca zapcii de supt comanda dumnealor, să caute și să găsească locuri destoinice la această

¹⁸ ANRM, F. 205, inv. 1, d. 418.

trebunță, dumnealor făcut-au cercetare, arată că s-au găsit aceste patru locuri care pot fi pentru trebunța aceasta.

Adică la capul Podului Mogoșoi, s-au găsit locul ce este între Drumul Banesăi și între Drumul Târgovețai, care să cheamă din dosul Cișmelei lui Mavroghene.

La târgul de afară s-au găsit loc afară din obor ce cade pe doi hotară de moșie a dumnealui Biv Vel Dvornic Grigorie Ghica, și a răposatului Dvornicului Constantin Drăgănescu, pe drumul ce merge la Mărcuța, fiind locul ... și trebnic, căci alături. La Podul lui Șerban Vodă s-au găsit loc între Drumul Văcăreștile și Drumul Giurgiule unde este și un meteret, în dreptul vii paharnicului Ștefan Belul.

Iar pe Podul Calicilor s-au găsit loc în Drumul Craiovii unde sânt și mormânturile ostașilor împărătești. Către aceste au făcut Divanul arătarte și Exceleței Sale Gheneralului Enghelgard, viță prezedentului, dar nu-i lipsim a face și Exceleței Tale, 1810 iunie”.

Concluzii

Potrivit corespondenței senatorului V. Krasno-Milașevici din anul 1810 privind scoaterea cimitirelor în afara spațiilor locuite de oameni constatăm că la București au fost eliberate patru locuri pentru amenajarea cimitirelor: *La capul Podului Mogoșoi, La Podul lui Șerban Vodă* (Cimitirul Belu), pe *Podul Calicilor, La târgul de afară*. Și la Iași au fost amenajate patru cimitire în afara spațiilor locuite: în Copou, la Ciric, la Ciurchi și lângă Galata. După 1812, Gavriil Bănulescu-Bodoni a purtat tratative cu inginerul cadastral și arhitectul orășenesc Mihail Ozmidov privind eliberarea unui loc și pentru cimitirul din Chișinău, cunoscut astăzi ca Cimitirul Central, unde a fost ridicată o biserică de tip rotundă, cu hramul Tuturor Sfinților¹⁹. Câteva cimitire ortodoxe posedă o deosebită valoare istorică, arhitecturală și artistică: Cimitirul Central de pe str. Armenească, Cimitirul bisericii Sf. Constantin și Elena (sectorul Râșcani), Cimitirul bisericii Sf. Treime, Cimitirul biserici Sf. Arhangheli (sectorul Buiucani).

¹⁹ V. Jitari, *Unele aspecte arhitectonice ale Cimitirului Central cu biserica Tuturor Sfinților din or. Chișinău*, în *Arta*, Chișinău, 1993, p. 156-163.

Studiul complexelor funerare este direct legat de analiza documentelor privind amenajarea cimitirelor în afara orașelor, ridicarea ulterioară a bisericilor din cimitir, momente care deschid noi oportunități pentru cercetarea spațiului cultural al cimitirelor vechi.

*THE DISTRIBUTION OF CEMETERY SITES IN THE EARLY 19TH
CENTURY: IAȘI, CHIȘINĂU AND BUCUREȘTI
(Abstract)*

The article deals with the issue of seats distribution at the main cemeteries in Iași, Chișinău and Bucharest. According to the 1810 correspondence of senator V. Krasno-Milașevicius regarding the issue of placing cemeteries outside the habitation area, four places for setting cemeteries were assigned in Bucharest, while in Iasi four cemeteries were created outside the living space. After 1812, Gavriil Bănulescu-Bodoni had discussions with cadastral engineer and city architect Mihail Ozmidov on the issue of placing cemeteries in Chisinau, known today as the Central Cemetery. The examination of the funerary complexes is linked directly to the analysis of the documents concerning the establishment of cemeteries outside the city and further raising churches in the cemetery zone.

ANTON KAUFFMAN, UN PICTOR VIENEZ ÎN ȚĂRILE ROMÂNE (1840-1845)

Sorin IFTIMI¹

Cuvinte cheie: *Anton Kauffmann, Biedermeier, portretistică, miniaturistică, litografii*

Keywords: *Anton Kauffman, Biedermeier, portraiture, miniature painting, lithographs*

Anton Kauffmann a fost un pictor vienez, activ între anii 1835-1850, cunoscut mai ales ca portretist, miniaturist și desenator. Înainte de 1840, el a studiat la Academia de Arte din Viena. Cinci miniaturi ale sale au fost prezentate la expozițiile academice din 1838 și 1839, în perioada când se afla în anii terminali ai studiilor. Tânărul artist este cunoscut în domeniul miniaturiștilor prin portretul doamnei Karoline de Nesle (născută Scheerer), soția markgrafului Joseph de Nesle, semnat „Kauffmann, 1840”². Nu se cunosc până acum date despre familia lui Anton Kauffmann și locul de origine, nici despre limitele temporale ale vieții sale. Numele său de familie indică o origine orășenească, burgheză, legată de comerț (Kaufmann = negustor). Pictorul trebuie să se fi născut cândva între 1815 și 1820. O cercetare aprofundată ar putea să aducă mai multe completări în această privință. Deocamdată, însă, nu există nici un studiu special dedicat artistului. O explicație a acestei lipse bibliografice este

¹ Complexul Muzeal Național „Moldova” Iași, Muzeul de Istorie a Moldovei.

² Eduard Gustav Adolf Emerich Leisching, *Die Bildnis-Miniatur in Oesterreich von 1750–1850*, Wien, 1907, p. 230; Katalog der Jubil. - Ausstellg. Ver., Mannheim, 1909, p. 138; Ulrich Thieme, Felix Becker, *Allgemeines Lexikon der bildenden Künstler von der Antike bis zur Gegenwart*, 1907-1950, Leipzig (dicționar în 30 volume).

dată de faptul că opera sa este încă necunoscută. Nu s-a păstrat nicăieri un nucleu de lucrări știute și apreciate, care să îndemne la un asemenea studiu.

Cercetarea de față este menită să identifice și să pună în evidență existența unui număr destul de însemnat de lucrări, care definesc profilul artistului care a activat în Principatele Române, în Epoca Regulamentară (1834-1856). Față de alți pictori, despre care se știe că au fost prezenți în spațiul românesc la acea vreme, dar de la care nu s-a păstrat nici măcar o lucrare, în cazul lui Kauffmann, opera există și poate fi studiată. Dacă la Viena figura sa se pierde printre numeroșii artiști talentați din epocă, în Țările Române el s-a putut remarca, devine vizibil și trebuie să fie pus în evidență de istoricii de artă români.

Un fapt care trebuie notat este că Anton Kauffmann este diferit de Paul-Alophe Kauffmann, artist omonim, care a lăsat câteva imagini din Principate, într-o epocă ceva mai târzie. Desenatorul alsacian Paul-Alophe Kauffmann (1849-1915), a fost trimis în Serbia, la 1876, pentru a furniza imagini gazetei „L'Illustration”³. Atunci a realizat și vedute ale unor orașe românești de la Dunăre, dar și o panoramă a orașului Iași, capitala Moldovei. Artistul a lucrat și pentru „Le Monde Illustré”, unde a publicat diverse imagini.

Portret de tânără doamnă (1837). La Casa Wilnitski din Viena a apărut în 2014, o nouă lucrare a lui Anton Kauffmann⁴. Aceasta este cea mai veche operă cunoscută, fiind anterioară expozițiilor academice la care acesta a expus miniaturi în anii 1838 și 1839. Lucrarea este un portret în miniatură, realizat în acuarelă pe fildeș⁵. Piesa e semnată și datată de autor:

³ Pentru activitatea lui M. P. Kauffmann, vezi Adrian-Silvan Ionescu, *Penel și sabie. Artiști documentariști și corespondenți de front în războiul de independență (1877-1878)*, prefața de acad. Paul Cernovodeanu, București, 2002, p. 67, 71, 74, 173. Gravură în tipar înalt, decupaj dintr-un jurnal, M. P. Kauffmann, *Jassy – Capitale de la Moldavie – Première ville occupée par l'armée russe dans les principautés* - D'après le croquis de M. P. Kauffmann; stânga jos, pe imagine, „Woller S.C.”; în dreapta jos „M. Scott” (9,0 x 46,0 cm).

⁴ Mulțumim domnului Boris Wilnitski pentru acordul de a putea reproduce această miniatură în studiul de față.

⁵ Portretul doamnei are dimensiunile 6,1 x 4,9 cm fără ramă și 10,5 x 8,5 cm cu tot cu rama din piele.

„Kauffmann (18)37“, acesta fiind unul din foarte rarele sale autografe, deci, cu atât mai valoros.

Medalionul este un portret feminin, bust, trei sferturi spre dreapta, un *souvenir* în spiritul epocii Biedermeier (fig. 1). Ținuta elegantă și puțin practică este a unei aristocrate, nu a unei doamne din rândurile burgheziei. Buclele laterale, mai înălțate decât se obișnuia, lasă vederii urechea împodobită cu un prețios cercl. Deasupra, părul este ridicat în formă de „fundă”, o formă specifică anilor 1830-1835, un aranjament tipic pentru epoca Biedermeier. Ceea ce vedem nu e o coafură cotidiană, ci una pentru ocazii speciale. Despre portretul Biedermeier s-a spus însă că are această caracteristică, de a lăsa impresia că în fiecare zi este duminică⁶. Coafura ridicată pune în evidență ovalul feței. Pot fi remarcați ochii albaștri, chipul cu trăsături fine, dar lipsit de expresie.

Tânăra doamnă poartă o rochie specifică stilului Biedermeier, cu mâneci bufante (*en gigot*), din atlas negru, cu „talie de vespie” accentuată de cingătoarea cu cataramă metalică. Corsaj cu un punct în jos, „à la Pompadour”. Aceasta este o elegantă rochie de seară („de bal”) și nu o vestimentație cotidiană. Ca accesorii, doamna poartă un șirag de perle mari la gât și o eșarfă roșie, lăsată „neglijent” pe umărul drept. Acest detaliu reprezintă o încercare de a conferi naturalețe portretului. Fundalul medalionului este asigurat de un cer azuriu, cu nori frumos modelați.

Portret de bărbat (c. 1840). O altă lucrare a lui Anton Kauffmann, semnalată recent (2012), este un *Portret de bărbat*, care provine din Praga. Această operă este o miniatură de formă rotundă (14,5 cm) realizată în acuarelă pe hârtie⁷. Portretul este jumătate de figură, trei sferturi spre dreapta și reprezintă un bărbat matur, cu ochelari și calviție. Domnul poartă o redingotă de culoare gri, vestă albă și eșarfă de mătase neagră la gât. Fiind un portret masculin, lucrarea are o cromatică sobră, foarte diferită de miniatura feminină anterioară.

Colecțiile occidentale, publice și private, păstrează probabil multe alte asemenea mici opere, comandate ca amintiri de familie. În măsura în

⁶ Cecilia Caragea, *Istoria aranjării părului*, Timișoara, 1997, p.211-225.

⁷ A. Kauffmann, *Portrait of a Man*, Medallion miniature, 14,5 cm. Provine din Praga. Palais Dorotheum, lot 168. data: 24. 11. 2012 (http://www.arcadja.com/auctions/de/kauffmann_anton/kunstler/463052/).

care figura lui Anton Kauffmann va prezenta interes, în anii viitori, aceste portrete vor putea fi identificate și repertoriate, pentru a da conturul cuvenit operei artistului. Un asemenea demers depășește însă posibilitățile de investigare pe care le avem la dispoziție. Ceea ce putem să ne propunem este identificarea lucrărilor lui Anton Kauffmann realizate în Principatele Române și aflate astăzi în colecțiile din țară.

Anton Kauffmann în Țara Românească (1841-1843)

Terminându-și studiile la Academie, pe la 1839, Anton Kauffmann își va căuta un drum propriu. La 1840 încă mai picta miniaturi la Viena, după cum am văzut. În același an, sau cel târziu în 1841, el a venit în Principatele Române, pentru a-și căuta norocul. Nu se știe ce comenzi a primit, pentru început, la București. Artistul a fost sprijinit însă de banul Mihai Ghica, fratele viitorului domnitor Alexandru Dimitrie Ghica, cunoscut drept un cărturar și pasionat colecționar, mai ales în domeniul numismaticii. Acesta l-a solicitat pentru a preda lecții de pictură fiicei sale, Elena Ghica (*Dora d'Istria*), născută în 1828, dar care dovedea un talent și o inteligență precoce. Anton Kauffmann trebuie să fi fost de multe ori oaspete în cunoscuta casă a acestuia, dacă nu cumva a fost și găzduit acolo. O acuarelă de Brömser, de pe la mijlocul secolului al XIX-lea, păstrează înfățișarea inițială a casei marelui ban Mihalache Ghica⁸ (fig. 2).

Tânăra Elena Ghica a luat primele lecții de pictură probabil de la tatăl său, care dispunea de talent și beneficiase de o bună formație și în acest domeniu. S-a spus însă că Elena „a deprins rudimentele picturii cu Kauffmann”⁹, înainte de Felice Schiavoni (Veneția, 1846)¹⁰. Lecțiile predate de Anton Kauffmann tinerei Elena trebuie să se fi desfășurat înainte de 1842, când familia a hotărât să plece în Occident, pentru a

⁸ Emanuel Bădescu, *Casa Mihai Ghica*, în *Ziarul de Duminică*, București, 7 ianuarie 2009.

⁹ Liviu Bordaș, *Originile monahismului oriental. Dora d'Istria, India și Ortodoxia la 1850* (I), în *RIS. N.*, XX, 2009, 1-2, p.155.

¹⁰ Radu Ionescu, *Dora d'Istria, o elevă uitată a lui Felice Schiavoni*, în *SCLA*, X, 1963, p. 472-480; Sorin Iftimi, *Giovanni Schiavoni – un pictor italian în Moldova (1837-1844)*, Iași, 2014, p. 30-38 (*Giovanni Schiavoni și Dora d'Istria*).

asigura o educație corespunzătoare acesteia. Revenirea în țară a avut loc abia în 1846.

Se știe că Felice Schiavoni, următorul profesor de pictură al Dorei d'Istria, a realizat, de-a lungul anilor, mai multe portrete ale acesteia. Ca și Anton Kauffmann, acesta a zugrăvit, probabil, chipul juvenil al discipolei sale. Este cunoscut un portret de tinerețe al Elenei Ghica, cu autor anonim, care s-ar putea să fie datorat chiar lui Kauffmann (Fig. 3).

Portretele lui Gheorghe Bibescu, domnitorul Valahiei (1843).

Istoricul de artă George Oprescu amintea că Anton Kauffmann a realizat un portret al lui Gheorghe Bibescu (1843-1848), în costumul din ziua înscăunării, la 14 februarie 1843¹¹. S-a spus că ținuta domnitorului, cu ampla mantie albă, era inspirată de amintirea lui Mihai Viteazul. Autorul amintit arăta că „Bibescu este prezentat în picioare, în costum militar, pe o estradă, în fața unor coloane de marmură. Lângă el se află tronul, îndărătul căruia sunt trase niște draperii. Domnul poartă pe umeri o manta largă și pe cap o căciulă cu o egretă. Poza, puțin teatrală, așa cum îi plăcea să apară în fața supușilor”¹².

Este vorba despre un clasic portret „de aparat”, care vine pe linia tradiției baroce, în care personajul portretizat e înfățișat în întregime, alături de toate însemnele demnității sale. „Poza” personajului, care trebuie să emane noblețe, grandoare, face și ea parte din rețeta acestui tip de imagine. Portretele de acest gen erau concepute, de obicei, în mărime naturală, precum cel făcut de Schoefft lui Mihail Sturdza, la 1837, dar se cunosc și lucrări de dimensiuni mai modeste.

Această imagine a domnitorului în fața tronului nu este de la palatul domnesc aflat pe Podul Mogoșoaiei (Calea Victoriei), ci de la Palatul Brâncoveanu-Bibescu¹³. În vechiul palat brâncovenesc de pe cheiul Dâmboviței, refăcut de mai multe ori, a locuit și Ioan Gheorghe Caragea

¹¹ Gh. Oprescu, *Grafica românească în secolul al XIX-lea*, vol. I, București, 1942, p. 103 și planșa XLIX.

¹² *Ibidem*.

¹³ Narcis Dorin Ion, *Palate din București*, București, 2013, p. 24 (foto).

(1812-1818), dar și Tudor Vladimirescu, la 1821¹⁴. Bibescu a dobândit palatul ca zestre, în 1826, prin căsătoria cu Zoe Mavrocordat de la Iași, care a fost înfiată de banul Grigore Brâncoveanu¹⁵.

Gheorghe Bibescu și-a comandat de mai multe ori portretul, dar avea o predilecție pentru cel executat de Kauffmann, după care a comandat mai multe copii, în ulei și bineînțeles, în culori¹⁶.

Litografia. În forma sa completă, portretul litografiat al lui Bibescu este încadrat de mărcile județelor din Valahia, detaliu care nu era pur ornamental, ci venea în completarea portretului de aparat. Portretul domnitorului a circulat și în formă simplă, decupată de acest context heraldic¹⁷. „Litografia, bine desenată și îngrijit imprimată, se recomandă amatorilor prin calitatea sa excepțională”¹⁸. Portretul a fost desenat de Anton Kauffmann la București, litografiat de Morin și imprimat de Lemercier la Paris¹⁹. Se pare că un alt tiraj a apărut la București, unde a fost editat de Frederic Valbaum. Fără chenarul heraldic a publicat imaginea și N. Iorga, care a inclus-o în albumul dedicat portretelor domnitorilor români²⁰ (fig. 4). Un exemplar întreg al acestei litografii, imprimat la Paris, se păstrează la Biblioteca Centrală Universitară „Lucian Blaga” din Cluj²¹. Alte exemplare ale litografiei se află la București, în colecțiile Bibliotecii Academiei și a Arhivelor Naționale Istorice Centrale²². O parte din stemele

¹⁴ Oana Marinache, *Patrimoniul arhitectural ctitorit de familiile Bibescu, Știrbey, Basarab-Brâncoveanu în București și județul Ilfov*, București, 2013.

¹⁵ Narcis Dorin Ion, *op. cit.*, p. 23.

¹⁶ Gh. Oprescu, *op. cit.*, p. 242.

¹⁷ Doina Pungă, *Grafica pe teritoriul României în secolul al XIX-lea. Litografia și gravura în acuaforte*, București, 2009, p. 102 și catalog nr. 158.

¹⁸ Gh. Oprescu, *op. cit.*, p. 242.

¹⁹ *Ibidem*.

²⁰ N. Iorga, *Domni români după portrete și fresce contemporane*, Sibiu, 1930, pl. 77.

²¹ *Fürst Georg Bibesco*, gravură realizată la litografia Lemercier (Paris) desenul lui Anton Kauffmann [F.I., f. ed., F. a.]; dimensiuni 185 x 150 (35,5 x 24,5 cm); Biblioteca Centrală Univeritară Cluj, Stampe IV/26.

²² Radu Gabriel Dumitrescu, *Considerații asupra câtorva portrete din colecția de stampe a Arhivelor Naționale Istorice Centrale*, în *Anuarul Muzeului Literaturii Române Iași*, III, 2010, p. 158; Anton Kauffmann, *Gheorghe Bibescu*, București, (fragment de litografie) 1843, dimensiuni 41,5 x 30,5 cm, Arhivele Naționale ale României. Direcția

districtelor Valahiei care formează chenarul acestei litografii a fost reprodusă de Dan Cernovodeanu, în cunoscuta sa sinteză de heraldică românească (1977)²³.

Cromolitografia/broderia. O variantă color a acestui portret, imprimată pe hârtie, se păstrează la Muzeul Național de Istorie a României²⁴. Nu este vorba despre litografia anterioară, colorată, ci planșa reproduce o broderie (fig. 5). Notița din partea de jos a imaginii precizează că originalul este „o cusătură de artă, aflată la Academia Română”²⁵. Imaginea de bază este, însă, amintita litografie. Nu știm dacă broderia la care se face referire mai există astăzi în colecțiile Academiei. Sunt folosite două nuanțe de vișiniu și verde-sinope pentru draperie, la care se adaugă un azur foarte deschis, mai puțin sesizabil, pentru cer. Pe draperia verde sunt brodate mai multe acvile aurii, legate de stema Munteniei sau poate și de cea personală. Tot o draperie verde apare și în portretul realizat domnitorului de Paulus Petrovitz (1844).

Gheorghe Bibescu este înfățișat cu mâna dreaptă sprijinită pe cingătoare, într-o „poză” specifică. Domnitorul poartă o uniformă de general al Miliției Pământene, probabil de infanterie²⁶. În piept, acesta are o singură decorație – Ordinul otoman Nishan Iftihar – prinsă cu un lăncșor suplimentar (gradul superior). Bibescu poartă vestita mantie albă, cu guler lat, de samur negru, despre care s-a spus că amintește de cea a lui Mihai

Județeană Dolj (Craiova), Colecția Stampe nr. inv. 2.706/469; Cf. și Doina Pungă, *op. cit.*, p. 102 și catalog nr. 158.

²³ Dan Cernovodeanu, *Știința și arta heraldică în România*, București, 1977, p. 464-465 (sunt reproduse stemele județelor Râmnicu Sărat, Argeș, Dolj, Vâlcea, Prahova și Dâmbovița).

²⁴ *Gheorghe Bibescu*, cromolitografie, 34 x 22 cm, nedată, Muzeul Național de Istorie a României, nr. inv. 60.597. Cromolitografia a fost reprodusă recent în Radu Coroamă, Mariana Negruțu, Oana Ilie (redactori), *Revoluția română de la 1848. Catalog*, Muzeul Național de Istorie a României, București, 2008, p. 82.

²⁵ Precizările sunt făcute în inscripția cromolitografiei, situată sub cadru.

²⁶ Cf. Horia Vladimir Șerbănescu, *Uniformele și echipamentul Miliției pământene a Țării Românești, (1830-1843)*, în *Studii și Materiale de Muzeografie și Militară*, 13, 1980, p. 326-340; Idem, *Uniformele și echipamentul Miliției pământene a Țării Românești, (1843-1859)*, în *Studii și Materiale de Muzeografie și Militară*, 14-16, 1981-1982, p. 258-279.

Viteazul. Poate fi remarcată barbula în formă de colier, specifică Epocii Regulamentare.

În partea dreaptă, pe o pernă de catifea purpurie, este așezat sceptrul domnesc, cu măciulie globulară. O sabie orientală, probabil de investitură, care a aparținut domnitorului Gheorghe Bibescu, asemănătoare celei din imagine, se află în colecția Muzeului Național de Istorie a României²⁷. Este o sabie cu lama curbată, de tip *shemshir*; de mâner este prins un „dragon” de canetil auriu; sabia este ornamentată cu mult aur și pietre semiprețioase, iar teaca este confecționată din piele. La Muzeul Național de Istorie a României se păstrează și un fotoliu-tron ce a aparținut lui Gheorghe Bibescu²⁸. Acesta este, la bază, un fotoliu stil Ludovic XV, cu lemnăria aurită și tapiseria din catifea vișinie, dar fără înflorituri în model. Pe spătar sunt două steme Bibescu, una pe lemn și cealaltă pe catifea.

Pictura de șevalet. Nu este cunoscută varianta pictată a desenului ce a stat la baza litografiei analizate mai sus. Există însă un portret ecvestru al domnitorului, vădit inspirat din desenul lui Kauffmann (fig. 6). Lucrarea, de dimensiuni destul de mari (140 x 110 cm), este înregistrată ca fiind cu autor necunoscut²⁹. Este foarte probabil ca autorul picturii să fie chiar Kauffmann, deși opera nu este semnată. Doar o analiză stilistică ar putea să aducă o asemenea confirmare.

Gheorghe Bibescu este înfățișat și aici în uniformă de general, având epoleți aurii cu franjuri groase, dublu împletite. Domnitorul este încins cu „șarful” din fir auriu, cu doi ciucuri foarte mari, din canetil, atârând pe partea stângă. Decorațiile etalate pe pieptul domnitorului au fost analizate, cu mult timp în urmă, chiar pe acest portret. La vremea respectivă, autorul arăta că domnitorul are la gât un medalion cu portretul sultanului Abdul Medjid (1839-1861). Acesta poartă la piept Ordinul otoman Nishan

²⁷ Sabie ce a aparținut domnitorului Gheorghe Bibescu, în Radu Coroamă, Mariana Negruțu, Oana Ilie (redactori), *op. cit.*, p. 77.

²⁸ Tronul lui Gheorghe Bibescu (77 x 68 x 60 cm), în Radu Coroamă, Mariana Negruțu, Oana Ilie (redactori), *op. cit.*, p. 79.

²⁹ Autor necunoscut, *Gheorghe Bibescu călare*, ulei/pânză, 140 x 110 cm, Muzeul Național de Istorie a României, nr. inv. 75.393. Pictura a fost reprodușă în Radu Coroamă, Mariana Negruțu, Oana Ilie (redactori), *op. cit.*, p. 82. Mulțumiri colegei Oanei Ilie pentru cele două imagini și pentru amabilitatea cu care a răspuns solicitării noastre, în privința celor două portrete ale lui Gheorghe Bibescu.

Ifthar, Ordinul rusesc Sf. Ana cls. I (cu eșarfa roșie bordată cu auriu, de pe piept), precum și Ordinul prusian „Vulturul Roșu“, cls. I³⁰. Remarcabilă este și vestita mantie albă, care amintea contemporanilor de gloriosul domnitor Mihai Viteazul, unificatorul de la 1600.

Domnitorul este înfățișat călare pe un cal *șarg* (de culoare gălbuie, având coama și coada de culoare închisă). Este un cal ager, ce frământă colbul cu copitele din spate. Foarte interesant este harnașamentul, redat cu multe detalii, ce merită a fi studiate. Pe valtrapul roșu de ceremonie, se observă blazonul familiei Bibescu: scut de aur încărcat cu un chevron de azur, însoțit de trei stele (2+1).

Bibescu este însoțit, în plan secund, de mai mulți ofițeri aflați, de asemenea, călare. Toți ofițerii adjutanți ai ștabului purtau pălării bicorn cu pană alb-albastru-galben. Portretul este amplasat într-un cadru natural convențional, cu un sol lipsit de vegetație și un cer azuriu invadat de nori frumos modelați, dar destul de apăsători, realizați în maniera epocii.

Anton Kauffmann în Moldova (1841-1845)

Pictorul Anton Kauffmann nu a activat doar la București, ci și la Iași, în capitala Moldovei. Activitatea sa din această a doua provincie românească este mai bine documentată și mai variată. Cu toate acestea, informații scrise privitoare la șederea sa în Moldova aproape că nu există. Lucrările sale sunt cele care permit creionarea biografiei artistului din acei ani.

Din ceea ce a lucrat Kauffmann în Moldova, remarcabile sunt în primul rând cele două portrete în ulei, de dimensiuni destul de mari, în care artistul a zugrăvit chipul mitropolitului Veniamin Costachi, mare protector al culturii, al pictorilor în mod special, unul din cele mai portretizate personaje ale epocii. Artiști plastici precum Josef August Schoefft, Giovanni Schiavoni, Ludovic Stawski sau Gheorghe Lemeni au lăsat posterității portrete ale înaltului ierarh.

În această serie se încadrează și portretele realizate de Anton Kauffmann. Lucrările nu sunt semnate și nici datate de autor. Cele două

³⁰ Floricel Marinescu, *Personalități din Țara Românească și Moldova distinse cu decorații străine în primele șase decenii ale secolului al XIX-lea*, în *Studii și materiale de muzeografie și istorie militară*, 14-15, 1981-1982, p. 127.

portrete au fost zugrăvite cel târziu în 1841, înainte de retragerea din funcția de mitropolit a lui Veniamin Costachi (18 ianuarie 1842).

Ambele portrete surprind chipul senin și luminos al ierarhului, înalta sa înțelepciune și bunătate, detașarea de cele lumești, trăsături specifice unui personaj superior, hărăzit unei misiuni deosebite. Pictorul surprinde acest „aer” special al persoanei portretizate, ce poate fi regăsit și în celelalte portrete ale mitropolitului.

Mitropolitului Veniamin Costachi cu mantie (c. 1841). Acest prim portret al înaltului ierarh se află în colecția Muzeul de Artă Iași, provenind din vechea Pinacotecă³¹. Mitropolitul este zugrăvit până la jumătate, fiind orientat trei-sferturi spre stânga. Este un portret de aparat, de dimensiuni mijlocii (97 x 75 cm) (fig. 7).

Veșmintele acestuia evidențiază mai ales apartenența la cinul călugăresc al mitropolitului. Veniamin Costachi are pe cap camilafcă neagră, de ieromonah. Pe dedesubt poartă un anterior de culoare neagră, apoi rasa călugărească (veșmânt negru cu mâneci largi), iar pe deasupra marea mantie arhierescă³². Mantia este o pelerină bogată, cu falduri, de culoare purpurie și împodobită cu mai multe benzi orizontale („râuri”). Această piesă vestimentară era îmbrăcată de mitropolit la intrarea solemnă în biserică și la procesiuni; ea nu putea fi purtată la slujbele în care arhierul îmbrăca stiharul și sacosul, pentru săvârșirea *Liturghiei*. Mantia este considerată a fi un veșmânt extraliturgic, adoptat destul de târziu de ierarhia ortodoxă.

Mitropolitul are la gât însemnele rangului său: marea cruce pectorală și engolpionul. Celelalte două însemne, prinse cu eșarfe de moar roșu, sunt ordine civile: Ordinul otoman Nishan İftihar (1837)³³ și Ordinul rusesc

³¹ Anton Kauffmann, *Portretul mitropolitului Veniamin Costachi*, ulei /pânză, 97 x 75 cm, Muzeul de Artă Iași; Cf. Octav Minar, *Pinacoteca Națională din Iași*, București, 1926, p. 37.

³² Pentru veșmintele și însemnele mitropolitului cf. Ene Braniște, *Liturgica generală, cu noțiuni de artă bisericească, arhitectură și pictură creștină*, București, 1993, p. 623-629.

³³ Ordinul otoman Nishan İftihar a fost acordat lui Veniamin Costachi în cadrul unei ceremonii speciale, în anul 1837 (*Albina Românească*, VIII, 70, 5 septembrie 1837, p. 293-294).

Sf. Ana, cls. I (1831)³⁴, conferite în mod obișnuit mitropoliților din Principatele Române.

Portretul de la Muzeul de Artă trebuie să fie comparat cu o lucrare similară, păstrată în biserica familiei Sturdza de la Miclăușeni (fig. 8). Este evident că cele două lucrări urmează același model. Acest al doilea exemplar este de dimensiuni mult mai mari și oferă un cadru mai cuprinzător, mitropolitul fiind înfățișat până la genunchi și nu până la brâu. Chiar și pictura pare a fi de mai bună calitate. În condițiile de la fața locului, nu am reușit să identificăm vreo semnătură de autor. În locul fundalului neutru, lucrarea de la Miclăușeni schițează decorul interior al unei biserici sau al palatului mitropolitan, fiind comparabilă, din acest punct de vedere, cu celălalt portret al mitropolitului, realizat de Kauffmann, la care ne vom referi mai jos.

Dintre toate portretele mitropolitului, acesta s-a impus în mod deosebit, oferind, se pare, modelul pentru portretul întreg al lui Veniamin Costachi situat la intrarea în catedrala cea nouă a Mitropoliei din Iași, realizat de Gh. Tattarescu (c. 1885).

Veniamin Costachi în veșminte liturgice (c. 1841). În colecția de tablouri a Mitropoliei Moldovei și Bucovinei, depozitată la Mănăstirea Golia din Iași, se află acest portret al înaltului ierarh. O însemnare de pe verso arată că portretul mitropolitului Veniamin Costachi a fost realizat de Anton Kauffmann și a fost restaurat de pictorul C. D. Stahi, în anul 1897 (fig. 9).

Este o lucrare generoasă, care prin dimensiuni și fundal face pereche bună cu portretul de la Miclăușeni. Cadrul, mai larg decât cel al lucrării de la Muzeul de Artă, permite reprezentarea mitropolitului până la nivelul genunchilor. Acest portret „de aparat” are un caracter mai solemn, înfățișându-l pe mitropolit în veșmintele convenite pentru săvârșirea Sfintei Liturghii. Veniamin Costachi poartă mitra arhierască, de formă bizantină, stihar, sacos și omofor de culoare albă, brodate cu înflorituri de fir auriu. Bedernița (epigonatul), broderia de formă romboidală, este atârnată de brâu, la coapsa dreaptă, potrivit uzanțelor.

³⁴ Ordinul rusesc Sf. Ana „împodobit cu coroana împărătesei și o stea” a fost conferit mitropolitului Veniamin Costachi, în anul 1831 (*Albina Românească*, III, 4, 12 aprilie 1831, p. 13).

Ca însemne ale demnității sale, mitropolitul poartă crucea pectorală și engolpionul („panaghiul“), atât în timpul săvârșirii serviciului divin, cât și în viața de toate zilele. Decorațiile primite din partea Puterii suzerane și a Puterii protectoare sunt ordinele Nishan İftihar și St. Ana cls. I. Ambele însemne sunt prinse la gât cu câte o eșarfă roșie, într-un fel specific înalților ierarhi³⁵. În mâna stângă arhiereul ține cârja arhierască (paterița), de care este prinsă o maramă de culoare azurie cu broderii de fir auriu; poate fi observată monograma ierarhului, scrisă cu litere chirilice: M.B.K (= Mitropolitul Veniamin Costachi), încoronate.

Portretul unui ministru (c. 1845). Un alt portret nesemnat, atribuit lui Anton Kauffmann, a apărut recent la licitațiile publice, sub denumirea de *Portretul unui ministru de stat purtând crucea de comandor al Ordinului de Savoia* (111.5 x 82 cm)³⁶ (fig. 10).

Datarea este deficitară, fiind propus anul 1820, deși se știe că pictorul și-a încheiat studiile artistice abia la 1838. Credem că și celelalte referințe privitoare la acest portret pot fi reevaluate. Astfel, observăm că personajul poartă o uniformă civilă, de ministru, precum și mai multe decorații. Ceea ce nu s-a remarcat este faptul că personajul din imagine are, la piept și la gât, Ordinul otoman Nishan İftihar. Acest element îl arată pe bărbatul portretizat ca fiind un „supus otoman”, calitate potrivită unui înalt dregător din Principatele Române. Din această perspectivă, crucea de Malta din email alb ar putea să nu fie „Crucea Ordinului de Savoia” (adică Sf. Maurițiu și Lazăr), așa cum s-a afirmat, ci mai curând Ordinul Mântuitorului, decorația tânărului stat elen, instituită la 1829, care are o înfățișare asemănătoare.

În epoca regulamentară a fost adoptat și în Principate sistemul occidental, venit pe filieră rusească, potrivit căruia nu doar diplomații, ci și funcționarii din aparatul administrativ și judecătoresc trebuiau să poarte

³⁵ Eșarfele decorațiilor nu sunt puse pe umăr, în diagonală, ca la militari sau civili.

³⁶ http://www.artnet.com/artists/anton-kauffmann/portrait-eines-staatsministers-mit-dem-BHud0_9M3RB_nCrU_gOMew2 . *Portrait eines staatsministers mit dem savoyischen kommandeurkreuz* , atribuit lui Anton Kauffmann (Austrian, b. ca. 1838), ulei pe pânză, 111.5 x 82 cm.

uniforme de serviciu³⁷. În Moldova, această inovație a fost introdusă de domnitorul Mihail Sturdza, în anul 1835³⁸. Uniformele erau confecționate din postav bleumarin (*civit*), distincția făcându-se prin culoarea gulerelor și a manșetelor, precum și prin broderiile cu fir, care erau argintii pentru sistemul judiciar și aurii pentru cel administrativ. Acest sistem a fost în vigoare, cu mici modificări, până la 1853.

O imagine color a portretului de demnitar, care să permită observarea cromaticii gulerului și a broderiilor, ar fi de mare folos în încercarea definirii personajului și chiar a identificării sale. În acest sens, un foarte bun termen de comparație este oferit de *Portretul lui Iorgu Ghica-Deleanu*, pictat de Niccolo Livaditti, la Iași, pe la 1845³⁹ (fig. 11). Imaginea avută la dispoziție nu este foarte bună dar, între cele două însemne se distinge și o a treia decoratie, care poate fi Ordinul rusesc Sf. Ana, cls. II. Asemănarea fizică a celor doi bărbați portretizați precum și identitatea celor patru decorații, ne permite să formulăm ipoteza că ambele portrete reprezintă pe același personaj: Iorgu Ghica-Deleanu.

Litografii după Kauffmann (1845)

Specifice pentru activitatea lui Kauffmann în Moldova sunt cele câteva litografii, care au circulat independent sau au fost incluse în almanahurile vremii („calendare”). Acestea sunt noi ca tematică, deschizând un alt capitol al creației pictorului, diferit de portretele-miniaturi și portretele de șevalet. Este vorba despre mici scene de „gen” sau imagini care au marcat sensibilitatea pictorilor documentariști. Ele au fost imprimate la Institutul Albinei din Iași, de unde se vede că pictorul s-a lăsat antrenat în activitatea tipografică a lui Gheorghe Asachi.

Litografiile prezintă interes și pentru că sunt rodul colaborării cu francezul J. Rey, cunoscut pentru albumul cu cele 12 imagini despre

³⁷ Adrian-Silvan Ionescu, *Modă și societate urbană*, București, 2006, p. 350 (subcapitolul *Uniforme civile*).

³⁸ Este vorba despre arhitectul M. Singurov, cel care a refăcut Palatul Administrativ (1843), care fost implicat în continuarea lucrărilor la monumentala Catedrala Mitropolitană și în ridicarea Obeliscului Leilor din Grădina Copou.

³⁹ Cf. Sorin Iftimi, Corina Cimpoeșu, Brîndușa Marcelina Munteanu, *Niccolo Livaditti și epoca sa (1832-1858)*. *Artă și istorie*, Iași, 2012, p. 78-81, cat. 26.

capitala Moldovei⁴⁰. În această relație, Kauffmann a realizat desenele, iar Rey a făcut gravurile pentru litografiere. Faptul pare surprinzător, deoarece în cazul albumului Iașilor, J. Rey a făcut desenele, iar transpunerea pentru litografiere a fost realizată de un alt artist, P. Müller.

Este posibil ca aceste desene să nu fi fost lucrate de Kauffmann în vederea litografierii, ele fiind solicitate ulterior pentru această destinație. Deși reprezintă un gen minor, aceste litografii, prin natura lor, au cunoscut o mare circulație, unele fiind foarte cunoscute. Nu întotdeauna imaginile au fost însoțite și de numele realizatorului desenelor, astfel încât Anton Kauffmann poate fi redescoperit, cu această ocazie.

Loterie în folosul săracilor (1845). Lui Anton Kauffmann i se datorează compoziția unui prospect-reclamă comandat pentru o „*Loterie au profit des pauvres*”. Aceasta a fost gravată în 1845 de J. Rey, pentru a fi imprimată la Tipografia „Albinei Românești”⁴¹. Potrivit uzanțelor, numele autorului imaginii este trecut sub cadru, în partea stângă: „Kauffmann pinx[it]”, ceea ce, la propriu, ar însemna „a pictat”. Credem că nu este exclusă posibilitatea ca la baza litografiei să nu fi stat un simplu desen, ci o pictură, în acuarelă sau chiar în ulei. Există asemenea indicii în cazul celor 12 litografii ale lui J. Rey: cel puțin una dintre ele a existat și ca pictură pe pânză (fig. 12).

George Oprescu remarca faptul că această imagine „reprezintă, într-un cadru gotic-trubadur, o damă din buna societate făcând pomană unei mame nenorocite. Litografia este interesantă ca document, căci scena se petrece în fața unei case de boier. Doamna este însoțită, după obiceiul timpului, de un arnăut, care o apără și o servește”⁴². O mențiune despre litografia lucrată de Kauffmann a apărut și în paginile „Albinei Românești” lucrare care a fost distribuită ca amintire celor care au luat bilete la loteria pentru ajutorarea săracilor, organizată la Iași⁴³.

⁴⁰ *Album de douze Vues de la Ville Jassi, exécutées par J. Rey et dédiée Son Altesse Le Prince Regnant de Moldavie par P. Müller, lithographe*, Iași, 1845.

⁴¹ Anton Kauffmann, *Loterie au profit des pauvres*, Jassy, 1845, „Kauffmann pinx., Rey lith.”.

⁴² Gh. Oprescu, *op. cit.*, p. 103.

⁴³ *Albina Românească*, XVII, 26, 1 aprilie 1845, p. 102.

Doamna însoțită de un arnăut, atât de elegant în portul său oriental, trebuie să fi fost de condiție socială foarte înaltă. Faptul că vestimentația ei este împodobită cu blăniță de hermină (albă cu codițe negre) ar indica chiar o fiică de domnitor, o prințesă. La 1845, doamnele din înalta societate a Moldovei începuseră să se remarce, în plan public, prin organizarea unor astfel de activități caritabile.

Alături de mama săracă ajunsă în impas, în imagine este reprezentat și un membru al breslei calicilor, ce ține căciula în mâna stângă, pentru a primi pomană. Traista pe care o are pe spate este un alt însemn al îndeletnicirii de cerșetor.

Cadrul imaginii conține detalii reale, dar și elemente convenționale. De pildă, draperia din partea dreaptă se asociază bine cu cele trei coloane clasice, dar amintesc de cadrul interior al picturilor de atelier; detaliul acesta nu ar avea ce să caute la exterior. Caldărâmul de piatră al uliței era o realitate, o asemenea lucrare edilitară fiind executată la Iași, puțin anterior anului 1845.

Imaginea a circulat mult, în diverse tipărituri, fără a mai fi reprodus și chenarul. Acesta merită însă o analiză specială, deoarece completează mesajul litografiei. La partea superioară se află un cartuș cu un cap înaripat, de serafim, ca semn al blândeții și ocrotirii. Pe o eșarfă se află inscripția: *Loterie au profit des pauvres*. Cartușul este flancat de două reprezentări feminine, având ca atribute crucea și mielul, ca simboluri ale milosteniei. De o parte și de alta a cadrului imaginii sunt reprezentați doi îngeri, amplasați în ancadrame gotice; unul dintre îngeri cântă la harpă, iar celălalt are mâinile împreunate la piept, în semn de rugăciune, pentru dobândirea grației divine. Sub cadrul imaginii se află un alt cartuș, conținând inscripția „Jassy, 1845”. Discret, sub acest cartuș, sunt semnăturile artiștilor: „Kauffmann pinx., Rey lith.”.

În cele patru colțuri ale chenarului se află personaje schițate cu linii mai subțiri, ceea ce le plasează în plan secund. Sunt patru doamne ce se îndeletnicesc cu lucrul de mână: croșetatul, brodatul, pictura de șevalet. Aceasta arată că acțiunea caritabilă amintită nu s-a limitat la solicitarea de donații din partea celor „cu dare de mână”, ci a fost organizată o loterie cu obiecte lucrate de doamnele din înalta societate și că donatorii au primit în schimb, pe lângă această litografie, câte un asemenea obiect. Este posibil ca

desenele din chenar să nu aparțină lui Kauffmann, ci să fie o improvizație a lui Rey, deoarece poate fi ușor sesizată diferența de manieră a celor două părți ale litografiei.

Vedere dintr-o cârciumă (1845). Kauffmann a fost atras și de aspectele pitorești întâlnite în Principate, coborând din saloanele aristocratice ale comanditarilor săi, pe ulițele populate de oameni de rând. A găsit și aici subiecte demne de interes pentru un privitor străin, într-o altă scenă de viață cotidiană intitulată *Vedere dintr-o cârciumă*, care ulterior a fost litografiată de J. Rey și publicată de Gheorghe Asachi în „Calendar pentru poporul românesc”, pe anul 1845, imagine reluată apoi și de alte publicații⁴⁴ (fig. 13).

În jurul unei mese de lemn sunt înfățișate trei personaje. Fapt surprinzător, personajul central este o femeie în vârstă, în costum popular, probabil chiar crâșmărița. Ea este cea care vorbește, ținând în mâna stângă paharul, iar cu degetul mâinii drepte îndreptat spre gură face semnul pentru a bea (sau „a trage la măsea”). Surprinderea acestui limbaj al gesturilor, reprezentat cu o doză de umor, se pare că l-a interesat pe Kauffmann.

În fața ei se află doi bărbați care o ascultă cu atenție. Primul, așezat la masă, este un bărbat având cușmă pe cap, îmbrăcat cu un suman înflorat (sau poate un cojoc), ȋtari și opinci. Este, probabil, un ȋțaran din satele aflate nu departe de Iași, venit cu treabă la târg. El ține între dinți o pipă orientală și ascultă cu degetele încrucișate, sprijinite pe tăblia mesei. ȋțaranul călătorea pe jos, dovadă toiagul și desaga lăsate la piciorul mesei. Lângă el, în picioare, se află un surugiu, om al drumurilor lungi, în costumul său specific, foarte colorat și înflorat. Așezarea cu spatele a personajului este un bun pretext pentru a surprinde detaliile acestei vestimentații deosebit de pitorești. Și surugiul ascultă povestirea crâșmăriței, cu mâna adusă sub bărbie. Compoziția este bine realizată, personajele având atitudini naturale și interacționând între ele. Atmosfera specifică locului este bine sugerată.

⁴⁴ *O cârciumă*, după un desen realizat de Kauffmann. Litografie 135 x 86 (18,7 x 19,9 cm) Iași, imprimată la Kantora Foiei Sătești, 1846; Ilustrație la „Calendar pentru Poporul Românesc”, 1846; Biblioteca Centrală Universitară Cluj, Stampe VII/10/5. Imaginea se află la începutul articolului intitulat *Portul național*. Litografia a fost reluată și de M. Kogălniceanu în *Album istoric si literar*, 1854, planșă aflată între p. 128-129 (la sfârșitul textului *Catolicii în Moldova*).

Hanul, ca spațiu de comunicare, ca loc al schimbului de știri și al depănatului de povești este un subiect consacrat, peste ani, în scrierile lui Mihail Sadoveanu.

Decorul interior contribuie și el la definirea locului: o încăpere de paianță probabil, având tavanul podit cu scânduri; pe peretele din stânga, pe o culme din lemn sunt înșirați câțiva covrigi, iar pe perete este lipită o litografie populară, reprezentând un bărbat; în epocă, se știe că astfel de litografii se vindeau în gangul de pe Ulița Mare, prin care se intră în incinta bisericii catolice. Alături atârna o legătură de ardei iuți înșirați pe sfoară. Pe polițele din fundal, în spatele tejghelei, sunt înșirate numeroase borcane, de mari dimensiuni.

Cetatea Neamțului (1845). Interesul pentru ruinele medievale reprezintă o sensibilitate specifică romantismului. Tema a trezit și interesul pictorilor documentariști din epocă. În Moldova, Gheorghe Asachi este cărturarul care a promovat litografierea de imagini cu subiecte desprinse din istoria națională. Scopul său era didactic și propagandistic, potrivit epocii în care se modela identitatea națională. O primă litografie a lui Asachi, *Muma lui Ștefan cel Mare*, evoca un episod petrecut chiar în fața acestei cetăți.

De aceste proiecte se leagă apariția litografiei denumită *Cetatea Neamțu*, desenată de A. Kauffmann și gravată de J. Rey. Aceasta a fost inclusă de Asachi în „Calendar pentru poporul românesc”, pe anul 1845 (fig. 14). Aceeași imagine a fost republicată de M. Kogălniceanu în „Album istoric si literar” din 1854. Planșa ce reprezintă Cetatea Neamțului, însoțește textul istorioarei *Sobiețchi și românii*⁴⁵. Istoricul de artă Remus Niculescu, atribuia acest desen lui A. Kauffmann⁴⁶.

În *Album Moldo-Valaque*, tipărit la Paris în 1848, a apărut însă o imagine aproape identică, însoțită de inscripția „Forteresse de Niamzö, d'après un dessin de M. M. Bouquet”⁴⁷ (fig. 15). Inițiatorul albumului a fost Adolphe Billecocq, consulul francez la București. Este posibil ca Bouquet să

⁴⁵ *Album istoric si literar*, Iași, 1854, p. 22-23.

⁴⁶ Remus Niculescu, *Gheorghe Asachi și începuturile litografiei în Moldova*, în *Studii și cercetări de bibliologie*, I, 1955, p. 94 (litografia).

⁴⁷ *L'Illustration. Journal universel*, 290, 16.09.1848, *Album Moldo-Valaque*, Paris, p. 5.

fi redesenat imaginea realizată de Kauffmann, deși avea propriile schițe realizate la fața locului, „după natură”, încă din anii anteriori. Nu poate fi însă exclusă nic varianta inversă: Kauffmann să fi preluat modelul lui Bouquet.

Michel Bouquet colindase Moldova și zona munților Neamțului, pe la 1840, desenând numeroase priveliști interesante. El intenționa să publice un nou album de litografii, cu 15 imagini din Moldova. Planșele aveau să fie litografiate la Paris, iar albumul urma să apară pe bază de subscripții⁴⁸. Se pare însă că proiectul nu a fost susținut suficient de potențialii cumpărători, astfel încât a fost abandonat. Pentru coperta proiectatului album, artistul alesese o imagine a Cetății Neamțului în ruină, iar în interior se afla o altă planșă, cu un cadru mai larg al cetății. Cele două imagini erau însă diferite de cea apărută în *Album Moldo-Valaque* (1848).

Portretul lui Ștefan cel Mare (1845). Tot în „Calendar pentru poporul românesc” a fost publicat acest portret al eroului Moldovei medievale⁴⁹ (fig. 16).

Într-un studiu recent este semnalat un exemplar aflat în colecția Arhivelor Naționale din București: „*Ștefan cel Mare, după un portret executat de G. Asachi*, care a apărut ca ilustrație hors-texte în *Calendarul pentru poporul românesc*, pe anul 1845, fiind litografiată de J. Rey, după desenele lui Anton Kaufmann”⁵⁰.

Acest chip vine pe o linie relativ cunoscută, deși puțin studiată a portretului modern a lui Ștefan cel Mare. Este un portret fantezist, ce conferă marelui voievod o figură și o atitudine de Christ, imagine foarte

⁴⁸ *Album Moldovan. Cuprinzător de 15 vedute a Moldovei. Desinate dupre natură de M. Buke și litografiate de cii mai buni litografi în Paris*, care urma să apară prin subscripție publică; anunțul publicat în *Albina Românească*, XIII, 46, 11 iunie 1842, p. 181-182.

⁴⁹ *Portretul lui Ștefan cel Mare*, gravat de J. Ray, după un desen realizat de Kauffmann (19 x 11,3 cm) Moldova, 1845-1846; BCU Cluj, Stampe VII/54/2.

⁵⁰ *Ștefan cel Mare. După un portret executat de G. Asachi*, Iași, 1845; Artist: Anton Kauffmann. Litograf: J. Rey. Legenda: „Ctefan Чел маре”; 17,7 x 12 cm; Arhivele Naționale ale României. Direcția Județeană Dolj (Craiova), Colecția Stampe nr. inv. 2.706/501; Cf. Radu Gabriel Dumitrescu, *op. cit.*; mulțumim autorului care a avut amabilitatea de a ne pune la dispoziție această imagine.

bine asimilată în epocă⁵¹. Se știe că la origine este vechiul portret copiat de pictorul Vasile Popovici, la 1795, care se păstra în turnul Mănăstirii Putna, după care a fost realizată varianta picturii Spulak, ce a stat multă vreme la mormântul voievodului. Aceste imagini au inspirat litografia lui Gheorghe Asachi, imprimată pe la 1823, precum și portretul lui Ștefan cel Mare realizat de Constantin Lecca, pe la 1830 (Muzeul de Artă Iași). Mai apropiat de chipul desenat de Kauffmann este un portret de șevalet anonim, realizat înainte de 1855, care făcea parte din seria portrete de voievozi donate Epitropiei Sf. Spiridon din Iași. Acest portret pictat în ulei pe pânză, se află în prezent în colecția Muzeului de Istorie a Moldovei din Iași⁵².

Miniaturi de Kauffmann în colecția M. Kogălniceanu

Într-o corespondență recentă, istoricul de artă Gabriel Badea-Păun (Paris), preocupat de inventarele colecției lui Mihail Kogălniceanu, ne-a atras atenția asupra a trei lucrări prezente în amintitele liste. Menționarea acestora este cuprinsă într-un studiu publicat anul acesta, în volumul omagial dedicat istoricului Mihai Dim. Sturdza⁵³. Vom trece în revistă aceste miniaturi, despre a căror soartă nu se mai știe nimic astăzi, în speranța că semnalarea ar putea să contribuie la identificarea locației lor actuale.

Portret de doamnă. Din descriere se știe că este vorba despre portretul unei tinere doamne, cu păr negru, cărlionțat, înveșmântată în rochie albă, șezând într-un fotoliu de culoare roșie. Era o miniatură (11 x 9 cm) pictată în acuarelă, care era păstrată într-o ramă, sub sticlă. În catalog era apreciată ca „excelentă”⁵⁴.

⁵¹ Remus Niclescu, *op. cit.*, *passim*.

⁵² Anonim, *Portretul lui Ștefan cel Mare*, ante 1855, ulei pe pânză, Muzeul de Istorie a Moldovei din Iași, nr. inv. 2592.

⁵³ Gabriel Badea-Păun, *À la recherche d'une collection perdue – la collection de Mihail Kogălniceanu*, în Mircea Ciubotaru, Lucian-Valeriu Lefter (eds.), *Mihai Dim. Sturdza la 80 de ani – Omagiu*, Iași, 2014, p. 558, nr. 85, 86, 87.

⁵⁴ Kaufmann (Jassy), *Damenportrait*. Junge Dame in Gürterbild, in weissem ausgeschnittenem Kleide, mit schwarzem lockigem Haar, in rothem Fauteuil sitzend. Vorzüglich ausgeführte Miniatur in Aquarell. 11 x 9 cm. In Rahmen unter Glas.

Negustor armean (Armenischer Kaufmann). Este o altă miniatură (12 x 10 cm) reprezentând portretul unui negustor din Iași, reprezentat până la jumătate⁵⁵.

Portret de băiat (Bildniss eines Knaben). Imaginea reprezintă un băiat care se joacă de-a soldatul. Era o miniatură (17 x 12 cm) lucrată în acuarelă, păstrată în ramă, sub sticlă⁵⁶. Și această lucrare avea calificativul „excelent”.

Acest gen de lucrări, de mici dimensiuni, pictate în acuarelă, erau considerate reprezentative pentru Anton Kauffmann, el afirmându-se, încă din primii ani de activitate, ca un priceput miniaturist. Unele sunt portrete comandate, altele au virtuți documentariste, surprinzând chipuri și costume pitorești, iar câteva sunt chiar mici „scene de gen”, care merg foarte bine cu spiritul Biedermeier al epocii.

Prin cele trei piese din colecție, se vede că Mihail Kogălniceanu, care era un rafinat prețuitor de artă, a apreciat producțiile lui Kauffmann. În 1845, când artistul părăsea capitala Moldovei, Kogălniceanu se apropia de 30 de ani. Este posibil ca cei doi să se fi cunoscut, dar este la fel de probabil ca tânărul cărturar să fi cumpărat miniaturile realizate de Kauffmann mai târziu, când starea sa materială a devenit mai prosperă.

Concluzii. Redescoperirea unui artist

Anton Kauffmann, absolvent al Academiei de Arte din Viena, pe la 1839, este un artist foarte puțin cunoscut, a cărui nume abia apare în marile dicționare de artă. El este definit mai ales ca miniaturist, după cele câteva lucrări ale sale aflate în colecții occidentale. Tânărul pictor a venit în Principatele Române după 1840, în căutare de comenzi și cu speranța de a câștiga notorietate, pe o piață artistică prea puțin concurențială, față de mediul vienez.

Despre activitatea sa în Țările Române nu se cunosc prea multe însemnări de epocă, dar lucrările sale permit jalonarea unei schițe

⁵⁵ Kaufmann (Jassy), *Armenischer Kaufmann*. Halbfigur mit langem schwarzem Barbe und pelzgefüttertem Rocke. Ebenso, 12 x 10 cm.

⁵⁶ Kaufmann (Jassy), *Bildniss eines Knaben*. Knabe Soldat spielend, sitzt, auf die Trommel gelehnt, auf der Erde. Vorzüglich ausgeführte Aquarelle. 17 x 12 cm. In Rahmen unter Glas.

biografice. Nu toate lucrările sunt semnate și datate, pentru a oferi repere foarte sigure în sensul amintit. La București, tânărul artist a oferit lecții particulare de pictură, precum tinerei Elena Ghica (viitoarea *Dora d'Istria*), înainte de 1842 și a realizat un reușit portret al domnitorului Gheorghe Bibescu, în 1843, anul urcării acestuia pe tron.

Așadar, este dificilă delimitarea unei perioade de ședere în Muntenia și o alta pentru Moldova, întrucât principalele lucrări păstrate la Iași, portretele mitropolitului moldovean Veniamin Costachi, au fost executate înainte de ianuarie 1842, când înaltul ierarh a fost nevoit să se retragă. Deci, pentru anul 1841, prezența pictorului este semnalată atât în Valahia, cât și în Moldova.

Portretele realizate pentru mitropolitul Veniamin Costachi (1841) și domnitorul Gheorghe Bibescu (1843), lucrări de mari dimensiuni, vădesc un artist academist de bună calitate. Formația de miniaturist poate fi regăsită în atenția pentru detalii, manifestată la realizarea acestor lucrări. Această calitate face ca lucrările amintite să fie excelente documente vizuale pentru istorici. Portretele sale s-au remarcat, dintre altele similare făcute în epocă, prin expresivitate. Este surprinzător faptul că cele câteva portrete de sevalet atribuite lui Kauffmann nu sunt semnate de artist, deși reprezentau comenzi foarte onorante. O analiză stilistică ar fi necesară pentru consolidarea paternității acestora.

Pentru anul 1844 nu există nici un fel de indicii biografice, dar în 1845 Anton Kauffmann se afla în Moldova, unde desfășura activități artistice foarte diversificate. Pe lângă obișnuitele miniaturi, făcute mai ales la comandă, pictorul a realizat și o serie de desene care au fost litografiate și răspândite ca atare.

Este remarcabil faptul că desenele sale au fost transpuse pentru litografiere de francezul J. Rey (1845). Este greu de apreciat dacă între cei doi artiști a existat o amiciție reală, o colaborare bazată pe afinități personale sau dacă „colaborarea” a fost strict instituțională, intermediată de Gheorghe Asachi, prin Tipo-litografia „Albinei”.

Bibliografia românească este destul de puțin consistentă în privința artiștilor plastici care au activat în Principate, în prima jumătate a secolului al XIX-lea. Pictorii din epocă, majoritatea străini, au fost considerați „primitivi”, „artiști minori”, „peregrini”, ceea ce conferea operei lor un

statut de precaritate și de însemnătate redusă. Ei reprezentau un fel de „preistorie” a artei naționale, moderne, puțin atractivă pentru istoricii de artă. Această zestre a începuturilor merită să fie recuperată, revalorizată, din perspectiva istoriei sociale, istoriei vieții cotidiene, istoriei simbolice. Din acest punct de vedere creațiile lor își sporesc însemnătatea prin calitatea de documente vizuale, care reușesc să transmită chipuri de personaje, detalii vestimentare și arhitectonice, atmosfera specifică epocii.

Studiul de față, dedicat lui Anton Kauffmann, reușește să identifice și să aducă împreună mai multe lucrări atribuite acestui artist vienez, care a petrecut câțiva ani în Principatele Române. A rezultat un nucleu de opere destul de diversificate, ce pun în lumină un artist complex, sensibil la numeroase aspecte ale societății românești de la jumătatea veacului al XIX-lea. În cadrul investigației făcute nu am reușit să contactăm toate instituțiile importante care ar putea să dețină în colecțiile lor lucrări realizate de Anton Kauffmann. Este posibil, deci, ca asemenea opere să mai iasă la lumină în viitorul apropiat și să completeze portofoliul acestui artist, deosebit de interesant.

*ANTON KAUFFMAN, A VIENNESE PAINTER IN THE ROMANIAN COUNTRIES (1840-1845)**
(Abstract)

Graduate of the Academy of Fine Arts in Vienna, around 1839, Anton Kauffman is known as a miniature painter, mainly between 1835 and 1850. The present study is the first of the kind dedicated exclusively to Anton Kauffman. The painter arrived in the Romanian Principalities, where he painted various paintings between 1840 and 1845. In Bucharest, he was the first painting teacher of Elena Ghica (Dora d'Istria), before the Viennese Felice Schiavoni. In the Wallachian capital, he painted the portrait of Prince Gheorghe Bibescu (1843), transmitted as lithography, embroidery and easel painting. In Moldavia, Kauffman painted the portraits of Metropolitan Veniamin Costache, before January 1842. He must have equally painted in Iasi "The Portrait of a Minister", which resembles a lot "The Portrait of Iorgu Ghica", painted by N. Livaditti, in 1845. In the Moldavian

* Rezumat tradus de Simona Postolache.

capital, Kauffman made especially drawings (portraits, "genre" scenes), printed by Gheorghe Asachi at "Albina" Institute. Transposing the drawing for the lithograph was done by the French J. Rey (1845). The image of Neamt fortress, attributed to Kauffman, resembles very well to the drawing made by M. Bouquet (1840 in *Album Moldo-valaque* (1848). Even though the artist was known as a miniature painter, the works preserved in the Romanian collections are more diversified (easel portraits, miniatures representing genre scenes, lithographs) revealing a complete artist whose activity deserves more interest from art historians.

List of Illustrations:

- Fig. 1. Portrait of a lady (1837), © *Wilnitsky Fine Arts (Viena)*.
- Fig. 2. The house of Governor Mihalache Ghica in Bucharest, *After a watercolor by Brömser*.
- Fig. 3. Anonymous. Portrait of Elena Ghica (Dora d'Istria), *Author Anton Kauffman (?)*.
- Fig. 4. Prince Gheorghe Bibescu on the day of his crowning (14 February 1843), N. Iorga, *Romanian Princes in contemporary portraits and frescoes*, table 77.
- Fig. 5. Prince Gheorghe Bibescu on the day of his crowning (1843), © National Museum of Romanian History.
- Fig. 6. Prince Gheorghe Bibescu, equestrian (c.1843), © National Museum of Romanian History.
- Fig. 7. Metropolitan Veniamin Costachi (c.1841), © "Moldova" National Museum Complex, Iași, Art Museum.
- Fig. 8. Metropolitan Veniamin Costachi wearing a cloak (c.1841), *Church of Sturdza family, Miclauseni, county of Iasi*.
- Fig. 9. Metropolitan Veniamin Costachi wearing liturgical clothes (c.1841), *Metropolitan Cathedral of Moldavia and Bukovina, Golia Monastery*.
- Fig. 10. A. Kauffman, Portrait of a minister (Iordache Ghica?), *Private Collection*.
- Fig. 11. N. Livaditti, Portrait of Iorgu Ghica-Deleanu (c.1845), © "Moldova" National Museum Complex, Iași, Art Museum.
- Fig. 12. Lottery for the poor people (Iasi, 1845), © *Library of the Romanian Academy*.
- Fig. 13. View in a tavern. Iasi, "Calendar for the Romanian people", 1845.
- Fig. 14. A. Kauffman (?), Neamt Fortress (1845), "Calendar for the Romanian people", 1845.

Fig. 15. Michel Bouquet, Forteress de Niamzo (c.1840), *Album Moldo-Valaque*, Paris, 1848.

Fig. 16. Portrait of Stephen the Great, “*Calendar for the Romanian people*”, 1845.

Fig. 17. Anonymous, Portrait of Stephen the Great, “*Moldova*” National Museum Complex Iași, Moldavia’s History Museum.

Fig. 1. Portret de doamnă (1837), ©*Wilnitsky Fine Arts (Viena)*

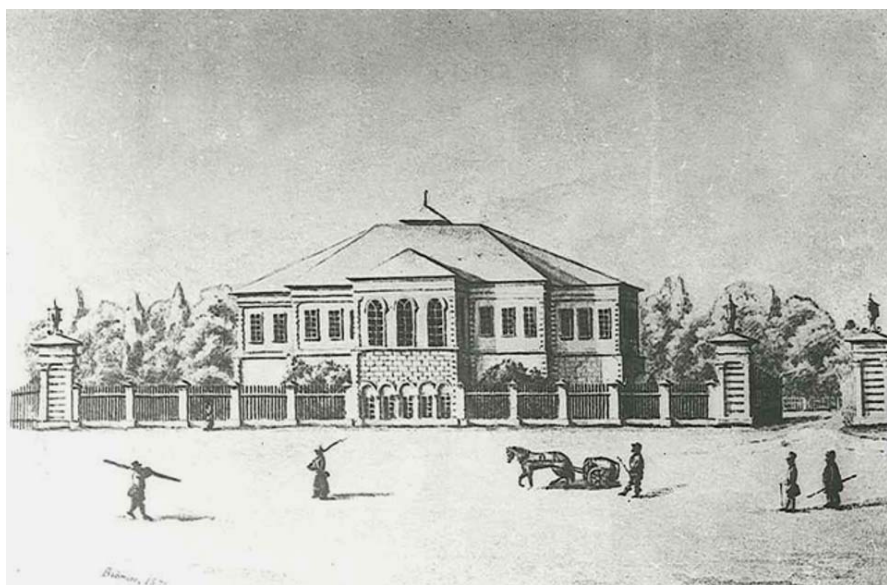

Fig. 2. Casa banului Mihalache Ghica din București, *După o acuarelă de Brömser*

Fig. 3. Anonim, Portretul Elenei Ghica (Dora d'Istria), *Autor Anton Kauffmann (?)*

Fig. 4. Domnitorul Gheorghe Bibescu în ziua înscăunării (14 februarie 1843),
N. Iorga, *Domni români după portrete și fresce contemporane*, planșa 77

Fig. 5. Domnitorul Gheorghe Bibescu în ziua înscăunării (1843),
©Muzeul Național de Istorie a României

Fig. 6. Domnitorul Gheorghe Bibescu, portret ecvestru (c. 1843),
©Muzeul Național de Istorie a României

Fig. 7. Mitropolitul Veniamin Costachi (c. 1841),
©Complexul Muzeal Național „Moldova” Iași, Muzeul de Artă

Fig. 8. Mitropolitul Veniamin Costachi cu mantie (c. 1841),
Biserica familiei Sturdza, Miclăușeni (jud. Iași)

Fig. 9. Mitropolitul Veniamin Costachi în veșminte liturgice (c. 1841),
Mitropolia Moldovei și Bucovinei. Mănăstirea Golia

Fig. 10. A. Kauffmann, Portretul unui ministru (Iordache Ghica?),
Colecție privată

Fig. 11. N. Livaditti, Portretul lui Iorgu Ghica-Deleanu (c. 1845),
©Complexul Muzeal Național „Moldova” Iași, Muzeul de Artă

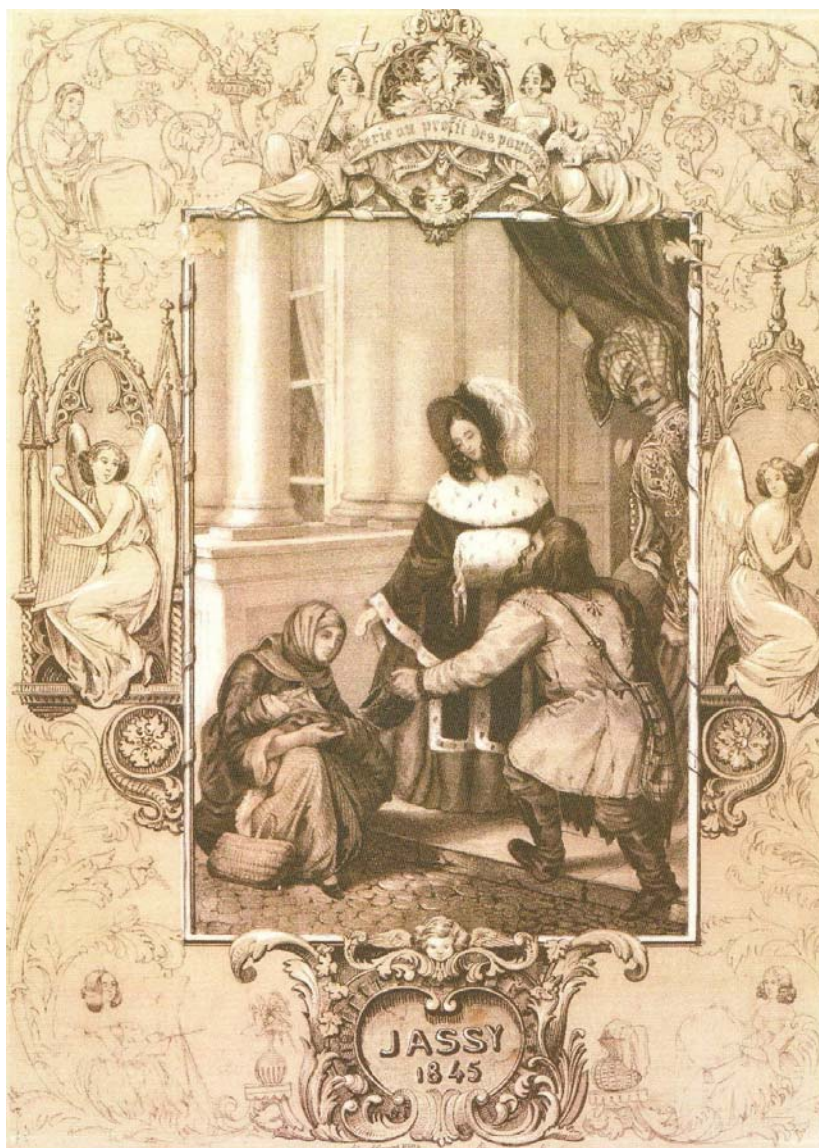

Fig. 12. Loterie în folosul săracilor (Iași, 1845),

©Biblioteca Academiei Române

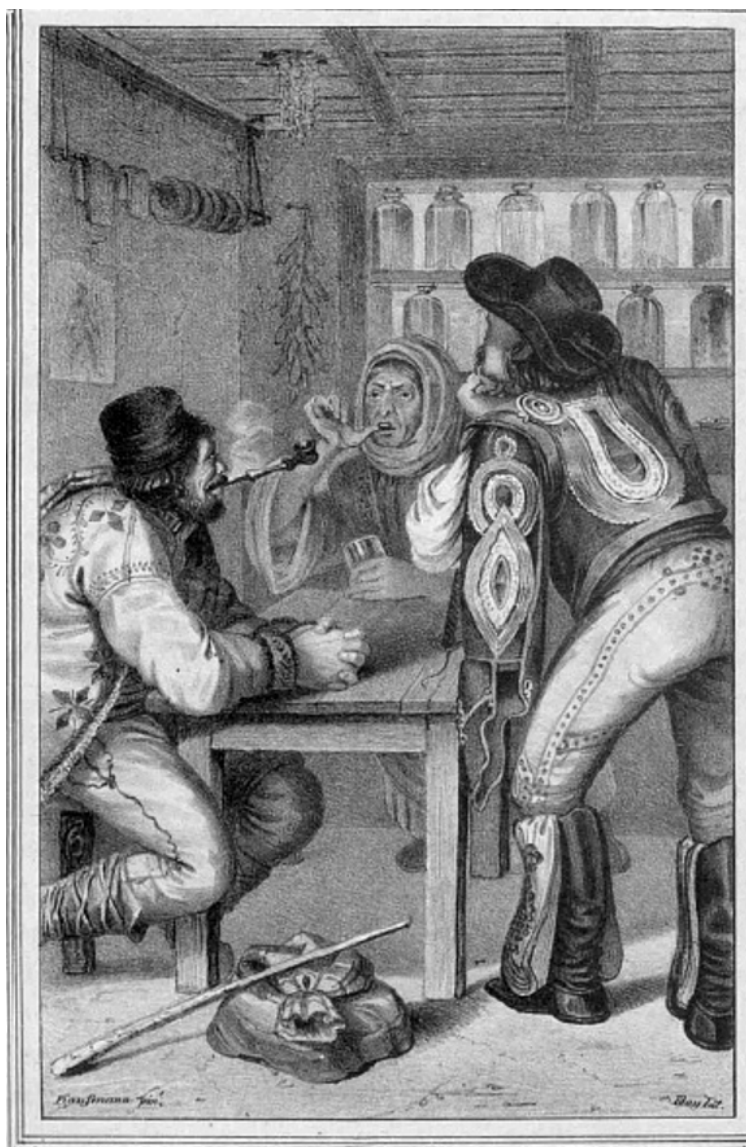

Fig. 13. Vedere dintr-o cârciumă. Iași,
„Calendar pentru poporul românesc”, 1845

Fig. 14. A. Kauffmann (?), Cetatea Neamțului (1845),
„Calendar pentru poporul românesc”, 1845

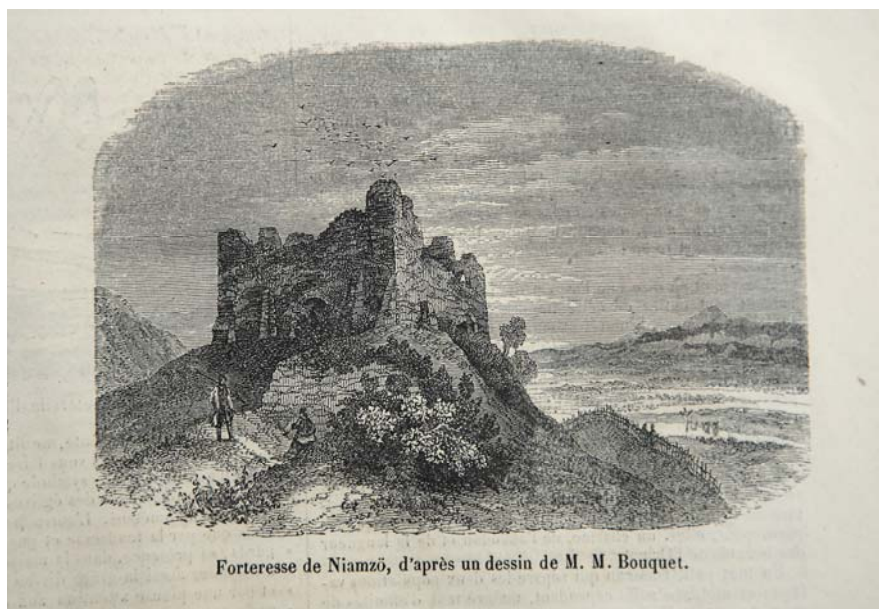

Fig. 15. Michel Bouquet, Forteresse de Niamzö (c. 1840),
Album Moldo-Valaque, Paris, 1848

Fig. 16. Portretul lui Ștefan cel Mare, „*Calendar pentru poporul românesc*”, 1845

Fig. 17. Anonim, Portretul lui Ștefan cel Mare,
Complexul Muzeal Național „Moldova” Iași, Muzeul de Istorie a Moldovei

ARTA METALULUI ÎN A DOUA JUMĂTATE A SECOLULUI AL XIX-LEA: MEȘTERI, ATELIERE, OBIECTE DIN METALE PREȚIOASE ȘI COMUNE

Liliana CONDRATICOVA¹

Cuvinte cheie: atelier, metal prețios, bijuterie, argintar, colecție muzeală, făurar, ceasornicar

Key words: manufactory, precious metal, jewel, silversmith, Museum collection, smith, watchmaker

Preliminarii

Baza arhivistică, contextul bibliografic și colecțiile muzeale² ne sugerează o serie de observații și constatări cu privire la funcționarea asociațiilor și activitatea argintarilor sau aurarilor în Basarabia. Deși am stabilit anterior prezența la Chișinău a unor meșteri care prelucrau artistic metalul și confecționau inventar bisericesc (argintarul evreu Leiba Berg, care între 1815 și 1819 a realizat podoabe de cult la comanda Dicasteriei de Chișinău), informațiile referitoare la funcționarea asociațiilor au fost până nu demult destul de lapidare, cu excepția oficializării juridice a asociației argintarilor în 1817³, interzicerea în anul 1827 a realizării podoabelor bisericești de către persoane neautorizate⁴ și corespondența purtată în 1848-1850 privind deschiderea unui Birou de marcă la Chișinău pentru

¹ Institutul Patrimoniului Cultural al Academiei de Științe a Moldovei, Chișinău.

² Autorul exprimă întreaga recunoștință doamnelor Aurelia Cornețchi, Nadejda Botea și Ana Boldureanu pentru amabilitatea de a ne pune la dispoziție materialul documentar și plastic din colecția Muzeului Național de Istorie a Moldovei (MNIM).

³ Юбилейный сборник города Кишинева. 1812-1912. Кишинев: Издано Кишиневским Городским Общественным Управлением, 1914, с. 79.

⁴ ANRM, Fond 205, inv. 1, dosar 5524.

expertizarea articolelor realizate din metale prețioase⁵. Prin articolul de față dorim să introducem în circuitul științific date inedite privind asociația argintarilor și ceasornicarilor formată la Chișinău în anii 1854-1858, instituirea Departamentului Meseriilor în orașul Soroca, în anii 1877-1878, dar și unele podoabe specifice perioadei supuse analizei, produse atât ale meșterilor localnici, cât și variate importuri.

Ateliere și meșteri

De la mijlocul anilor '50 ai secolului al XIX-lea în Basarabia sunt create condiții optime pentru activitatea asociațiilor meșteșugărești care profesau prelucrarea artistică a metalului. Potrivit raportului guvernatorului general al Novorosiei și Basarabiei din 19 aprilie 1850, adresat Ministrului de Finanțe, realizat pe baza datelor statistice puse la dispoziție de Consiliul de breaslă din Chișinău, s-a stabilit că din rândul mic-burghezilor din Chișinău au fost formate 10 bresle⁶. În această ordine de idei, o pondere deosebită revine corespondenței Dumei Orășenești cu Departamentul Orășenesc al Meseriilor (întreținută între anii 1854 și 1858) privind crearea la Chișinău a unei asociații de confecționare a obiectelor de argint și separarea acesteia de alte asociații⁷.

Conform documentului de arhivă aflăm că la 18 iulie 1854 la Departamentul Meseriilor a fost acceptată cererea meșterilor evrei bijutieri, argintari, aurari și ceasornicari scrisă la 13 mai 1854, în care se menționa că din vechi timpuri în orașul Chișinău atelierele bijutierilor, argintarilor, aurarilor și ceasornicarilor erau separate de alte asociații meșteșugărești. Din aceste motive, staroștii asociațiilor cer separarea și formarea unei asociații de confecționare a pieselor de argint și aur. Prin faptul că meșterii posedă o deosebită măiestrie, se argumenta necesitatea unei anumite ordini în activitatea lor, un zidar sau tencuitor neputând fi starostele asociației meșteșugarilor din Chișinău. Pentru susținerea cererii, meșterii invocau prevederile art. 335, 336, 388, 339 și 340, vol. 1, Codul Meseriilor. Meșterii, predominant evrei, cereau și o lege specială care ar reglementa alegerea starostelui asociației, care, în opinia lor, nu putea fi un

⁵ ANRM, Fond 2, inv. 1, dosar 5027.

⁶ V. Tomuleț, *Basarabia în epoca modernă (1812-1918). (Instituții. Regulamente. Termeni)*, Chișinău, 2012.

⁷ ANRM, Fond 75, inv. 1, dosar 1789.

reprezentant al altei meserii. Ca urmare, s-a decis discutarea problemei separării asociației bijutierilor, argintarilor, aurarilor și ceasornicarilor din Chișinău într-o asociație diferită, cu toate drepturile și obligațiile rezultate; de asemenea, se solicita Dumei Orășenești să rezolve această situație și să elibereze ordinul special de înființare a asociației⁸.

La finalul discuțiilor purtate la acest capitol între anii 1854-1858, Departamentul Meseriilor a instituit în orașul Chișinău asociația de argintărie, aurărie și ceasornicărie. Conform ordinului de înființare, fusese desemnat staroste (*старшина*) bijutierul Abram Goldenberg; Sruli Pafa și Iancheli Rubelev (fiul unui negustor din Odesa) erau meșteri principali (*старшинские товарищи*), iar printre meșteri (*гласные*) figurau Moșca Moldaver și Valac Eilștein. Din același document aflăm și numele câtorva argintari evrei, activi în Chișinău: F. Cheliman, Șlima Glaberman, O. Lebedinschi, Abram Șmeer, R. Șmeer ș.a. Din faptul că această cerere a fost semnată de 9 persoane, putem concluziona că la mijlocul secolului al XIX-lea meseria de argintar, aurar și ceasornicar era profesată de 9 meșteri de origine iudaică, care au solicitat instituirea unei asociații aparte, cu propria conducere⁹.

Departamentul Meseriilor a emis un ordin (*предписание*), prin care se menționa ca în funcțiile eligibile și de administrare ale asociației să fie aleși, pe viitor, meșteri de credință ortodoxă (*мастера Христианского исповедания*), în cazul în care ei vor apărea în rândurile meșteșugarilor care profesau prelucrarea artistică a metalului. Astfel, constatăm că meșterii evrei dominau în domeniul argintăriei și ceasornicăriei, deși Departamentul Meseriilor nu excludea posibilitatea apariției unui meșter creștin, desemnarea lui și a ajutorului său în funcțiile de conducere ale asociației fiind obligatorie, documentul necesar fiind expediat în Duma orășenească pentru aprobare¹⁰.

În aceeași ordine de idei se înscrie și nota de protest adresată procurorului gubernial al Chișinăului din partea meșterilor asociației de fierărie, din care aflăm numele meșterilor celor care prelucrau fierul și

⁸ *Ibidem*, f. 1-2.

⁹ *Ibidem*, f. 3.

¹⁰ *Ibidem*, f. 3 verso.

condițiile de asociere ale acestora într-un atelier. Astfel, fierarii care activau la mijlocul secolului al XIX-lea în Chișinău au menționat că, conform Codului de legi, vol. 1, privitor la activitatea meșteșugarilor (adoptat în 1842), art. 382, meșterii care profesau aceeași meserie trebuie să se adune pentru a alege la ședința din cadrul Departamentului Meseriilor, potrivit criteriilor speciale de evaluare, din lista meșterilor înscrși în asociație, un staroste și doi ajutoari-meșteri, numele acestora urmând să fie aprobat de magistrații orașului sau duma orășenească¹¹. Însă „conform deciziei Dumei Orășenești a Chișinăului, la 22 iunie 1854 s-au adunat meșterii asociației noastre (fierarii chișinăuieni – *n.a.*), împreună cu rotarii, zidarii, zugravii ș.a. S-a decis alegerea starostelui asociației, numărul celorlalți meșteșugari fiind mai mare decât cel al meșteșugarilor care lucrau metalul. Contrar dorinței fierarilor și a legislației, dar și în lipsa reprezentantului Departamentului Poliției, a fost ales în fruntea asociației meșteșugarilor din Chișinău zugravul Sicolschi”. În opinia fierarilor, acest fapt nu putea fi admis, întrucât „un meșteșugar care nu cunoaște deloc munca fierarilor, nu poate aduce nici un folos în funcția sa întregului atelier, decât niște pagube”. Constatăm că și fierarii au protestat, considerând nelegitimă alegerea în fruntea asociației comune a meșteșugarilor a unui reprezentant al altei meserii¹².

În adresa din iunie 1854 către procurorul gubernial, fierarii au solicitat anularea rezultatelor alegerilor și desemnarea în fruntea asociației a unui meșter din mediul fierarilor, așteptând rezoluția instanțelor. Grație prezentului document, adresat Dumei Orășenești, aflăm și numele fierarilor care au activat la Chișinău în asociație: Savva Tverdohleb, Dimitrii Todorov, Piotr Bondarșciuc, Dimitrii Doncev, Ivan Hristoforov, Ivan Strugari, Nastasii Russov, Ivan Stolnicov, Piotr Corcan, Gheno Mare, Ivan Vasiliev, Diordii Terghilan, Crețu Gavrilov, iar în locul meșteșugarilor care nu cunoșteau carte a semnat Nicolai Cuzerîn; pentru Ivan Pușnir, neștiutor de carte, dar și pentru sine, a semnat Vicul Hriucov, la fel semnează Ilia Mer(?), Matei Șitov, Stepan Ivanov Stoianov, pentru care din

¹¹ *Ibidem*, f. 4-5.

¹² *Ibidem*, f. 6.

neștiință de carte, de asemenea semnează Nicolai Cuzerîn; la fel au semnat Gheorghe Cucos, Fridrich Bekerov¹³.

Din documentele disponibile, stabilim că, la Chișinău, separarea meșteșugarilor care prelucrau metalele prețioase într-o asociație a avut loc în perioada 1854-1858, la insistența argintarilor evrei, susținuți de meșterii fierarii care, de asemenea, nu erau de acord cu alegerea în fruntea lor a unui reprezentant al altei meserii. Soarta ulterioară a acestei asociații nu și-a găsit reflectare în documentele istorice, după cum nici numele meșterilor nu figurează în liste sau în reclamele apărute în publicațiile existente în acea perioadă.

Meșteri argintari și fierari au fost documentați la finele anilor '70 ai secolului al XIX-lea și în orașul Soroca. Studiind corespondența administrației (13 martie 1878-29 august 1879) privind instituirea în oraș a unui Departamentul simplificat al Meseriilor (*Remeslennaia Uprava*), constatăm că, pentru deschiderea acestui departament, autoritățile centrale au solicitat date statistice privind numărul de meșteri care profesau diferite meșteșuguri în oraș. La data de 2 martie 1878 în Soroca activau mai bine de 200 de meșteșugari, fapt care argumentează necesitatea deschiderii în localitate a Departamentului Meseriilor, autoritățile făcând în acest context apel la art. 2, vol. 11 al Statutului privind corporațiile meșteșugărești adoptat în anul 1857 în Rusia țaristă¹⁴. Analizarea listelor cu datele statistice privind meșterii din Soroca ne permite să trasăm următorul tablou: în orașul Soroca activau 3 argintari și aurari (*золотых и серебряных дел мастер*), lista fiind completată de meșteri care profesau prelucrarea metalului comun – 9 fierari, 5 tinichigii și 3 strungari. De asemenea, la Soroca activau 3 ceasornicari, care, de regulă, erau uniți cu aurarii și argintarii într-un atelier sau asociație. Pentru comparație cu alte meserii, meșterii care prelucrau metalele prețioase și ceasornicarii erau cel mai slab reprezentați la Soroca, dată fiind cererea redusă de obiecte de preț, pe când meșterii care deserveau diferite categorii de populație și ale căror servicii erau mai solicitate, erau mai numeroși, fiind documentați 45 de cizmari, 21 de croitori de haine bărbățești și 16 croitori de costume de damă¹⁵.

¹³ *Ibidem*, f. 7.

¹⁴ ANRM, Fond 6. inv. 5, dosar 149, f. 4.

¹⁵ *Ibidem*, f. 12.

Concluzionăm că din cei 224 de meșteșugari înscriși în registrul meșteșugarilor din Soroca, în anii 1878-1879, 20 de meșteri profesau prelucrarea metalului: 3 argintari și aurari, 3 ceasornicari, 5 tinichigii și 9 fierari¹⁶.

Prin intermediul informației culese, care se prezintă ca una din puținele mărturii arhivistice privind înființarea și funcționarea unei asociații a argintarilor, aurarilor, ceasornicarilor și fierarilor, cunoaștem numărul argintarilor activi la Chișinău asociați într-un atelier specializat, fapt care ne permite să formulăm anumite concluzii. În Chișinăul anilor 1850 activau câțiva meșteri care profesau prelucrarea artistică a metalelor prețioase, dar și meșteri care lucrau metalele comune. Privitor la criteriul etnic, observăm că, dacă aurarii, argintarii și ceasornicarii erau predominant evrei, în rândul fierarilor întâlnim mai mult moldoveni, bulgari, ruși, romi, meseria prelucrării metalelor comune fiind străină evreilor.

Analizând detaliat documentul în cauză, vedem că numărul meșterilor care profesau argintăria către mijlocul secolului al XIX-lea era în ușoară scădere. Astfel, dacă în 1819-1821, în Chișinău activau 46 de aurari și argintari – supuși ai Imperiului Austriac – și un meșter supus Sublimei Porți, precum și 3 ceasornicari și 4 fierari – supuși, de asemenea, ai Imperiului Austriac (din numărul total de 207 de meșteri)¹⁷ –, în doar trei decenii numărul lor coboară la 10 meșteri care profesau argintăria și 21 – fierăria. În opinia noastră, situația ar putea fi explicată prin oferirea anumitor privilegii, crearea, în primele decenii ale secolului al XIX-lea, a premiselor necesare pentru atragerea în acest spațiu a meșteșugarilor care profesau prelucrarea artistică a metalului, supuși ai Imperiului Austriac, Imperiului Otoman sau originari din Podolia. De regulă, sub termenul de „*originar din imperiul austriac*” (*австрийский поданный*) erau incluși fugarii din Imperiul Austriac, în special ucrainenii, care, la începutul secolului al XIX-lea, s-au stabilit în diferite localități ale ținutului Hotin, o politică susținută și promovată de țarism pentru a schimba componența socială și etnică a ținuturilor din centrul și nordul Basarabiei, populate mai

¹⁶ *Ibidem*, f. 12-12 verso.

¹⁷ V. Tomuleț, *Politica comercial-vamală a țarismului în Basarabia și influența ei asupra constituirii burgheziei comerciale (1812–1868)*, Chișinău, 2002, p. 298; ANRM, Fond 75, inv. 1, dosar 105, f. 1-16.

mult de români¹⁸. În schimb, la mijlocul secolului al XIX-lea nu mai era promovată această politică, reducându-se astfel numărul argintarilor supuși ai Imperiului Austriac.

O altă cauză ar putea fi lipsa obligativității apartenenței la o anumită asociație, deși acestea acordau anumite privilegii, ele având însă și instrumente de împiedicare a evoluției meseriilor. Din aceste motive, nu toți meșterii puteau fi înscrși în lista celor care au semnat cererea de formare a asociației de argintărie și ceasornicărie. Pe de altă parte, în această listă au fost incluși doar meșterii care lucrau aurul și argintul, pe când meșterii localnici care lucrau diferite podoabe din aliaje metalice ieftine puteau să nu figureze în liste. Totuși, se știe cu certitudine că în mediul rural și urban activau meșteri care lucrau brățări de metal cu elemente decorative gravate, purtate de populația moldovenească [românească], frecvent întâlnite și în mediul bulgarilor și găgăuzilor.

Piese de podoabă

Având în vedere cele mai frecvente podoabe din mediul basarabean, atât rural, cât și urban, este cazul să menționăm că cerceii tradiționali, cunoscuți și ca „cercei moldovenești” reprezintă o piesă specifică portului populației basarabene. Sunt realizați din metale comune sau din aur cu titlu 385, în cazul unor familii mai înstărite. Prezintă forma stilizată a unei inimioare sau lunule, având gravate pe fațetele cerceilor diferite motive vegetal-floristice, simple sau compuse. Se prind de ureche printr-un cârlig, iar detaliile cârligului sunt unite cu ambele părți ale cerceilor prin cuie de nituire, cu gămălie rotundă. Urmele instrumentului și prelucrarea uneori grosolană, demonstrează că aceste piese de podoabă erau produs al meșterilor locali, fiind lucrate deseori la comandă, dovada acestui fapt fiind gravarea pe fața cerceilor sau pe niturile de fixare a monogramelor, inițialelor proprietarului, diferite monograme, un simbol al persoanei pentru care sunt realizați cerceii¹⁹. De altfel, un astfel de cercel păstrat ca moștenire, realizat de un bijutier localnic din aur cu titlu 385, având gravată o ghirlandă de motive vegetal-floristice și inițialele „A.K.” (în grafie chirilică), ne-a și impulsionat interesul pentru istoria artei bijuteriilor.

¹⁸ V. Tomuleț, *op. cit.*, 2012.

¹⁹ MNIM. FB 15758.

Paftalele au devenit în Țările Române din perioada domniilor fanariote – caracterizată prin influența culturii grecești – un accesoriu vestimentar deosebit de solicitat, care și-a găsit locul binemeritat și în setul de podoabe specific populației basarabene. În anii 1840-1870, purtarea paftalelor a devenit desuetă, întrucât moda feminină a adoptat deja croiurile și coloritul specific vestimentației vest-europene. Ele au revenit la modă în jurul anului 1870 grație principesei Elisabeta, viitoarea regină a României, care a introdus la Curte portul național românesc completat cu paftale. Exemplul ei a fost urmat de elita feminină până la începutul primei conflagrații mondiale²⁰.

Paftalele, ca piese de podoabă în vogă, au fost realizate și în cadrul atelierului din orașul Orhei, fapt documentat pe baza literaturii de specialitate²¹ și al pieselor din patrimoniul MNIM²², introduse recent în circuitul științific²³. Cele trei piese de podoabă – paftale de argint –, dovedesc prezența argintarilor în Basarabia în a doua jumătate a secolului al XIX-lea, iar calitatea de realizare, prelucrarea fină a detaliilor, compoziția complexă denotă măiestria și iscusința argintarilor care lucrau în acest atelier. Una din paftale (realizată în 1858) a fost expertizată de meșterul având inițialele ruse „Д.Т.”, fapt dovedit pe baza însemnului aplicat pe detaliile duble ale podoabei. De asemenea, conform cerințelor de realizare a obiectelor din metale prețioase, pe ambele detalii este aplicată sigla meșterului „ПН”, cel care a realizat paftaua de argint, și titlul metalului „84”²⁴.

Pe lângă cercei și brățări, un loc aparte revine mărgelilor de coral și chihlimbar, parte integrantă a costumului doamnelor de la cumpăna secolelor XIX-XX. Un astfel de șirag (colecția MNIM) este confecționat din mărgel de sidef în două fire, cu lungimea de 60 și respectiv, 56 de cm,

²⁰ <http://www.mnar.arts.ro/web/Expozitii-temporare/Podoabe-din-trecut-Paftale-si-bijuterii-din-colectiile-MNAR-9523>, accesat 18 decembrie 2013.

²¹ М. М. Постникова-Лосева, *Золотое и серебряное дело XV–XX веков. Территория СССР*, Москва, 1983.

²² MNIM. FB 22845; MNIM. FB 24362; MNIM. FB 20162.

²³ E. Sava, A. Cornețchi, E. Postică, E. Ploșniță, *Muzeul Național de Istorie a Moldovei. 1983–2013*, Chișinău, 2013.

²⁴ MNIM. FB 22845.

fiind realizat la cumpăna secolelor XIX-XX²⁵. Primul rând are 46 de mărgel de sidef și patru de masă plastică, de nuanță gălbuie, iar al doilea rând are 43 de mărgel de sidef, patru mărgel de masă plastică de nuanță gălbuie și una albă. Alături de șiragul de mărgel de sidef în două rânduri, asemenea podoabe au devenit o carte de vizită a locuitorilor înstăriți din raionul Camenca, mai ales satele Podoima și Podoimița²⁶. Portul femeilor înstărite din această zonă includea următoarele piese de podoabă: cercei tradiționali, de metal, având forma stilizată de inimioară sau lunulă, la gât mărgel – șiraguri de coral, sidef și mai rar, chihlimbar, de diferite dimensiuni în câteva fire (șiragurile de coral, sidef sau chihlimbar erau destul de prețioase și nu fiecare gospodar își putea permite procurarea acestor piese). În secolele XVIII-XIX mărgel de coral făceau parte din portul femeilor înstărite și al mireselor și în Basarabia, unde era folosit același termen de „zgardă” pentru desemnarea podoabelor purtate la gât, realizate din mărgel colorate, pietre naturale, organice sau sticlă. Coralul a pătruns în aceste zone fiind adus de negustorii venețieni, care, în căutarea blănurilor scumpe și a chihlimbarului, îl schimbau adesea pe mărfurile localnicilor.

De asemenea, coralul făcea parte din portul popular în sud-estul Poloniei și în Ucraina, fiind purtat la gât sub formă de mărgel, numite „zgardă scumpă”. Zgardele și gherdanele erau specifice pentru portul populației ucrainene din regiunile limitrofe cu Polonia²⁷. În portul ucrainenilor care locuiau în nordul Basarabiei și preponderent în raioanele din stânga Nistrului găsim, de asemenea, similitudini cu portul podoabelor la moldoveni/români. Analiza detaliată a portului scoate în evidență următoarele podoabe:

- *gherdan* (ucr.: *ерданка, слянка, плетінка, драбинка*) - reprezintă o podoabă pentru piept/gât, din mărgel colorate, ornamentul imitând adeseori decorul cămășilor naționale brodate;

²⁵ MNIM. FB 22924-13.

²⁶ MNIM. FB 22995.

²⁷ Е. Тарчевська, *Світ українських прикрас*. В: Вестник ювелира Украины, Киев, 2010, № 1-2, с. 37-40.

- *zgardă* (spre deosebire de moldoveni, care le confecționau din mărgelile combinate cu monede, la ucraineni piesa era realizată din cruciulițe de metal înșirate pe ață);

- *șiraguri de coral*, purtate în câteva fire, de diferite nuanțe de roșu și portocaliu;

- *ducat* (*дучак, личман*) care reprezintă monede purtate fie aparte ca pandantiv, fie înșirate pe un fir cu mărgelile, fiind o piesă purtată preponderent de femeile și domnițele din familiile înstărite;

- *agrafa* (*аграфка*) – piesă pentru fixarea și decorarea coafurii ș.a.²⁸.

Despre omogenitatea podoabelor purtate vorbește elocvent terminologia folosită. Astfel, la moldoveni/români, la mare căutare erau brățările de metal, paftalele, cerceii, mărgelile colorate de sticlă sau din materiale prețioase (sedef, coral, chihlimbar), pectoralele, diferite gherdane și zgarde din mărgelile colorate, care făceau parte din costumul tradițional al populației, salbe monetare (cunoscute și ca salbe mahmudiene) și, în mod obligatoriu, cruciulițele de botez. Persoanele mai înstărite purtau podoabe din argint, argint aurit sau chiar aur, preferând șiragurile de coral, chihlimbar, sedef. Cei cu o stare materială mai modestă se mulțumeau cu podoabe din aliaje metalice ieftine, cruciulițe de aramă, mărgelile de sticlă sau salbe din monede scoase din circulație.

Comparând podoabele populației moldovenești cu cele ale găgăuzilor și bulgarilor, care populau preponderent sudul Basarabiei, am observat anumite similitudini, deși simbolica ornamentelor diferă, precum și motivele folosite și modalitatea de a purta podoabe (femeile găgăuze purtau mărgelile chiar dacă nu ieșeau din casă) etc. În costumul găgăuzilor erau uzuale următoarele podoabe: *üzük* (inel), *bilezik* (brățară), *left* sau *leh* (pectorală), *boncuk* (mărgelile), *monçak* (șiraguri de mărgelile purtate în 1-2 fire), *künä* (cercei), *erdan*/gherdan în etimologia românească (mărgelile de perle) și *sedef boncuk* (mărgelile de sedef), *altân* sau *mahmuda* (salbe

²⁸ Г. В. Врочинська, *Українські народні жіночі прикраси XIX – початку XX століть*, Киев, Родовід, 2007, 232 с.

monetare din monede de aur, cunoscute și ca *monisto*), *stavro* (cruciuliță)²⁹. O brățară din patrimoniul MNIM care provine din satul Slobozia, raionul Vulcănești, este manufacturată din aliaj metalic, având dimensiunea de 18 x 2,5 cm, de formă circulară, fiind realizată din două părți, care sunt fixate cu ajutorul unor nituri metalice³⁰. Pe partea superioară a brățării poate fi văzut un ornament vegetal-floristic, aplicat prin gravare, centrul brățării fiind decupat în formă rotundă, cu aplice de forma picăturii. Brățara se închide cu ajutorul unui lăcățel. De regulă, măregele din pietre prețioase erau rezultatul unor importuri, relații comerciale sau schimburi, iar termenii utilizați în limba găgăuză pentru desemnarea pieselor de podoabă își găsesc echivalență în limbile azerbaidjană, turcă, tătară sau persană.

Și la bulgari, podoabele din metale nobile erau destul de rare, fiind puse în legătură cu statutul socio-economic al deținătorului. De regulă, podoabele scumpe se transmiteau prin moștenire, sub formă de zestre. Portul femeilor era completat de diferite podoabe, în care un loc aparte este rezervat pieselor pentru înfrumusețarea capului – cercei și *процелници* (un fel de diademe, formate din fire pe care erau înșirate pandantive plate de metal, care ornau fruntea, fiind considerate piese festive, legate mai ales de ceremonialul nupțial)³¹. Pentru înfrumusețarea gâtului erau folosite mărege și coliere; pe mâini se purtau inele, inele-sigilii (*пръстни*) și brățări (*зривна, гримна*), iar paftalele (*нафта, чепраз*) se foloseau atât în scopuri decorative, cât și ca cingătoare la piesele vestimentare. Piesă tipic bulgară purtată pe gât, *cabuleti* (*кабулети*) este realizată din aliaj metalic de culoare galbenă, având înșirate pe un fir de ață plăci rotunjite în formă de frunze ajurate, cu inserții de pietre/sticle albastre și roșii plasate simetric pe laterale. Printre cele mai răspândite piese sunt diferitele podoabe de gât: *gherdan*, salbe monetare *altân*, *monisto*, purtate în câteva fire, cusute pe piesele vestimentare sau înșirate pe o panglică de culoare neagră.

²⁹ Г. Каранфил, *О некоторых наименованиях украшений в гагаузском языке*, În: http://univer.gagauzia.ru/publ/gjullju_karanfil_o_nekotorykh_naimenovaniyakh_ukrashenij_v_gagauzskom_jazyke/1-1-0-13, accesat 4 august 2014.

³⁰ MNIM. FB 22924.

³¹ <http://letun.ru/guide/country/Bulgaria/forum/message/list/8198>, accesat 5 august 2014.

O pondere deosebită în contextul prezentării tabloului general al evoluției obiectelor din metale nobile și comune din a doua jumătate a secolului al XIX-lea revine importului pieselor realizate de argintarii din Odesa, Moscova și Varșovia, acestea impunându-se în față produselor meșterilor locali. Sugestive în acest context sunt informațiile privind realizarea celor mai diverse sfeșnice la renumita firmă varșoviană „Norblin”³², ajunse în majoritatea bisericilor și sinagogilor basarabene, dar și în unele case înstărite. Asemenea sfeșnice se regăsesc în colecția MNIM, în lăcașe de cult, sinagogi sau colecții private.

Continuând subiectul importului podoabelor, amintim anunțul dat de omul de afaceri P. Krasilșcik, la 1874, în paginile *Buletinului Gubernial al Basarabiei*, care menționa că a adus marfă nouă în salonul său, inclusiv diverse articole de giuvaiergerie din aur, argint, cu diamante, atât pentru doamne, cât și pentru domni³³. Faptul că însuși P. Krasilșcik subliniază că publicul ca și în vremurile precedente, va fi receptiv la ultimele noutăți din lumea modei, indică funcționarea respectivului salon cu mult înainte de data anunțului, 1874, când avea formată deja o clientelă stabilă. La Chișinău mai este atestat magazinul de galanterie al lui P. Bokov³⁴, care avea un circuit de capital de 25 mii ruble, dar și magazinul de obiecte din aur și argint, care aparținea lui Ț. Grobdruc – cu un circuit de capital de peste 40 mii ruble. Numărul meșteșugarilor și dezvoltarea meseriilor noi legate de prelucrarea artistică a metalului, precum gravura și confecționarea bijuteriilor prețioase, se află în strictă interdependență cu cererea de obiecte de lux și de înfrumusețare dictate de viața mondenă a societății basarabene.

³² Firmă varșoviană „Norblin” a fost fondată în anul 1809 de aurarul Filip Vorbrodt, ajuns în Varșovia dintr-o localitate din Germania. În 1853 fabrica a fost modernizată prin instalarea unui puternic motor cu aburi pentru galvanizare mecanică. Aici lucrau peste 60 de meșteri, a căror produse erau la mare căutare pe piața din Polonia și Rusia (Minsk, Moghiliiov, Jitomir, Moscova, Petersburg ș.a.). Norblin câștigase marele premiu al Expoziției din Novgorod și obține dreptul de a marca piesele cu stema Imperiului Rus, marcaj pe care îl va folosi până în 1883.

³³ *Бессарабские губернские ведомости*, Кишинев, № 3, 12 января 1874. Autorul își exprimă recunoștința față de cercetătoarea Alla Ceastina pentru informația pusă la dispoziție.

³⁴ V. Zelenciuc, N. Kalașnikova, *Vestimentația populației orășenești din Moldova (secolele XV–XIX)*, Chișinău, 1993, p. 77.

Totodată, existența unor astfel de saloane, atât de procurare a obiectelor din metale nobile, cât și de confecționare/reparație a articolelor, demonstrează prezența la Chișinău a unor reprezentanți ai elitei locale care doreau articole prețioase, în vogă, importate din diferite centre cu tradiții în domeniul orfevrăriei, bijuteriile în special subliniind statutul social și economic deținut de posesor în societatea mondenă.

Din punctul de vedere al tehnologiei confecționării obiectelor din metale prețioase și comune, amintim că în 1859 își face apariția galvanoplastia. Utilizarea metodelor electrochimice, galvanice, precum și gravura electromagnetică au condus la diversificarea obiectelor confecționate și la îmbunătățirea calității și a rapidității executării unor comenzi speciale (cum ar fi cazul veselei de argint cu stema orașului Chișinău, de la cumpăna secolelor XIX-XX). Astfel de tehnici și posibilități de executare nu erau întotdeauna accesibile argintarilor basarabeni, astfel încât grație activității fructuoase a argintarilor din spațiul est- și vest-european, importul podoabelor și a pieselor de orfevrărie prelua asupra produselor locale, fapt ce explică și numărul mai redus de meșteri comparativ cu începutul secolului al XIX-lea.

Concluzii

Pe baza materialelor documentare, am stabilit prezența și activitatea argintarilor din Chișinău, Chilia sau Ismail, dar și din orașele basarabene mai mici, precum Orhei sau Soroca. În Basarabia, în a doua jumătate a secolului al XIX-lea, un loc aparte revine funcționării asociației de argintărie de la Chișinău, fondată în 1854-1858 și unde activau aproximativ zece meșteri, precum și asociației de la Orhei sau cea a meșterilor din orașul Soroca, unificați în 1877-1878 în cadrul unui Departament al Meseriilor.

Cât privește tipologia pieselor specifice epocii, au fost atestate diverse importuri de piese din metale prețioase provenite din atelierele din Odesa, Moscova și Varșovia, care predominau asupra podoabelor confecționate de meșterii locali, dovadă servind atât piesele documentate, cât și anunțurile din presa basarabească a timpului. Cele mai uzuale articole sunt podoabele simple, realizate din materii prime accesibile: aliaje metalice ieftine (alama, alpaca, tinichea, cositor, staniu, cupru), inserții de sticlă colorată sau

mărgele de sticlă colorată. Urmele vizibile de prelucrare cu instrumentele corespunzătoare, stângăcia executării, folosirea materiilor prime ieftine, accesibile, a sticlei colorate în calitate de inserții, dovedește prezența meșterilor localnici în unele sate mari și realizarea unor piese de podoabă, de regulă brățări de metal, cercei-lunule, salbe monetare sau mărgele de sticlă.

*THE ART OF METAL DURING THE SECOND HALF OF THE 19TH
CENTURY: ARTISANS, OBJECTS MADE OF PRECIOUS AND COMMON
METALS
(Abstract)*

The purpose of the present article is to introduce unpublished data in the scientific circuit concerning the activity of jewelry, watchmaking and ironmongery workshops in Bessarabia between the fifth and the eight decades of the 19th century. We should give special credit to the silverware workshop founded in Chisinau between 1854 and 1858 reuniting ten silversmiths, goldsmiths and watchmakers, as well as to the workshop in Orhei, famous due to the buckles in the collection of the National Museum of the History of Moldova. And last but not least, we should mention the activity of artisans of Soroca (three silversmiths and goldsmiths, nine blacksmiths, five tinsmiths, three watchmakers). This information extends substantially the data referring to the evolution of metal art in Bessarabia during the 19th century.

PARLAMENTUL ȘI POLITICA EXTERNĂ A ROMÂNIEI ÎN AJUNUL PRIMULUI RĂZBOI MONDIAL (FEBRUARIE-IUNIE 1914)

Sebastian-Dragoș BUNGHEZ¹

Cuvinte cheie: *Parlament, reforme, politică externă, reorientare*

Keywords: *Parliament, reforms, foreign policy, reorientation*

În perioada domniei lui Carol I, politica externă a României a fost influențată cel mai adesea de personalitatea monarhului. Marele istoric Gheorghe Brătianu scria: „în istoria lungii domnii a lui Carol I al României (1866-1914) primul loc revine, fără îndoială – dacă se ia în considerare activitatea suveranului – organizării armatei și politicii externe. Timp de aproape o jumătate de secol, regele urma să se intereseze de relațiile de tot felul ale României cu puterile europene, să decidă în legătură cu acordurile și alianțele sale și să asigure acestora continuitate”². Ca și ceilalți conducători politici din epocă, monarhul român a optat pentru o diplomatie secretă. Tot Gheorghe Brătianu afirma: „A existat astfel, în special în ultima parte a domniei, un veritabil <<secret al Regelui>>, pe care îl împărtășeau un număr restrâns de personalități politice de prim plan și care a rămas, până la criza războaielor balcanice, la distanță de discuțiile parlamentare și de mișcările de opinie”³.

Carol reușea să influențeze decisiv orientarea politicii externe a României profitând de anumite particularități ale Constituției. Faptul că alegerea ori menținerea unui ministru depindeau în mare măsură de el îi

¹ Colegiul Național Catolic „Sf. Iosif” Bacău.

² Gh. I. Brătianu, *La politique extérieure du Roi Charles Ier de Roumanie*, București, 1940, p. 5.

³ *Ibidem*.

permitea să se oprească asupra persoanelor cu o concepție de politică externă apropiată de a sa. Omiterea tratatelor politice dintre actele ce trebuiau votate de Parlament îi dădea monarhului o mai mare marjă de manevră. El încerca să păstreze legalitatea prin contrasemnarea tratatelor de către ministrul de externe⁴.

Dar într-o epocă de ascensiune a democrației în Europa, regele nu a putut ignora total sentimentele opiniei publice, care și-au avut rolul lor, de pildă, în aducerea la guvernare a lui D. A. Sturdza, în toamna anului 1895⁵ și în declararea neutralității României la începutul Primului Război Mondial⁶. Unii miniștri, care erau personalități puternice, cum ar fi Ionel Brătianu, au putut și ei să-și pună amprenta pe politica externă, câteodată chiar împotriva convingerilor intime ale regelui.

Parlamentul a avut și el o anumită influență în orientarea politicii externe a României, deși e dificil de spus cât de mare a fost aceasta. Problemele de politică externă nu au fost discutate constant în Parlament. Au existat ani în care nu s-a vorbit deloc despre ele, dar la începutul secolului al XX-lea situația s-a schimbat. Odată cu izbucnirea crizei bosniace din toamna anului 1908 parlamentarii au început să se preocupe tot mai mult de politica externă a României și chiar să pună sub semnul îndoielii orientarea tradițională către Tripla Alianță, cerând schimbarea ei⁷.

Războaiele balcanice au stimulat, și mai mult, preocuparea parlamentarilor cu privire la politica externă a României, care a ocupat un

⁴ Vezi explicații suplimentare în V. Cristian, A. Filimon, *Les prémisses du renouvellement du traité d'alliance de la Roumanie avec les puissances centrales (1892)*, în *Dacoromania. Jahrbuch für östliche Latinität*, Freiburg/München, 4, 1977-1978, p. 159-160; V. Cristian, *Diplomația României în slujba împlinirii idealului național*, în Gh. Platon et alii, *Cum s-a înfăptuit România modernă. O perspectivă asupra strategiei dezvoltării*, Iași, 1993, p. 253-254.

⁵ T. P. Lungu, *Viața politică în România la sfârșitul secolului al XIX-lea (1888-1899)*, București, 1967, p. 202-203.

⁶ I. G. Duca, *Memorii*, vol. I: *Neutralitatea. Partea I (1914-1915)*, București, 1992, p. 60.

⁷ Vezi C. Paraschiv, *Diplomația României în Balcani în timpul crizei bosniace*, în I. Agrigoroaiei, Gh. Buzatu, V. Cristian (coord.), *România în istoria universală*, vol. I, Iași, 1986, *passim*; M. Iosa, T. Lungu, *Viața politică în România. 1899-1910*, București, 1977, p. 263-265.

loc esențial în dezbaterile din sesiunile anilor 1912 și 1913. Parlamentarii cereau lămuriri, îndemnau la acțiune, iar după implicarea României în al doilea război balcanic și pacea de la București, soldată cu obținerea Cadrilaterului, laudau acțiunile guvernului ori le puneau sub semnul întrebării⁸. Așadar, războaiele balcanice au influențat și politica externă a României din perioada următoare.

Prin acest studiu dorim să aducem o perspectivă mai puțin întâlnită până acum asupra politicii externe a României din cele 6 luni premergătoare izbucnirii Primului Război Mondial. Vom încerca să vedem cum s-a reflectat această politică în dezbaterile parlamentare din respectiva perioadă, care au fost opiniile parlamentarilor față de evenimentele internaționale și față de acțiunile guvernului român.

În ce privește guvernul, acesta a fost înlocuit la începutul anului 1914. La conducerea sa a venit Ion I. C. Brătianu. Înlocuirea a dus la schimbarea politicii externe a României, deși, timp de câțiva ani, nu și a alianțelor ei oficiale. Brătianu a declarat, de la început, regelui Carol I că reînnoirea tratatului de alianță cu Austro-Ungaria, în 1913, nu ar fi trebuit efectuată, căci „în actuala stare de spirit a țării, tratatul este inoperabil”⁹. De fapt, după cum a relatat mai târziu Constantin Diamandy, încă din 1913 conducătorul liberalilor emisese o declarație asemănătoare față de însărcinatul cu afaceri al Germaniei la București, Waldburg: „Evenimentele din Balcani au făcut să apară un real dezacord între interesele noastre și cele ale Austriei. Pe de altă parte, chestiunea românilor din Ungaria a căpătat un asemenea caracter, încât, indiferent care ar fi textele tratatelor noastre, România, în caz de război, nu va putea să meargă alături de Ungaria”¹⁰.

Ionel Brătianu avea să încerce o apropiere a României de Rusia, așa cum spusese în mai multe rânduri în trecut. Motivul acestei apropieri, mărturisit ministrului Franței la București, era acela că sprijinul Rusiei

⁸ Vezi A. Iordache, *Criza politică din România și războaiele balcanice: 1911-1913*, București, 1998, p. 191-193, 206-209, 218-224, 227-230, 242-243, 264-278; Gh. Zbucea, *România și războaiele balcanice. 1912-1913. Pagini de istorie sud-est europeană*, București, 1999, p. 76, 93, 369-390.

⁹ Al. Lapedatu, *Scrisori alese. Articole, cuvântări, amintiri*, Cluj-Napoca, 1985, p. 197; vezi și I. G. Duca, *op. cit.*, vol. I, p. 9-10.

¹⁰ Gh. Zbucea, *op. cit.*, p. 318.

putea fi folositor României în cazul unei prăbușiri a Austro-Ungariei, în vederea obținerii Transilvaniei. Un alt motiv al apropierii de Rusia a fost încercarea de contracarare a demersurilor Bulgariei pe lângă diferite Puteri, în scopul revizuirii tratatului de la București și, deci, a frontierei din Dobrogea¹¹. De altfel, Austro-Ungaria nu ezita să-și manifeste nici ea nemulțumirea față de pacea de la București, care avusese drept rezultat dublarea teritoriului Serbiei. Împăratul Franz Joseph declarase de mai multe ori că acest tratat nu satisface Puterile Centrale și că revizuirea lui ar mai putea avea loc numai prin război, fie localizat în Balcani, fie chiar general¹². Orientarea hotărâtă către Rusia a fost demonstrată și prin dezvăluirea de către guvernul român a existenței tratatului secret dintre România și Austro-Ungaria noului ministru al Rusiei la București, Poklevski-Koziel, și noului atașat militar rus, Semionov¹³.

Apropierea româno-rusă era favorizată și de eșuarea încercării primului-ministru maghiar Tisza, de înțelegere cu conducătorii mișcării naționale românești din Transilvania, de la începutul anului 1914.¹⁴ Acest eșec nu a rămas fără ecou în opinia publică românească. La București avea loc, în acest context, o mare adunare publică la sala „Dacia”, convocată de Liga Culturală, pe 15 martie 1914. Cu acest prilej vorbitorii au criticat politica de deznaționalizare dusă de guvernul ungar în Transilvania, iar după reuniune participanții s-au îndreptat către Palatul Regal strigând „Jos Austria!”¹⁵.

¹¹ I. M. Oprea, *România și Imperiul rus*, vol. I (1900-1924), București, 1998, p. 59; E. Uribes, *La rencontre de Constantza du juin 1914*, în *RRH*, VII, 1968, 2, p. 237-238.

¹² E. Diaconescu, *România și Marile Puteri după Congresul de la Berlin până la 1914*, Iași, 1937, p. 39.

¹³ I. Gheorghiu, *Relațiile dintre România și Austro-Ungaria în anii 1908-1914 (Principalele aspecte care explică despărțirea României de Austro-Ungaria în momentul izbucnirii primului război mondial)*, în *Studii și articole de istorie*, XI, 1968, p. 151.

¹⁴ K. Hitchins, *Afirmarea națiunii: Mișcarea națională românească din Transilvania, 1860-1914*, București, 2000, p. 370-371.

¹⁵ E. Uribes, *op. cit.*, p. 236-237; vezi și V. Netea, C. Gh. Marinescu, *Liga Culturală și Unirea Transilvaniei cu România*, Iași, 1978, p. 247-248; Auriti către San Giuliano (București, 1 aprilie 1914), în I. Ardeleanu et alii (coord.), *1918 la români. Desăvârșirea unității național-statale a poporului român. Documente externe 1879-1916*, București, 1983, p. 418-419.

Carol I încerca să salveze relațiile României cu Tripla Alianță. El a însărcinat pe ministrul României la Berlin, Alexandru Beldiman, să ceară ajutorul Germaniei, pentru a influența politica Ungariei referitoare la românii din Transilvania. I-a mărturisit diplomatului român că s-ar mulțumi și numai cu punerea în aplicare a legii maghiare a naționalităților din 1868, referitoare la „Gleichberechtigung” (egalitatea în drepturi). Beldiman a adresat în această privință un memoriu împăratului Wilhelm al II-lea, la 21 martie 1914, iar acesta l-a asigurat că va face tot ce va putea pentru ca dorințele lui Carol I să fie luate în considerare de către Austro-Ungaria¹⁶. Într-adevăr, împăratul german a insistat, în cadrul întrevederii pe care a avut-o la Viena cu contele Tisza, pentru continuarea tratatelor cu românii ardeleni, iar primul-ministru maghiar i-a promis că va face tot ce va putea în acest sens¹⁷. Demersuri similare pe lângă guvernanții germani a făcut și generalul Perticari, care primise instrucțiuni în acest sens atât de la Carol I, cât și de la primul-ministru, Ionel Brătianu. Wilhelm al II-lea i-a spus acestuia că ungurii se arată de un șovinism stupid, deși ar trebui să formăm împreună „un zid impenetrabil contra slavismului care ne amenință”¹⁸. Kaiserul a mers chiar mai departe. La o întrevedere cu arhiducele Franz Ferdinand la Konopist, în iunie 1914, a spus că va da dispoziție ca toate comunicările trimise primului-ministru maghiar, Tisza, să înceapă cu expresia: „Domnule, gândește-te la români”¹⁹.

Toate aceste încercări nu au dat rezultatele scontate, iar apropierea față de Rusia, proiectată de Ionel Brătianu, a atins un punct maxim înainte de declanșarea războiului, prin vizita țarului la Constanța din 1/14 iunie 1914 și convorbirile primului-ministru român cu ministrul de externe al Rusiei, Serghei Sazonov, care au urmat în zilele următoare²⁰. Ca rezultat al

¹⁶ E. Campus, *Din politica externă a României. 1913-1947*, București, 1980, p. 32-33.

¹⁷ Beldiman către Carol I (Dârste, 18/31 martie 1914), ANIC, Fond Casa Regală, dosar nr. 30/1914, f. 2-3.

¹⁸ Perticari către Carol I (Potsdam, 24 martie 1914), în *Ibidem*, dosar nr. 32/1914, f. 8.

¹⁹ V. Cristian, *op. cit.*, p. 295.

²⁰ Vezi E. Uribeș, *op. cit.*; I. M. Oprea, *op. cit.*, vol. I, p. 57-64; S. Sazonov, *Les années fatales. Souvenirs de M. S. Sazonov, Ancien Ministre des Affaires Étrangères de Russie*

acestei întrevăderi începuse să se perceapă de către oameni politici și diplomați străini că politica externă a României avea o nouă orientare. Astfel, directorul Afacerilor politice și șeful Cabinetului ministrului de externe al Franței, de Margerie, declara într-o convorbire cu ministrul român la Paris: „Ministrul de externe al Rusiei a avut impresia că politica României este astăzi liberă. Aceasta este tot ce Rusia și Franța puteau dori”²¹.

Noua solidaritate româno-rusă avea să se manifeste, ca urmare a hotărârii luate la Constanța, printr-un demers comun făcut pe lângă marele vizir la Constantinopol, la 6/19 iunie 1914. Reprezentanții celor două țări au prezentat simultan o notă cu conținut identic, în care atrăgeau atenția asupra pericolului închiderii Strâmtoarelor de către Turcia, în contextul zvonurilor despre declanșarea unui conflict armat greco-turc²². În cele din urmă, la declanșarea războiului mondial, România avea să se declare neutră, iar colaborarea cu Rusia urma să se dezvolte pe parcursul anilor următori.

Între timp, după schimbarea de guvern de la începutul anului, aveau loc în februarie 1914 alegeri parlamentare, câștigate, ca de obicei, de partidul aflat la putere, în acest caz, P.N.L.²³.

La 21 februarie se deschidea o nouă sesiune parlamentară. Mesajul Tronului exprima satisfacția pentru relațiile bune pe care le avea Regatul cu toate statele și asigura că România va menține și va asigura pacea „la care a contribuit atât de puternic și care i-a atras încrederea tuturor”²⁴.

Proiectul de răspuns la Mesajul Tronului era citit în Adunarea Deputaților la 22 februarie 1914. În el se făcea referire la faptul că din „însemnătatea situațiunii noastre internaționale” și din „condițiunile normale ale unei dezvoltări trainice și neîntrerupte” izvorăsc noi datorii,

(1910-1916), Paris, 1927, p. 118-123; C. Diamandy, *La Grande Guerre vue du versant oriental*, în *Revue des Deux Mondes*, 1er janvier 1928; I. G. Duca, *op.cit.*, vol. I, p. 29-34.

²¹ A. Iordache, *Începuturile reorientării politicii externe românești înaintea izbucnirii Primului Război Mondial*, în *Revista română de studii internaționale*, 3, 1971, p. 143.

²² I. Seftiuc, I. Cârțână, *România și problema Strâmtoarelor*, București, 1974, p. 48-49.

²³ I. Mamina, *Monarhia constituțională în România. Enciclopedie politică. 1866-1938*, București, 2000, p. 252.

²⁴ *Ibidem*.

referire la reformele agrară și electorală ce urmau a fi realizate. Proiectul de Adresă parafraza și Mesajul Tronului, exprimând satisfacția că relațiile țării noastre cu toate statele erau „din cele mai bune” și încrederea că, sub conducerea înțeleaptă a regelui, „România va ști să mențină și să asigure pacea”²⁵.

În cadrul dezbaterii proiectului de răspuns la Mesajul Tronului, la 25 februarie 1914, lua cuvântul conservatorul C. C. Arion. El afirma că partidele ar trebui să uite toate pasiunile și luptele care le despart, atunci când vine vorba de politica externă. Prin pacea de la București, România dobândise o vază și o putere pe care nu le-a mai avut anterior. Atunci, pentru prima dată după 400 de ani, nu i s-au mai luat teritorii, ci i s-a mai adăugat o provincie. Fără a renunța la politica ei tradițională, România avea, în 1914, mai multă putere, astfel încât putea să se manifeste în alte moduri. Cu această consecință se putea mândri partidul conservator. Deși conservatorii nu au fost egoiști și le-au oferit liberalilor posibilitatea să intre într-un guvern național, în contextul conflictului din anul precedent, aceștia au refuzat. În aceste momente a avut loc o intervenție a lui Ionel Brătianu, care declara că nu avea ce căuta într-un guvern conservator, căci nu s-a dorit cedarea președinției Consiliului de Miniștri nici către Theodor Rosetti, nici către un „om în afară de partide”. Arion îi răspundea că au fost respinși toți cei ce nu aveau dreptul să stea în locul lui Maiorescu, cu atât mai mult cu cât acesta, în calitate de prim-ministru, s-a comportat într-o manieră admirată atât în țară, cât și în Europa²⁶.

La 26 februarie 1914, C. Banu îi răspundea lui Arion. El spunea că „România de azi nu mai e România de ieri”, nu fiindcă s-a mărit cu câteva mii de kilometri, ci fiindcă e chemată acum să joace alt rol în Peninsula Balcanică, pe care l-a definit într-un articol fostul ministru de externe francez, Gabriel Hanotaux. Acesta spunea că România poate să ia locul Turciei, ca putere conducătoare în Balcani. Acest rol, zicea Banu, nu poate fi îndeplinit „dacă la baza Statului e o țărănime nemulțumită”. Pentru

²⁵ *Monitorul Oficial. Dezbaterile Adunării Deputaților*, ședința din 22 februarie 1914, p. 20 (în continuare se va cita D.A.D.).

²⁶ *Ibidem*, ședința din 25 februarie 1914, p. 36.

aceasta, afirma liberalul, e nevoie de liniște în politica internă, singura care poate asigura forța necesară unei bune politici externe²⁷.

În Senat, proiectul de răspuns la Mesajul Tronului era citit la 28 februarie 1914. Exprima și el bucuria că relațiile României cu toate statele sunt bune și încrederea că pacea va fi menținută, ceea ce va da posibilitatea înlăptuirii în liniște a reformelor necesare țării²⁸.

În aceeași ședință, conservatorul C. I. Argetoianu declara că „în urma evenimentelor care s-au desfășurat de la 1912 toamna, până în vara trecută, ne-am dat seama, că sunt unele vise, care se pot realiza mai iute decât se crede. Cu toții, nu numai noi, dar întreaga țară, suntem conștienți de menirea și viitorul nostru; noi știm cu toții unde tindem și ne dăm seama că sunt chestiuni la care, după puternica expresiune a lui Gambetta, trebuie să ne gândim totdeauna, dar despre care nu trebuie să vorbim niciodată. Prin urmare pricep foarte bine conciziunea acestor paragrafe”²⁹.

Un alt conservator, Nicolae Filipescu, răspundea la o observație pe care i-o făcuse primul-ministru, Ionel Brătianu. Acesta spunea că, deși Filipescu a lăudat succesele partidului conservator în politica externă, în timpul crizei balcanice critica guvernul. Filipescu îi replica lui Brătianu că și-a dat demisia din guvern fiindcă o țară, pentru a reuși în politica externă, are nevoie și de guvern și de opoziție. Opoziția trebuie „să întrupeze maximul revendicărilor țării, iar guvernul să realizeze posibilitățile”. Cum liberalii nu s-au comportat ca o adevărată opoziție, ci au votat protocolul de la Petersburg, a jucat el acest rol. Acțiunea sa a fost benefică pentru țară, fapt care i-a fost confirmat de un diplomat român. Acesta i-a spus că în timpul conferinței de la Petersburg a existat intenția de a i se da României numai jumătate din Silistra, pe motiv că opinia publică românească e liniștită. Când s-a aflat despre demisia lui Filipescu din guvern, ambasadorii reuniți la Petersburg și-au dat seama că există nemulțumiri chiar și printre miniștri și România a primit întregul oraș. Dar când au venit apoi succesele,

²⁷ *Ibidem*, ședința din 26 februarie 1914, p. 46-47.

²⁸ *Monitorul Oficial. Dezbaterile Senatului*, ședința din 28 februarie 1914, p. 45 (în continuare se va cita D.S.).

²⁹ *Ibidem*, p. 46.

el le-a aplaudat fără rezerve, pe când liberalii, în loc să se bucure, cereau „anchetă contra armatei”³⁰.

După adoptarea proiectelor de răspuns ale celor două Camere la Mesajul Tronului s-a trecut la dezbaterile proiectului de revizuire a Constituției. În cadrul discuției pe acest subiect, în ședința Camerei din 28 februarie 1914, lua cuvântul deputatul liberal N. Basilescu. El cita o scrisoare ce-i fusese trimisă de un țăran participant la campania militară din Bulgaria din anul precedent, în care acesta spunea că, deși toți tinerii români au sărit cu entuziasm pentru apărarea pământului strămoșesc, când au trecut Dunărea au constatat că dacă ei nu au ce munci și cultiva, bulgarii au pentru ce lupta până la moarte, căci își apără „propriul lor pământ, deși nu strămoșesc”. Basilescu pleda pentru adoptarea reformelor preconizate, fiindcă România nu își poate îndeplini rolul „mare și nobil” pe care și l-a asumat, de arbitru al păcii balcanice, dacă „șase din șapte părți din fiii ei” sunt reduși la „sapă de lemn”. Basilescu afirma și că „măine ora supremă a marii Românii va suna”, iar „în acest ceas ea va avea nevoie de toți fiii ei”. Din acest motiv era necesară revizuirea Constituției și adoptarea celor două reforme, agrară și politică³¹.

La 3 martie 1914 vorbea și deputatul conservator N. D. Ghica. El spunea că dobândirea unui rol preponderent de către România în Peninsula Balcanică ne expune unor pericole noi și de aceea ar fi trebuit să ne procurăm mijloacele pentru a rezista, cum ar fi „un armament îndestulător, căi ferate moderne, un serviciu sanitar eficace, școli mai numeroase”. În acest scop ne trebuie „un credit ferm pe piețele financiare, credit bazat pe o politică socială și economică cuminte”. Experimentele revoluționare care se propun acum vor zdruncina însă creditul României. Ele sunt inoportune „în situațiunea internațională turbure de astăzi”. Totodată prin ele se creează și aparența că sunt răsplătiți ostașii care și-au făcut datoria către patrie anul trecut și astfel li se răpește meritul că avântul lor „a fost dezinteresat”. În anul precedent nu doar țăranii, ci și proprietarii au răspuns la „apelul țării”, iar ostașii vor ști „să-și facă datoria și când nu vor fi pământuri de distribuit”³².

³⁰ *Ibidem*, ședința din 5 martie 1914, p. 108-109.

³¹ D.A.D., ședința din 28 februarie 1914, p. 83.

³² *Ibidem*, ședința din 3 martie 1914, p. 105-106.

O altă problemă era ridicată de Nicolae Iorga, în ședința din 7 martie 1914 a Adunării Deputaților. El îl sesiza pe ministrul de interne, V. G. Morțun, în legătură cu confiscarea unor ziare trimise în Ardeal. Arăta că, deși în ultima vreme existase posibilitatea de a se trimite anumite publicații acolo, recent, măsura confiscării lor fusese reinstituită. El a primit înapoi un pachet ce conținuse mai multe ziare, însă nu i s-a trimis decât ambalajul, publicațiile fiind reținute de autoritățile maghiare. Considera că nu este normal să i se confiște aceste publicații. Dacă se dorea interzicerea intrării lor pe teritoriul Ungariei, ar fi trebuit să i se trimită înapoi expeditorului. Iorga cerea ca, dacă măsura confiscării publicațiilor românești de către autoritățile maghiare continua, să se ia, în replică, măsuri similare pentru publicațiile ungurești care se trimit în România. El credea că prin trimiterea unor calendare „din partea societății Sf. Ladislav”, precum și a unor cărți populare și gazete în limba maghiară către „țărani de origine ungurească din județele noastre de la munte”, se pune la cale de fapt o „conspirațiune împotriva Statului român”. Iorga nu cerea răspuns la sesizarea sa, ci spunea că ar dori doar să îl informeze pe ministrul de interne, fiind convins că acesta, ca „bun român”, va ști ce măsuri să ia. Ministrul de interne V. G. Morțun răspundea că va cerceta la poștă cazul și va vedea ce măsuri se pot lua³³.

P. P. Carp lua cuvântul și el în ședința din 16 aprilie 1914 pentru a combate reformele propuse de liberali. El reamintea că în anul precedent s-a opus politicii guvernului conservator pentru că era de părere că „față cu complicațiunile balcanice, ne trebuie o graniță care să ne puie în stare de a apăra țara noastră și că acea frontieră trebuie s-o avem numai decât, cu bună voie dacă se poate; cu armele dacă nu se poate de bună voie”. Deși prea târziu, după ce s-a trecut prin „umiliațiunea de la Petersburg”, propunerea sa a fost executată. El mai propusese însă ca, după atingerea acestui obiectiv, România să nu se amestece „în certurile balcanice”. În schimb, guvernul a hotărât ca România să devină arbitru între statele balcanice și să-și impună acestora voința. Voința aceasta a fost impusă însă doar celui învins, nu și învingătorilor, iar România nu s-a comportat cu adevărat ca un arbitru. Rezultatul a fost „că opera nu e deplină” și că în viitor va veni momentul când pentru statele balcanice „tratatul de la București are să devină o literă

³³ *Ibidem*, ședința din 7 martie 1914, p. 141-142.

moartă”. Noi trebuie să ne pregătim pentru acest moment, având grijă „ca armata noastră să fie totdeauna bine înzestrată”, ceea ce face ca reformele preconizate să nu fie oportune. Ele pot duce la dezbinarea și slăbirea țării, la lipsirea ei de resursele necesare „într-un moment în care vom avea nevoie de toate forțele și de tot curajul nostru”³⁴.

Deputatul liberal D. Șuculescu combătea opinia lui P. P. Carp, în ședința din 19 aprilie 1914 a Camerei. El considera că pentru a avea o armată puternică era nevoie în primul rând de soldați pe deplin convingși de datoria lor. Acești soldați trebuie să știe că pot fi siguri că, dacă vor muri, copiii pe care îi lasă acasă vor avea cu ce să trăiască. Doar mijloacele financiare nu sunt suficiente pentru a face față unor împrejurări internaționale periculoase, dacă nu vom avea astfel de soldați. Tocmai motivul invocat de P. P. Carp este un argument pentru revizuirea Constituției și pentru adoptarea reformelor propuse. Că este așa o demonstrează și exemplele din istorie, căci și Grecia și Roma au ajuns la gloria lor în Antichitate prin lupta soldaților-țărani, care erau improprietăți. Când Roma a decăzut, un motiv important a fost că proprietatea se concentrase „în mâna celor puțini”, iar barbarii au putut astfel să cucerească Imperiul Roman³⁵.

Marele rival al lui P. P. Carp, Take Ionescu, critica și el afirmațiile acestuia, în ședința Adunării Deputaților din 21 aprilie 1914. El spunea că în primăvara anului 1913 Carp afirma că România, față de starea în care ajunsese, „nu avea altă vindecare decât o revoluțiune sângeroasă”. Acum el „se întoarce iar la revoluțiune” și încearcă să desființeze succesul strălucit din vara lui 1913. Când Carp afirmă că nu e mulțumit cu ce s-a întâmplat în 1913, Take Ionescu se declară fericit „că nu a fost însărcinat D. Carp, cu conducerea României în politica externă din 1913”. Atunci el susținea că trebuie neapărat „să luăm cu armele în mână frontiera care s-a luat” și credea că este necesar „un mare război general”. Guvernul a făcut, dimpotrivă, tot ce a putut ca să împiedice un astfel de război. Carp s-a plâns și că „ne-am amestecat între relațiunile dintre balcanici”, dar cum am fi putut „să luăm frontiera altfel”? Un alt reproș făcut de Carp a fost că „n-am

³⁴ *Ibidem*, ședința din 16 aprilie 1914, p. 703.

³⁵ *Ibidem*, ședința din 19 aprilie 1914, p. 755; discursul este republicat la p. 851-852.

știut să ne ținem departe de luptele dintre balcanici și n-am știut să facem presiuni suficiente asupra învingătorilor cum am făcut asupra învinșilor”, dar dacă ne-am fi ținut deoparte ar fi însemnat nu doar „să avem un vecin mare la dreapta Dunării”, ci „un vecin care ar fi bătut, rând pe rând, toate Statele din Balcani”. Aceasta nu o puteam tolera. Și de unde știe Carp că nu s-au făcut presiuni asupra învingătorilor, că tratatul de pace ar fi ieșit la fel și „fără acțiunea moderatoare a României”? Prietenii lui Carp îi reproșează lui Take Ionescu că ar fi dorit ca orașul Cavala să rămână învinșilor, ei acuzându-l pe Take Ionescu de bulgarofilie. Dar grecii știau bine, având dovezi pentru aceasta, că Take Ionescu nu are „nimic în contra lor”³⁶.

După aprobarea revizuirii Constituției, Parlamentul a fost dizolvat la 22 aprilie 1914 și au avut loc alegeri pentru Adunarea Constituantă, în mai 1914, câștigate cu mare majoritate de către P.N.L. Apoi, la 5 iunie 1914 a început o sesiune extraordinară a Parlamentului, consacrată tocmai revizuirii Constituției³⁷.

Mesajul Tronului, citit în ședința din 5 iunie 1914, constata întărirea bunelor raporturi ale României cu toate statele și declara că țara noastră are drept obiective menținerea echilibrului din Peninsula Balcanică, la stabilirea căruia contribuisse, și consolidarea păcii europene. Era amintită și vizita efectuată de familia imperială rusă la Constanța, văzută drept „o dovadă a înaltei situațiuni dobândită de România în Europa” și „a relațiunilor tot mai prietenești ce există între cele două țări”³⁸.

În Adunarea Deputaților, proiectul de răspuns la Mesajul Tronului afirma că „situațiunea noastră internațională va atârna de politica noastră socială internă”. Preocuparea pentru reformele interne era acompaniată de „grija statornică a păstrării bunurilor raporturi cu toate Puterile, cum și al menținerii echilibrului de forțe al Statelor balcanice”. Adunarea își exprima mulțumirea și față de întrevvedere de la Constanța, care era o dovadă a relațiilor de prietenie dintre Rusia și România și „a situațiunii creată României” prin conducerea înțeleaptă a regelui și prin însușirile și maturitatea poporului³⁹.

³⁶ *Ibidem*, ședința din 21 aprilie 1914, p. 805.

³⁷ I. Mamina, *op. cit.*, p. 252-253.

³⁸ D.S., ședința din 5 iunie 1914, p. 1.

³⁹ D.A.D., ședința din 10 iunie 1914, p. 51.

Înainte de a se trece la discutarea Adresei Camerei, la 14 iunie 1914, deputatul I. Miclescu îl interpela pe ministrul de externe cu privire la un ajutor pe care l-ar fi cerut prințul de Wied (prinț al Albaniei timp de câteva luni, în 1914, nepotul de frate al reginei Elisabeta a României – n.a.) regelui Carol al României, printr-o telegramă publicată și în ziarele românești. Miclescu spunea că știe din altă telegramă publicată în ziare că mai mulți români s-ar fi înrolat în armata prințului de Wied și ar fi plecat în Albania. În aceste împrejurări el cerea ministrului de externe să răspundă dacă România are suficientă putere pentru a-și permite „luxul de a încuraja gărgăunii de domnie a tuturor prinților din Europa”⁴⁰.

În cadrul discutării proiectului de răspuns al Camerei la Mesajul Tronului lua cuvântul Nicolae Iorga, în ședința din 17 iunie 1914. El era de părere că participarea la „discuția la Mesaj”, care s-a propus să se suprimă în urmă cu ceva timp, are rost doar dacă oratorul are într-adevăr ceva important de spus în legătură cu problemele importante din politica internă și externă, dacă are o părere care ar putea fi folositoare țării. Dacă până în urmă cu câțiva ani „s-ar fi crezut o necuviință” să se discute în Parlament cu privire la politica externă a României, dar astăzi aproape nu trece nici o discuție la Mesaj fără a se exprima păreri și în această privință. Era, deci, cu atât mai important să se discute, mai cu seamă în acea perioadă când fiecare an aducea lucruri noi „în ceea ce privește legăturile României cu Statele vecine și cu lumea politică a Europei”. Doar prin cunoașterea deplină a problemelor avea să se găsească „formula definitivă, acceptată de toată lumea, formula tipică a politicii externe a României”⁴¹.

Iorga credea că dacă în textul Mesajului vizita împăratului Rusiei la Constanța este tratată în cuvinte suficiente, nu la fel se poate spune și despre textul Adresei. Dacă ar fi fost el cel ce ar fi redactat proiectul de răspuns la Mesajul Tronului, ar fi scris mai mult despre aceasta vizită, fiindcă și alții i-au acordat o foarte mare atenție. În două ziare din Ungaria s-au scris articole însemnate despre întrevvedere de la Constanța. În „*Budapesti Hirlep*” se afirma că România „s-a îmbrățișat cu Rusia”, care nu demult „i-a luat moșia strămoșească”, Basarabia. Ziaristul maghiar ironiza țara noastră, spunând că românul visează la România de mâine „întregită la

⁴⁰ *Ibidem*, ședința din 14 iunie 1914, p. 70.

⁴¹ *Ibidem*, ședința din 17 iunie 1914, p. 87-88.

dreapta cu Basarabia, și purtând pe creștetul ei de munte cea mai frumoasă podoabă, bătute în briliante: Ardealul”. Toate acestea i le va aduce „Tătucul”, țarul Rusiei, „care visează de Dardanele și, între altele, de pacea lumii”. Nu numai „*Budapesti Hirlap*”, care nu e apropiat de guvernul maghiar, ci și „foaia oficioasă maghiară” se referă la Mesajul Tronului din România. Aceasta îl califică drept „lauda unei beții fericite”, motiv pentru care în el „se face pomenire numai și numai de Rusia”. Ziaristul maghiar credea că „precauțiunea ar fi fost prea practică și prea trează ca să o poți aștepta de la acei ieșiți din fire”. Comentând articolele maghiare, Iorga considera că prin actul de la Constanța nu ne-am ieșit din fire, ci „ne-am reintrat în fire”. În trecut, prin atitudinea afișată, s-a abdicat de la „a face politica acestui pământ și acestui neam, exclusiv a acestui pământ și a acestui neam”. Prin stabilirea de legături strânse doar cu unul dintre vecinii puternici ne-am interzis singuri grija propriilor noastre interese, făcând astfel o greșală. Acum, deși Iorga declara că nu știe sigur ce s-a întâmplat la Constanța, aprecia că acolo am părăsit „o politică de onorabilă vasalitate mascată pentru o politică de libertate de acțiune, care, bine interpretată, poate să ne aducă foloase politice însutite”. România nu a părăsit Austria pentru a cădea în brațele Rusiei, așa cum acuză articolele din ziarele maghiare. Astăzi ea manifestă dorința de a-și apăra toate interesele oriunde, „considerând ca prieteni pe acei care nu au nevoie de a ne întinde și o mână leală, ci e de ajuns să ne întindă numai o mână folositoare în momentele când avem nevoie de dânsa”.

Iorga afirma că s-a simțit dator să își expună părerea asupra politicii externe românești și pentru a combate credințele unor politicieni maghiari, care credeau că el conduce o instituție, Liga Culturală, care conspiră atât împotriva Ungariei, cât și a Austriei. Această instituție ar fi recomandat o orientare către Rusia. Dar Iorga nega că ar fi propus o astfel de politică, așa cum o cred cei de la Budapesta. El doar arăta că România trebuie să ajungă la conștiința „că nu suntem nici atât de puțini, nici atât de rău înzestrați sub raportul rasei, și nici atât de puțin înconjurați de prieteni și frați ca să nu putem trage consecințele numărului și însușirilor noastre”⁴².

⁴² *Ibidem*, p. 89-90.

Iorga afirma că nu își permite să discute în Parlament o altă chestiune, determinat de evenimentele recente (asasinarea lui Franz Ferdinand – n.a.), căci sunt lucruri pe care națiunile sănătoase le pregătesc, dar „nu le discută și nu le proclamă”. E mai folositoare munca decât agitațiile ieftine de stradă, în vederea pregătirii pentru „ceasul hotărâtor de supremă efortare”, care „se apropie văzând cu ochii”.

Oratorul compara Rusia și rasa slavă cu Germania și elementele germanice și conchidea că „rasa aceasta își va avea viitorul ei”, deci nu poate fi ignorată de nimeni. Pe de altă parte, moartea arhiducelui Franz Ferdinand, care „își întrebuințase o tinerețe întreagă” pentru a încerca să găsească o soluție să-și salveze moștenirea, face să piară speranțele ce se puseseră în el. În Austria, întreaga organizare a imperiului depinde de o singură persoană și acum nu se știe ce se va întâmpla cu ea în viitor. Dar un singur lucru „*nu trebuie să se întâmple*”, transformarea Răsăritului Imperiului Habsburgic „într-o Ungaria cu pronunțat caracter maghiar, care nu poate trăi decât cu suprimarea celor 4 milioane și jumătate de români care trăiesc în cuprinsul ei”. Pentru ca asemenea lucru să nu se întâmple, România nu trebuia să-și disprețuiască dușmanii, precum au făcut bulgarii, cu rezultatele cunoscute. Dimpotrivă, printr-o pregătire „fundamentală a noastră” trebuia „să așteptăm ceasul cel mare”. Și tocmai fiindcă nu se știa când va veni acesta trebuia să fie „o adevărată națiune” solidară, care-și poate îndeplini oricând și împotriva oricui menirea sa istorică.

România putea admite ca 5 milioane de români „să facă parte dintr-o țară vecină”, dar numai cu două condiții, care, în acele momente, „în practica vecinilor noștri sunt, din nenorocire pentru ei, absolut imposibile”. Cele două condiții erau ca românii să aibă, pe teritoriul statelor din care fac parte, drepturi cetățenești egale cu toți ceilalți locuitori și să nu se împiedice legăturile culturale „dintre membrii unui popor”. Statul român avea obligația ca, păstrând relații corecte cu celelalte state, să editeze cărți românești, prin intermediul ministerului educației, și să le trimită în cel din urmă sat românesc, din cea mai îndepărtată provincie. Numai astfel se puteau păstra legăturile sufletești dintre membrii națiunii, care erau „o condițiune de existență pentru însuș regatul românesc”. Dar pentru a ajunge „unde ne dorim” era nevoie de dispariția principalelor chestiuni ce provoacă neînțelegere între români și de o „mare, solidă, definitivă

organizație morală a întregului popor românesc, care e misiunea noastră de azi”. În continuare Iorga pleda pentru adoptarea unor reforme⁴³.

Tot la 17 iunie lua cuvântul și deputatul Const. Mille. El aprecia că în Mesaj se vorbește de raporturile noastre amicale cu țările vecine și de echilibrul balcanic. Era de părere, însă, că trebuie ca în Parlament să se spună mai mult, că după evenimentele din anul precedent, orientarea țării trebuia să se îndrepte „spre blocul balcanic” și doar după ce România „va fi în fruntea Statelor balcanice”, alcătuindu-se „un bloc, de sine stătător”, românii se vor putea gândi la „un Stat de 14 milioane de locuitori”. Un astfel de stat, pentru a fi puternic în afară, trebuia să fie alcătuit înăuntru „din cetățeni liberi și conștienți și sătui”. Cu privire la vizita familiei imperiale ruse de la Constanța, Mille adresa salutul său poporului rus, „victimelor oligarhiei rusești” și, fără a avea vreo legătură cu partidele politice și oficialitățile, el declară ceea ce gândește întreaga țară, „că nu vom uita în nici un caz și niciodată Basarabia”⁴⁴.

La 18 iunie 1914 Em. Dan exprima părerea că toți deputații, fără deosebire de orientare politică, împărtășesc mândria exprimată în Adresă cu privire la situația deosebită pe care și-a asigurat-o România în urma evenimentelor din vara lui 1913. În privința relațiilor României cu străinătatea, el credea că prea mult timp „am atârnat de alții”, dar se putea „să ridicăm fruntea sus” și să se declare că „dacă va fi să jucăm, vom juca cum vom vrea”. Aceasta nu înseamna că erau excluse „amiciții și alianțe”, dar se insista „să isprăvim odată cu politica de înfeudare, cu politica de vasalitate”⁴⁵.

Tot deputatul Dan povestea cum în campania militară de la sud de Dunăre a surprins pe un sergent român plângând, iar acesta i-a explicat că îi era teamă că dacă se va prăpădi, familia îi va rămâne pe drumuri, fiindcă nu avea pământ. Când soldații noștri au văzut în Bulgaria că alta era repartizarea proprietății și altele erau drepturile cetățenești decât în România, au fost cuprinși de „murmur” pentru nedreptatea de acasă. În

⁴³ *Ibidem*, p. 90-92.

⁴⁴ *Ibidem*, p. 100.

⁴⁵ *Ibidem*, ședința din 18 iunie 1914, p. 109.

concluzie, deputatul susținea că ar fi fost „din partea noastră un act de nesocotință” dacă nu erau anunțate reformele preconizate⁴⁶.

După Em. Dan a luat cuvântul A. C. Cuza, coleg cu Nicolae Iorga în Partidul Naționalist-Democrat. El spunea că, după ce Iorga s-a pronunțat cu competență și autoritate asupra politicii externe, nu vrea decât să adauge că „ne bucurăm cu toții de noua orientare a politicii noastre externe și că suntem pătrunși de cea mai adâncă recunoștință către acela care îndrumază politica noastră externă, către M. S. Regele”. Această nouă orientare era cu atât cu mai bine primită, cu cât în trecut țara avusese atâtea deziluzii în această privință. Conform ideilor sale, noi vedeam în Rusia „o țară prietenă” și totodată, în viitor, „o garanție a culturii noastre europene împotriva unei eventuale năvăliri a rasei mongolice”⁴⁷.

În aceeași perioadă cu dezbaterile proiectului de răspuns al Camerei la Mesajul Tronului, deputatul I. T. Ghica făcea o interpelare la adresa ministrului de externe în legătură cu un incident petrecut la granița româno-bulgară. Acolo trei soldați bulgari au atacat doi soldați români neînarmați care făceau parte dintr-o comisie internațională „stabilită în virtutea convenției încheiate între România și Bulgaria”. În urma atacului unul din soldații români a fost ucis, iar cadavrul său a fost „oribil mutilat de soldații bulgari”. Ghica întreba ce măsuri are de gând să ia guvernul pentru a primi satisfacție și pentru a fi feriți „pe viitor de asemenea atentate”⁴⁸.

După interpelarea lui Ghica, discuția proiectului de Adresă a continuat și a luat cuvântul Take Ionescu. El declara că Partidul Conservator-Democrat, care a luat parte „la înălțarea României în situația pe care o ocupă azi în Peninsula Balcanică și în concertul Statelor europene”, oferea sprijin necondiționat guvernului în privința politicii externe. Partidul său considera drept o datorie ca sprijinul în politica externă să nu depindă „de nici o considerație de politică internă”⁴⁹.

Deputatul Barbu Șt. Delavrancea declara că se bucură „din tot sufletul” de cinstea pe care ne-a făcut-o țarul, „călând pe pământul nostru,

⁴⁶ *Ibidem*, p. 112.

⁴⁷ *Ibidem*, p. 112-113.

⁴⁸ *Ibidem*, ședința din 20 iunie 1914, p. 149.

⁴⁹ *Ibidem*, p. 149-150.

îmbrățișându-se cu Regele nostru și gustând, ca și bunicul său Alexandru II, din străvechea, blândă și sigura ospitalitate a românilor”⁵⁰.

Conservatorul C. C. Arion aprecia și el că vizita de la Constanța „a umplut inima tuturor românilor de bucurie”, afirmând că este un semn că marile împărțiri pun preț „pe amicitia României”. De asemenea, remarca că, dacă primului-ministru Ionel Brătianu i s-a acordat cea mai mare decorație rusească, pe care Maiorescu nu o primise, nu i s-a dat doar în nume personal, ci în calitate de șef al guvernului român. În același timp, el considera că prin primirea decorației ruse, „onorurile tratatului din București le-au avut miniștrii liberali”, în timp ce Arion constata că „onoarea tratatului din București revine miniștrilor și partidului conservator”⁵¹.

Ultimul deputat care s-a referit la politica externă în cadrul acestei dezbateri a fost raportorul Adresei, G. Diamandi, care susținea reformele ce se preconizează, pentru „valoarea lor națională”. Conform opiniilor sale, chiar dacă nu se făcea „politică iridentă”, statul român, pentru a fi „pentru toți românii centrul de atracție al neamului”, trebuia să aibă grijă ca „țărâtimea să stea mai bine”. Doar prin realizarea reformelor se vor putea asigura „conservarea rasei și făgăduiala integrității noastre etnice și culturale”⁵².

Și proiectul de răspuns al Senatului la Mesajul Tronului aprecia că declarația despre întărirea bunelor raporturi ale României cu toate statele este „o prețioasă garanție că ne vom putea în pace a îndeplini misiunea ce țara ne-a încredințat”. Vizita familiei imperiale ruse a produs „mulțumire întregii țări”, fiindcă a fost o dovadă atât a afecțiunii de care se bucura familia regală a României, cât și „a relațiilor amicale dintre cele două State și a înaltei situațiuni dobândite de Regatul român în Europa”, sub conducerea înțeleaptă a regelui Carol I. Senatul își exprima încrederea că guvernul va veghea „la menținerea echilibrului stabilit în Peninsula Balcanică vara trecută cu atâtea jertfe”⁵³.

⁵⁰ *Ibidem*, p.150.

⁵¹ *Ibidem*, p.152.

⁵² *Ibidem*, p.158.

⁵³ D.S., ședința din 17 iunie 1914, p. 64.

Senatorul conservator-democrat C. G. Dissescu declara, în numele partidului său, că politica externă a României trebuia să aibă drept țel, în acele împrejurări, „expansiunea idealului național”. El considera că pe această politică, „sintetizată în evenimentele petrecute de aproape doi ani încoace, o vom păstra, îi vom fi credincioși și nu ne vom da în lături de la nici un sacrificiu pentru dezvoltarea puterii noastre militare”. În acele împrejurări, în care chestiunea orientală, „care nu și-a primit încă întreaga dezlegare”, își mutase sediul din Balcani „în Austria și pe marginile Adriaticii” se anticipa o politica românească „mai grea și mai delicată”⁵⁴.

Conservatorul C. I. Argetoianu spunea că guvernul cere, în politica externă, o „poliță în alb”, dar partidul său era gata să o subscrie, mai ales că avea deplină încredere în „giranțul său”, adică în rege. El constata ironia involuntară a afirmației din Adresă, că „ne vom putea îndeplini în pace misiunea ce țara ne-a încredințat-o”, pentru că între momentul imprimării documentului și cel al discutării lui se petrecuse un eveniment tragic (asasinatul de la Sarajevo – n.a.), care a făcut ca liniștea „să devie mai îndoielnică”. Ca urmare a acestui eveniment Argetoianu afirma că a simțit în ședința Senatului din ziua precedentă „o suflare mai înaltă de patriotism”, toți senatorii părând a fi dispuși să uite ce îi desparte, pentru a se uni „cu toții în jurul ideii mai înalte de patriotism și de neam”. El considera că în astfel de momente se simte că încordarea „într-o singură direcțiune”, pe care o produsese liberalii prin proiectul lor de reforme, „este nefericită” și ar fi fost prețioasă „nu numai o libertate completă de acțiune, dar o libertate completă de cugetare”⁵⁵.

În ședința din 19 iunie 1914 a Senatului, I. C. Grădișteanu îl interpela și el pe Ionel Brătianu, care era și ministru de război, în legătură cu incidentul semnalat a doua zi în Cameră de I. T. Ghica, soldat cu moartea unui soldat român. Grădișteanu arăta că din relatarea ziarelor a aflat că la Rahman Aziclar, pe teritoriul județului Durostor, au fost atacați trei soldați români neînarmați, care supravegheau 30 de lucrători ce trasau prin pădure linia noii granițe cu Bulgaria. Grănicerii bulgari au ucis un soldat român, au rănit grav un altul, în timp ce al treilea a reușit să fugă. Senatorul cerea ca guvernul să obțină satisfacție completă de la statul bulgar

⁵⁴ *Ibidem*, ședința din 18 iunie 1914, p. 79.

⁵⁵ *Ibidem*, p. 81.

și întreba cum e posibil ca soldații români să fie expuși neînarmați la granița cu Bulgaria, când se știe „ce fel de popor este poporul bulgar”⁵⁶.

Ionel Brătianu răspundea că ancheta se va face și că „orice guvern ar fi la cârma Statului, el va ști să facă să se respecte datoriile internaționale”. El aprecia că nu e nevoie ca soldații să fie mereu înarmați. Chiar și atunci când nu poartă armă, pentru ei „puterea o reprezintă Statul, în serviciul căruia soldatul se află”.

Grădișteanu replica și el că se declară satisfăcut cu prima parte a răspunsului, dar că nu este suficient ca soldații să fie în „paza teoretică a Statului român”, căci „viețile pierdute nu se mai întorc”. Se insista asupra faptului că nu trebuia să mai expunem soldați neînarmați la granița cu Bulgaria, fiindcă „paza bună păzește primejdia”⁵⁷.

După interpelarea lui Grădișteanu s-a reluat discutarea proiectului de răspuns al Senatului la Mesajul Tronului. În numele Partidului Conservator, Alexandru Marghiloman declara că acceptă în întregime primul paragraf al Adresei, referitor la urările adresate regelui. Sărbătorirea de către toate păturile sociale și de toate nuanțele politice a împăratului rus venit în vizită a arătat că o politică sinceră de pace „învinge la urma urmelor toate prejudecățile și îți conciliază toate simpatiile”. România va putea astfel să-și continue politica „de liniște și de menținerea unui echilibru just în această parte a Europei (...) într-o atmosferă înconjurătoare de încredere”. Conservatorii se bucurau de aceste rezultate, cu atât mai mult cu cât își aminteau de contribuția din trecut a lui Lascăr Catargiu la consolidarea dinastiei pe tronul țării.

Se considera ca fiind înțelept ca, după „marile evenimente din 1913”, România să își consacre câțiva ani exclusiv întăririi armatei și completării căilor ferate și șoselelor, elemente ce ar fi sporit forța țării, în loc de „luptele sterile de prefacere a unei Constituțiuni”. Se sublinia că altele au fost hotărârile partidului liberal. În continuare, Marghiloman a expus opinia partidului său cu privire la reformele propuse⁵⁸.

Lui Marghiloman îi răspundea chiar primul-ministru, Ionel Brătianu. El respingea acuzația că ar fi neglijat armata, argumentând că

⁵⁶ *Ibidem*, ședința din 19 iunie 1914, p. 85.

⁵⁷ *Ibidem*.

⁵⁸ *Ibidem*, p. 90.

bugetul ministerului de război fusese mărit cu 100 de milioane, iar în sesiunea parlamentară precedentă se mai votaseră 107 milioane credite pentru nevoile armatei, sumă comparabilă cu aceea acordată în timpul campaniei militare din anul precedent. Dar puterea militară a unui stat nu constă doar în partea materială, ci și în oștaș. În campania din 1913 s-a putut remarca o izbândă morală, generată de starea sufletească a soldaților români, care izvoră din aceea a țărănimii. Reformele erau „urmarea firească a manifestării de ieri și întărirea firească a elementelor, de care sunt indisolubil legate atât puterile noastre ostășești, precum și întreaga dezvoltare a Statului nostru”⁵⁹.

Cu discursul lui Ion I. C. Brătianu luau sfârșit discuțiile pe probleme de politică externă din Parlament dinaintea izbucnirii Primului Război Mondial. După adoptarea proiectelor de răspuns la Mesajul Tronului sesiunea extraordinară a Parlamentului se încheia, urmând să fie reluată în toamnă, când ar fi trebuit discutate și modalitățile de îndeplinire a reformelor propuse. Izbucnirea războiului a amânat, după cum se știe, planurile de reformă, până la încetarea luptelor⁶⁰.

Dezbaterile parlamentare din prima jumătate a anului 1914 sunt dominate de problema reformelor propuse de liberali. Chiar și problemele de politică externă sunt uneori analizate prin prisma impactului acestor reforme. Astfel, mai mulți parlamentari conservatori încearcă să combată schimbările propuse de liberali, sub pretextul că ele slăbesc creditul României și îi îngreunează îndeplinirea pretinsului nou rol, de arbitru al Peninsulei Balcanice. Liberalii nu se lasă mai prejos și arată că o bună politică externă nu se poate face decât pe baza unei bune politici interne, iar prin aceste reforme se întărește țărănimea, care va ști pentru ce va lupta atunci când va fi cazul.

Un alt subiect ce revine în discursuri este vizita familiei imperiale ruse de la Constanța. Toți vorbitorii o salută, fiindcă văd în ea un semn de pace, de bună înțelegere cu Rusia și de recunoaștere a prestigiului câștigat de Regatul României pe plan european. Unii oratori, precum Nicolae Iorga, vedeau în vizită un semn al unei noi politici externe, care ține întru totul cont de interesele reale ale României și nu mai poartă amprenta „vasalității” față de o anumită Putere.

⁵⁹ *Ibidem*, p. 97-98.

⁶⁰ A. Iordache, *Reorientarea politică a României și neutralitatea armată: 1914-1916*, București, 1998, p. 47-48.

O altă problemă discutată este cea referitoare la incidentele de la frontiera cu Bulgaria, pentru care parlamentarii cer guvernului să acționeze în vederea obținerii de satisfacții.

Și, în sfârșit, ca o premoniție a ceea ce avea să se întâmple, asasinarea arhiducelui Franz Ferdinand, la Sarajevo, cu puțin timp înainte de închiderea sesiunii parlamentare din iunie 1914, unui vorbitor consideră ca apropiat „ceasul hotărâtor de supremă sforțare”.

Discursurile interesante, cel mai substanțial în privința politicii externe fiind cel al lui Iorga, ofereau astfel un demn final dezbaterilor parlamentare ale unei epoci, a României Mici sub conducerea lui Carol I, care avusese splendoarea dar și neajunsurile ei.

*ROMANIA'S PARLIAMENT AND FOREIGN POLICY IN THE EVE OF THE
FIRST WORLD WAR (FEBRUARY-JUNE 1914)
(Abstract)*

The Government leadership by Ionel Brătianu in 1914 changed Romania's foreign policy. A symbol of this shift was the visit of Tsar Nicholas II in Constanta in June 1914.

The Parliament sessions between February and June 1914 included discussions regarding the agrarian and electoral reforms.

Conservatives like P. P. Car countered, arguing that it would divide the country, when it was actually necessary for Romania to strengthen its institutions, and exercise the preponderant role it had just won in the Balkan Peninsula.

Liberals, like D. Șuculescu, argued that in order to do their duty, soldiers had to be ensured that in case of their death, their children would have means to live, underlying the necessity of reforms. After the Tsar's visit in Constanta, Nicolae Iorga said that it was the sign of abandonment of the foreign policy of "masked vassalage" to date in favor of freedom of action that "may bring us hundredfold political benefit."

The assassination in Sarajevo echoed in Parliament, the Conservative C. I. Argetoianu saying that after this even, in the Senate meeting he felt "a breath of highest patriotism" and all the senators seemed willing to forget what had divided them to unite them instead "all around the higher idea of patriotism and nation".

FAMILIA BERINDEI. PORTRETUL UNOR ARISTOCRAȚI AI SPIRITULUI. CONVORBIRI CU ACADEMICIANUL DAN BERINDEI

Narcis Dorin ION¹

Articolul pe care îl propunem iubitorilor de istorie și cititorilor anuarului „Cercetări Istorice” reprezintă doar un mic fragment dintr-o lucrare mai amplă, o carte de convorbiri cu domnul academician Dan Berindei, care este în curs de redactare și va apărea în anul 2015 la Editura *Oscar Print* din București.

Narcis Dorin Ion: *Domnule academician Dan Berindei, vă propun să începem discuția noastră cu începuturile și originile familiei Berindei.*

Acad. Dan Berindei: Originile familiei, ca să spunem așa, certe cu arbore genealogic, sunt din veacul al XVII-lea, neîntrerupt. Înainte sunt supoziții, coincidențe de nume, ș.a.m.d. Este posibil ca, într-adevăr, ca numele să fie peceneg sau cuman, e un trib care purta acest nume și deci există și situarea geografică. Obârșia familiei „neîntrerupte” Berindei a fost în Olt-Romanați, în sudul Olteniei, într-o regiune care a fost dens populată de cumani. Familia mea însă s-a deplasat – la începutul veacului al XVIII-lea – printr-o căsătorie a unei fete Berindei² cu un boier Merișanu din Teleorman. Rezultatul a fost că

¹ Muzeul Național Bran.

² Este vorba de Ilina Berindei (m. după 1771), căsătorită cu Constantin Merișanu-Bucșanu. Datele genealogice ale membrilor familiei Berindei sunt preluate din lucrarea domnului Mihai Dim. Sturdza, *Familiile boierești din Moldova și Țara Românească. Enciclopedie istorică, genealogică și biografică*, vol. I. *Abaza-Bogdan*, București, Editura Simetria, 2004, p. 443-449, cu arbori genealogici la p. 443-447. Vezi și: Dan Berindei,

ea s-a stabilit acolo, a avut o viață fericită, putem să spunem, cu soțul ei, a avut 5 copii, dar toți copiii au murit, el a murit și – în consecință – Ilinca Berindei s-a călugărit, luând numele monahal de Irina. Bogata moștenire a Merișanilor a împărțit-o între Mitropolia Ungrovlahiei și frații ei, Iane și Radu. Succesiunea a fost a fratelui Radu, chemat din Oltenia, din care e ramura noastră³. Așa că spre mijlocul veacului al XVIII-lea locul de baștină a devenit Teleormanul.

N.D.I.: *Matei și Ioniță Berindei s-au stabilit în Teleorman.*

D.B.: În Teleorman, da.

N.D.I.: *Să precizăm succesiunea: Matei Berindei (1759-1831), postelnic și mare medelnicer, s-a căsătorit cu Ecaterina, cu care a avut opt copii, printre care și Ioniță Berindei (1793-11.IV.1839), clucer și serdar, care este stră-străbunicul dumneavoastră. Ioniță s-a căsătorit cu Ecaterina Izvoranu.*

D.B.: Da. Matei Berindei a fost și el un om cu preocupări intelectuale, concretizate și într-o însemnare rămasă de pe urma sa. Și el, ca și fiul său Ioniță – tatăl lui Dumitru – sunt înfățișați într-o frescă a ctitorilor vechii biserici din comuna Dobrotești, din Teleorman. Și familia mea a rezistat în Teleorman până în 1949, când tata a fost ridicat de la moșia Dobrotești și dus la Sibiu. Am fost foarte legat de Teleorman, deși eu – ca să fiu sincer – m-am considerat toată viața oltean, ținând seama că acolo era totuși tulpina principală. Dar, pe de altă parte, realitatea era că eram de trei veacuri teleormănean.

N.D.I.: *Și aveți și o ascendență în Brâncoveni.*

D.B.: Și în Brâncoveni, cum se avea în vremea aceea. O ascendență destul de stufoasă și în general de nivel destul de bun, cel puțin câteva înrudiri cu Cantacuzinii.

N.D.I.: *Cum sunteți înrudit cu Brâncovenii?*

Familia Berindei. Note biografice, în volumul citat mai sus, la p. 448-449; Dan Al. Berindei, *Note genealogice*, în *Revista Istorică Română*, vol. XV, 1945, fasc. III, p. 376-377.

³ Radu Berindei, fratele Ilincăi, care a avut o fiică și trei băieți: Matei (1759-1831), postelnic și mare medelnicer, Nicolae (m. 1797) și Ioan (m. 1806).

D.B.: Cu Brâncoveanu înrudirea este așa: prin ultimul Brâncoveanu bărbat din ramura familiei, banul Grigore⁴, care a murit prin anii '30 ai secolului al XIX-lea. El nu a avut copii, a adoptat o fată a nevastei sale.

N.D.I.: *Zoe Mavrocordat.*

D.B.: Și i-a dat numele Brâncoveanu. La rândul ei, Zoe Mavrocordat⁵ s-a căsătorit cu Gheorghe Bibescu. Realitatea este însă că și Gheorghe Bibescu se trăgea din Brâncoveanu, prin femei.

N.D.I.: *Da, pentru că femeile au rămas, în fond, după dispariția domnitorului.*

D.B.: Femeile au rămas și după Grigore Brâncoveanu. El a avut două surori, Elena și Maria, una dintre ele s-a căsătorit Băleanu⁶. La rândul ei, o fată Băleanu⁷ s-a căsătorit cu Brăiloiu și Constantin Brăiloiu⁸, juristul, este stră-străbunicul meu.

N.D.I.: *După mamă. Din ramura mamei.*

D.B.: Din ramura mamei, evident.

N.D.I.: *Deci, de la Anton care e căsătorit cu Maria Brăiloiu, de la străbunicul Anton Berindei.*

⁴ Grigore Brâncoveanu (1770-1832), fiul lui Emanoil Brâncoveanu și al Zoi Sturdza, mare paharnic (1795-1796), logofăt de obiceiuri (1799-1800), mare logofăt (1800), mare vornic (1804), mare ban al Craiovei, mare vistier (1822-1827). S-a căsătorit cu Elisabeta Balș (1778-1857) și au adoptat-o pe Zoe Mavrocordat.

⁵ Zoe Mavrocordat (26.II.1805-23.V.1892), fiica hatmanului Alexandru Mavrocordat și a Catincăi Balș, căsătorită în 1824 cu Gheorghe Bibescu, viitorul domnitor al Munteniei.

⁶ Maria (m. 1837), fiica lui Emanoil Brâncoveanu și a Zoi Sturdza, s-a căsătorit cu marele ban de Craiova Grigore Băleanu (1770-1842). Fiica ei, Zoe Băleanu (1791-1877), s-a căsătorit cu Ștefan Hagi-Moscu.

⁷ Este vorba de Ecaterina (13.IV.1819-10.IV.1904), fiica Zoi Băleanu și a lui Ștefan Hagi-Moscu (1787-1863), căsătorită cu Constantin Brăiloiu.

⁸ Constantin (Toto) Brăiloiu (n. 1809 la Craiova-București, 19.VI. 1889), magistrat, cu studii la Sibiu și Geneva, profesor de Drept la București. Serdar (1840), clucer (1850), ministru al Afacerilor Străine (1858), ministru de Justiție (1861-1861), primar al Bucureștiului (1875), deputat și senator. Vezi o biografie detaliată a lui Constantin Brăiloiu și istoria legăturilor cu Brâncovenii la Mihai Sorin Rădulescu, *Elita liberală românească (1866-1900)*, București, Editura ALL, 1998, p. 47-54.

D.B.: Da, Anton Berindei⁹ s-a căsătorit cu Maria Brăiloiu¹⁰, fiica acestui Constantin Brăiloiu, și de aicea e descendența și pot să spun că sunt a unsprezecea generație de la Brâncoveanu cu niște picături de sânge brâncovenesc.

N.D.I.: *Ați făcut și un arbore genealogic al descendenților familiei Brâncoveanu, foarte bine documentat.*

D.B.: Un arbore uriaș. A fost o muncă de Sisif, trebuie să spun, dar m-au ajutat și colegii din Comisia de Genealogie. Atunci Comisia noastră era un fel de insulă și eram foarte implicați cu toții. Am avut vreo trei-patru ședințe ale Comisiei, în care tot se mai completa ceva. Venea unul și mai adăuga o piesă la arbore, așa că am făcut această treabă, mărturisesc, și ca să îmi dau exact seama unde sunt.

N.D.I.: *Unde sunteți și de unde proveniți.*

D.B.: Dar cu ocazia aceasta mi-am dat seama câți provin din Brâncoveni și cât de numeroși sunt urmașii sau au fost, mai bine zis. A fost mai ales o explozie a generației a șaptea de la Brâncoveanu, când cred că s-au eradicat epidemiile și timpurile au fost mai liniștite.

⁹ Anton Berindei (Roșiorii de Vede, 6.I.1838-31.X.1899), fiul lui Ioniță Berindei (1793-11.IV.1839) și al Ecaterinei Izvoranu. A făcut studii militare la Școala de Artilerie și Geniu de la Metz-Franța (1858-1860). A urmat întreaga ierarhie militară: locotenent (1862), căpitan (1865), maior (1868), locotenent-colonel (1872), colonel (1877), general de brigadă (1885) și general de divizie (1895). A debutat ca tânăr ofițer în Batalionul de Geniu (1864-1869), urmând apoi o carieră administrativă în armată la cel mai înalt nivel: șef de Stat Major de Geniu în Divizia I (1870-1872), director al Direcției a IV-a în Ministerul de Război (1873-1875), șef de Stat Major de Geniu (1877-1878), șef superior al Geniului (1879), director general în Ministerul de Război, comandant al Diviziei 1 Craiova și al Diviziei 8 Botoșani (1885-1887), inspector general al Geniului (1888-1894), director general al Direcției Lucrărilor de fortificații din Ministerul de Război (1892-1894), comandant al Corpului I Armată (1895-1896), ministru de Război (25 noiembrie 1896-26 martie 1897; 31 martie 1897-30 martie 1899). În calitate de inspector al Geniului (din 25 martie 1888), Anton Berindei a dirijat lucrările de construcție a fortificațiilor Capitalei, în 1899 fiind numit guvernator al Cetății București. S-a căsătorit la 27.IV.1866 cu Maria Brăiloiu. Anton și Maria Berindei sunt străbunicii materni ai dlui acad. Dan Berindei.

¹⁰ Maria Brăiloiu (1846-27.III.1927), fiica magistratului Constantin Brăiloiu și a Ecaterinei Hagi-Moscu. S-a căsătorit la 27.IV.1866 cu generalul Anton Berindei, cu care a avut șapte copii: Grigore, Ion, Irina, Constantin, Nicolae, Georgeta și Maria.

N.D.I.: *Și aici ar fi și Bibeștii, Știrbey-ii sau e cumva înainte această generație?*

D.B.: Toată lumea asta descinde din Maria și Elena, care sunt în perioada Regulamentului Organic, dar fiecare a avut două-trei fete, oricum s-au înmulțit foarte mult ajungând într-o generație la 100 și ceva, aproape 200. După aceea, însă, în veacul XX, scade vertiginos. Astăzi, evident, că mai sunt, dar sunt și pierduți în lume.

N.D.I.: *Marea majoritate este în străinătate.*

D.B.: În orice caz cred că e vorba maximum de zeci, și nu de sute, cum erau în a doua jumătate a secolului al XIX-lea.

N.D.I.: *Oricum, nu fac o reuniune cum fac Cantacuzinii. La câțiva ani toți Cantacuzinii din lume se întrunesc, Brâncovenii nu cred că se reunesc.*

D.B.: Nu, pentru că nici nu a existat acest sentiment, cum să spun. În primul rând, continuând mai ales prin femei – prin bărbați s-a continuat doar până la Grigore Brâncoveanu, după aceea prin adopție, dar e mai pe puncte.

N.D.I.: *E relativă.*

D.B.: Prin femei se continuă, dar totuși femeile nu duc numele, duc niște picături de sânge și atâta tot. Așa că aceasta este situația cu Brâncovenii.

N.D.I.: *Revenind la familia Berindei și la moșia din Teleorman, ce ctitorii s-au păstrat din secolul al XVIII-lea, legate direct de familia dumneavoastră, atât prin mamă cât și prin tată?*

D.B.: Se păstrează biserica veche din Dobrotești¹¹, care e făcută de Iane și de Matei, Berindeii din veacul al XVIII-lea, și desigur apoi și de Ioniță, stră-străbunicul meu, tatăl străbunicilor mei.

¹¹ Biserica din Dobrotești – cu hramul *Sfinții Voievozi* – a fost construită în anul 1753 de postelnicul Matei Berindei. Conform pisaniei „această biserică s-a ridicat din temelii în anul 1753 de către adormitul întru fericire boier Matei Berindeiu Postelnicu, care s-a îngropat aici și se află pictat cu fiii săi Ioniță și Mihăiță Berindeiu”. A fost reparată în anii 1840, 1865, 1881, 1897 și pictată în 1913. Cf. Nicolae Stoicescu, *Bibliografia localităților și monumentelor feudale din România. I - Țara Românească (Muntenia, Oltenia și Dobrogea)*, vol. 1 – A-L, Editată de Mitropolia Olteniei, 1970, p. 281; Stan V. Cristea, Georgeta Done, *Monumente de arhitectură din județul Teleorman*, f.e., Alexandria, 1998, p. 33.

N.D.I.: *Tatăl lui Dumitru și Anton Berindei.*

D.B.: Da, pentru că eu am o situație particulară. Doi dintre străbunii mei au fost frați, Dumitru și Anton Berindei, și din pricina aceasta sunt, hai să zic, dublu moștenitor al ambelor ramuri care s-au format atunci, inclusiv al locurilor de la Bellu, care reprezintă o problemă.

N.D.I.: *Da, care e situația acolo?*

D.B.: E încă sub control, să zic așa, dar după ce n-oi mai fi eu, Dumnezeu cu mila, nu mai știu.

N.D.I.: *Ei, bun, rămân în familie, totuși, bănuiesc că cineva va avea grijă.*

D.B.: În măsura în care mai există familie în ziua de astăzi, asta e delicat.

N.D.I.: *Fiind Mihnea și Ruxandra în străinătate.*

D.B.: Mihnea e în străinătate, Ruxandra e în străinătate, cred că ultima lor grijă va fi mormântul de la Bellu. Însă e drept că am pus o condiție craiovenilor pentru biblioteca pe care am donat-o lor, ca să ia ei grija celor două morminte. Așa că sper. Mai ales că sunt totuși niște morminte care conțin și niște personalități ale vremii: cei doi străbuni ai mei, care au fost unul – Dumitru – ministru al Lucrărilor Publice în vremea lui Carol I, celălalt – Anton – care a fost ministru de Război doi ani de zile, tot în vremea lui Carol, deci să zicem personalități care ar merita cât de cât o ocrotire, dar soarta cimitirelor noastre...

N.D.I.: *Și arhitectul Ion D. Berindei, bunicul dumneavoastră, este înmormântat tot acolo sau într-un loc separat?*

D.B.: E tot acolo. La un loc sunt Dumitru; fiul lui, Ion; fiii lui, Jean, fratele mai mare al tatei, și cu tata, Alexandru. Și cu asta se încheie varianta, ca să spun, primă.

N.D.I.: *Iar din partea mamei?*

D.B.: Iar din partea mamei este Anton, cu Maria Brăiloiu, care au pe morminte două inimi, că-și spuneau unul altuia *coeur cheri* și cele două inimi se păstrează și în ziua de astăzi. Și acolo am îngropat-o pe soția mea și eu tot acolo m-am localizat, ca să zic așa.

N.D.I.: *Mai târziu, lăsați.*

D.B.: Bine, în orice caz. Deci aceasta este situația celor două morminte.

N.D.I.: *Revenind, să încercăm prezentarea unor biografii ale străbunicilor și să începem cu arhitectul Dumitru Berindei.*

D.B.: Străbunii mei – Dumitru și Anton Berindei – au fost contemporani cu generația de la 1848. Anton era mai tânăr, dar Dumitru a și apucat Revoluția de la 1848. La 19 ani, Dumitru Berindei s-a implicat probabil în Revoluția de la 1848, spre deosebire de unchiul său Mihăiță¹², fratele lui Ioniță, care în județul Argeș era taxat drept „reacționar”. În iunie 1848 numele lui Dumitru Berindei apare alături de al altor orășeni din Turnu Măgurele, pe atunci reședința cârmuirii de Teleorman, într-o adresă de adeziune către Guvernul provizoriu. În orice caz, după 1848, amândoi frații Berindei au ajuns la Paris, trimiși la studii, unul pentru arhitectură – Dumitru – și celălalt, Anton, la Școala de Geniu de la Metz. Anton s-a dus în vremea lui Cuza, dar Dumitru a fost dinainte, din vremea emigrației revoluționare, să spunem așa. A avut, de altfel, o legătură și cu Bălcescu, ajutându-l mai ales în realizarea unor desene. Am găsit urmele acestor desene.

N.D.I.: *Când ați studiat viața lui Bălcescu.*

D.B.: Când am studiat viața lui Bălcescu.

N.D.I.: *Ați găsit, cumva, și o corespondență între ei, s-a păstrat vreo scrisoare?*

D.B.: Nu, nenorocirea a fost următoarea și e bine de știut, în general. Bunicul meu, fiul lui Dumitru, Ion, arhitectul cel mai cunoscut, a murit subit, în 1928. Murind subit, el în momentul acela era arhitectul constructor – pe vremea aceea arhitecții făceau până și mobila – al Palatului Administrativ de la Iași, actualul Palat al Culturii.

N.D.I.: *A fost și antreprenorul general al lucrării.*

D.B.: Da, pe vremea aceea, arhitectul făcea tot și chiar am rămas uimit acum că o tânără arhitectă și-a dat o teză de doctorat despre bunicul meu.

¹² Mihăiță Berindei (m. după 1860), fiul lui Matei și al Ecaterinei Berindei. Pitar, serdar și paharnic, Mihăiță Berindei s-a căsătorit cu Maria Barozzi (m. 14/26 ianuarie 1870), cu care a avut două fiice: Alexandrina (căsătorită cu generalul Radu Mihail) și Maria (căsătorită cu colonelul Gheorghe Mărculescu).

N.D.I.: *Sidonia Teodorescu. Cartea – cu titlul Mari arhitecți bucureșteni.*

Ion D. Berindey – *a apărut la Editura Vremea și a fost lansată la Târgul de Carte Gaudeamus, în ziua de 22 noiembrie 2014.*

D.B.: Exact, exact. Și mi-a arătat o grămadă de schițe de mobilă pe care le făcea el. Și mi-am amintit că și când eram mic mama îmi spunea – aveam un bufet foarte frumos, sculptat în lemn – „ăsta mi l-a dat cadou când m-am măritat Papalică”. Papalică îi spuneam noi, familia, arhitectului Johnny Berindei. Și, deci, făcea și lucrul ăsta. Dar, nenorocirea era că se împrumuta, făcea investițiile și după aceea se lichida lucrarea și avea profitul, să spunem. El murind subit, lucrul acesta nu s-a întâmplat. Eram tocmai în preajma mării crize din 1929 și rezultatul a fost că fiii lui, cei trei fii au fost băgați în conversiune, n-au putut recupera decât foarte puțin și etapizat, ca să zic așa. Și din pricina aceasta au fost nevoiți ca, într-un răstimp foarte scurt, să lichideze toată averea imobilă care se putea, inclusiv casa.

N.D.I.: *Casa din București, nu, unde era?*

D.B.: Era prin parcul *Bonaparte*, cred că încă mai există. O țin minte așa, ca în vis, că eu aveam pe atunci 4-5 ani. Dar, în orice caz, lucrul acesta a implicat și distrugerea arhivei.

N.D.I.: *Deci au fost nevoiți să vândă casa.*

D.B.: Să vândă casa și casa, evident, că trebuia să o vinzi goală. Și, în consecință, el avea toată arhiva de la tatăl lui, de la Dumitru, de aceea îmi pare cel mai rău, toată corespondența s-a dus pe apa Sâmbetei. Ei, se întâmplă în viață astfel de accidente, în toate vremurile.

N.D.I.: *Din păcate. Dar totuși s-au mai păstrat câteva documente, corespondență și chiar și planșe desenate de Johnny Berindei, în fondul Saint-Georges de la Biblioteca Națională, la Muzeul Național de Artă al României și la Muzeul Municipiului București, dar foarte puțin față de ce spuneți dumneavoastră.*

D.B.: Da. Pentru că ce s-a întâmplat: Saint-Georges¹³ i-a cerut unchiului meu, fratele tatei, al treilea arhitect, Jean¹⁴, să-i împrumute. I-a

¹³ Alexandru Saint-Georges (20 aprilie 1886-1954), ofițer, cu studii militare la Iași, Târgoviște și în Germania. Pasionat colecționar, Alexandru Saint-Georges a înființat în 1908, la Bârlad, un muzeu ce-i purta numele și care, din 1915, a funcționat la Târgoviște.

împrumutat și împrumutul împrumut s-a făcut, dar din fericire, căci așa s-au păstrat, altfel se prăpădeau de o mie de ori.

N.D.I.: *Să revenim la arhitectul Dumitru Berindei.*

D.B.: El a făcut Școala de Arhitectură de la Paris, în 1859, și s-a reîntors în țară. Am găsit urmele a câtorva clădiri făcute de el, dar – în general – l-a interesat istoria artei, a și scris în privința aceasta. Îl atrăgea foarte mult, să spun așa, domeniul umanistic. Chiar un studiu de-al lui a fost atribuit, multă vreme, lui Bălcescu, până când s-a stabilit – după un sumar făcut de V. A. Urechia¹⁵, care îi cunoștea direct – paternitatea lui. A fost publicat în „Junimea Română”, în 1851, la Paris, unde el era redactor¹⁶.

N.D.I.: *La fel, capela de la Ghergani-Dâmbovița a fost multă vreme atribuită lui Grigore Cerchez, până s-a descoperit că, de fapt, a fost proiectată de Dumitru Berindei, prieten cu Ion Ghica și ministru al Lucrărilor Publice în guvernul condus de acesta (18 decembrie 1870-11 martie 1871).*

D.B.: Era prieten cu Ion Ghica. În general a fost prieten cu toți pașoptiștii. Era o prietenie legată, ca să spun așa, și de preocupările lor, numismatică, artă.

Distrus în vremea războiului (1916), muzeul a fost reînființat după 1921 iar în 1932 a fost donat Fundațiilor Culturale Regale. Din acest moment colecțiile muzeului au crescut în mod spectaculos, pe baza a numeroase donații. În 1945 Muzeul *Saint-Georges* a trecut în subordinea Ministerului Artelor, iar în 1948 Alexandru Saint-Georges a fost pensionat. Cu acel prilej, Muzeul a fost desființat și colecțiile dispersate către alte instituții, în urma unei decizii din 14 decembrie 1948 a Ministerului Artelor.

¹⁴ Ion (Jean) I. Berindei (Paris, 17.V.1897-București, 21.X.1981), arhitect, fiul lui Ion D. Berindei și al Elizei Zănescu. Căsătorit cu Marie Louise Mouiller (5.V.1898-6.VIII.1959), cu care a avut doi copii: Ioana și Mircea.

¹⁵ Vasile Alexandrescu Urechia (15 februarie 1834-22 noiembrie 1901), istoric, scriitor, om politic român, membru fondator al Academiei Române, profesor la Universitățile din Iași și București. A editat numeroase culegeri de documente și hrisoave interne și externe, a scris o *Istorie a românilor* (14 vol.; 1891-1892) și o *Istorie a școalelor* (4 vol.; 1892-1901). A fost deputat și senator de Covurlui și de Galați.

¹⁶ Este vorba de articolul intitulat „Trecutul și prezentul”, publicat de Dumitru Berindei în revista „Junimea Română”, an I, 1851, p. 3-5.

N.D.I.: *Înseamnă că și cu Mihai Suțu era prieten, care era în același club de numismați.*

D.B.: Eh, Mihai Suțu¹⁷ era mult mai tânăr. Pe Mihai Suțu l-am apucat eu.

N.D.I.: *Da, pentru că a murit în 1933.*

D.B.: Țin minte că la Costinești – care, pe vremea aceea, se chema Mangea Punar – se descoperea tot timpul câte ceva. Și a venit Mihai Suțu și doar a pipăit statueta și a identificat-o numaidecât. Eu am rămas foarte impresionat până astăzi, trebuie să spun, de această capacitate extraordinară a unui om care era orb și care numai din pipăială a zis: „e un cavalier trac”.

N.D.I.: *Și avea spre 90 de ani atunci.*

D.B.: Eu cred că avea peste, a trăit foarte mult. Mi-l amintesc pe Mihai Suțu, un moș, dar îmi amintesc mai ales scena această în care, cu siguranță, identifica o lucrare după o simplă pipăială. Poate că l-a cunoscut și Dumitru Berindei. În orice caz, Dumitru Berindei a avut toată viața această preocupare privind lucrările publice – a fost și ministru – și istoria artei. Era prieten cu scriitorul Alexandru Odobescu – există în corespondența lui Odobescu scrisori schimbate între ei – și a fost unul dintre secundanții lui la „Revista Română”¹⁸, în vremea lui Cuza, care a fost o revistă foarte bună, de nivel european.

N.D.I.: *Străbunicul dumneavoastră, Dumitru Berindei, s-a preocupat mai mult de latura istorică, artistică și documentară a arhitecturii.*

D.B.: Exact, da.

N.D.I.: *Trebuie să precizăm că – după ce a studiat la Colegiul Național „Sfântul Sava” din București – Dumitru Berindei (1832-28 mai*

¹⁷ Mihail C. Suțu (15 februarie 1841-9 iulie 1933), istoric și numismat, membru al Academiei Române, guvernator al Băncii Naționale a României (18 noiembrie 1899-31 decembrie 1904).

¹⁸ Este vorba de „Revista română pentru științe, litere și arte”, apărută în perioada aprilie 1861-noiembrie 1863, în care Dumitru Berindei a publicat articole de istoria și teoria arhitecturii, dar și primul studiu științific despre istoria Bucureștilor. La începuturile carierei sale științifice, în 1946, domnul Dan Berindei a publicat un articol despre această revistă: Dan Al. Berindei, *Din viața „Revistei Române pentru științe, litere și arte”*, în *Revista Istorică Română*, an XV, nr. 2, 1946, p. 185-186.

1884) a fost primul român care a absolvit cursurile secției de arhitectură la Școala de Arte Frumoase din Paris (1853-1859), unde s-a distins ca student al celebrului arhitect și profesor Henri Labrousse. Revenit în țară, Dumitru Berindei s-a dedicat problemelor urbanistice și restaurării. A făcut parte din mai multe comitete ministeriale pentru lucrări edilitare și de restaurare, dar și din Comisia Arheologică sau Comisia pentru organizarea Muzeului Național.

În paralel, Dumitru Berindei a desfășurat și o bogată activitate publicistică, fiind implicat în apariția mai multor ziare și reviste. A fost – împreună cu George Cretzianu, Alexandru Odobescu, Dimitrie Florescu și Alexandru Sihleanu – redactor la revista „Junimea Română” (apărută la Paris, în lunile mai-iunie 1851). Tot la Paris, Dumitru Berindei a contribuit la apariția unuia dintre primele ziare ale românilor din străinătate, numit „Opiniunea” și apărut între 18 martie și 2 mai 1857. Revenit în țară și pasionat de jurnalism, Dumitru Berindei a fost redactor la ziarul „Dâmbovița” (apărut la București, cu intermitențe, între 11 octombrie 1858 și martie 1865), secretar de redacție la „Revista română pentru științe, litere și arte” (tipărită în perioada aprilie 1861 - noiembrie 1863) și redactor la „Revista Dunării” (publicată la București, între 19 decembrie 1865 și 1 ianuarie 1866). În anul 1862, Dumitru Berindei a fost unul dintre membrii fondatori ai Societății Române de Științe. Activitățile economico-financiare l-au preocupat pe Dumitru Berindei, acesta fiind unul dintre fondatorii Creditului Funciar Rural.

În plan publicistic, Dumitru Berindei a colaborat cu articole și studii la următoarele reviste și ziare: „Junimea Română”, „Revista română pentru științe, litere și arte”, „Revista Dunării”, „Opiniunea constituțională”, „Românul”, „Dâmbovița”, „Independența”, „Analele Arhitecturii”. Ca arhitect și specialist în istoria artei, Dumitru Berindei a scris, între altele, primul studiu despre București, intitulat **București, studiu istoric** (apărut în „Revista română pentru științe, litere și

arte”, an I, 1861, p. 317-360, 611-638)¹⁹, dar și Studii artistice asupra Romei antice (publicat în „Revista română pentru științe, litere și arte”, an I, 1861, p. 61-86, + 2 pl.), Biserica episcopală de la Mănăstirea Curtea de Argeș. Introducere. Repede ochire asupra artei bizantine („Revista română pentru științe, litere și arte”, an II, 1862, p. 822-845, + 2 pl.), Despre arte și despre cultura lor în Țara Românească (apărut tot în „Revista română pentru științe, litere și arte”, an II, 1862, p. 462-488). Dumitru Berindei a fost preocupat și de politică, fiind ales deputat de Teleorman (1866, 1876, 1883), de Argeș (1969) și de Ialomița (1871).

D.B.: Este o biografie detaliată a bunicului meu, care înfățișează foarte bine complexa lui personalitate.

N.D.I.: *Spre deosebire de Dumitru Berindei, fiul lui – arhitectul Ion D. Berindei – s-a axat foarte mult pe proiectarea unor case și clădiri publice.*

D.B.: El a fost constructor și, din fericire, foarte multe lucruri au rămas.

N.D.I.: *Da, foarte multe case și vile proiectate de Ion D. Berindei s-au păstrat, mai ales în București, și – în marea lor majoritate, datorită valorii arhitecturale și frumuseții plastice a decorațiilor interioare – au statut de monument istoric. Le voi enumera aici, în ordine cronologică:*

- *casa generalului Eraclie Arion din bulevardul Lascăr Catargiu (fost Colțea) nr. 15 (1897-1898);*
- *palatul omului politic George Grigore Cantacuzino-Nababul, din Calea Victoriei nr. 141 (1898-1903);*
- *vila lui Vasile Gănescu din Șoseaua Kisseleff nr. 9 (1901-1902);*
- *casa industriașului George Assan din Piața Lahovary nr. 9 (1904-1905);*
- *casa George Solacolu de pe strada Visarion nr. 8 (1905), astăzi aproape demolată;*

¹⁹ Studiul lui Dumitru Berindei dedicat Bucureștiului a fost retipărit în volumul *Primii istoriografi ai Bucureștilor. I. Genilie, A. Pelimon, D. Berindei, I. P. Licherdopol*, București, Fundația Culturală „Gheorghe Marin Speteanu”, 2008, p. 321-402.

- *Casa inginerului Daniel Patrulius din strada* Dionisie Lupu *nr. 43 colț cu strada pictor Arthur Verona (1905);*
- *muzeul și casa colecționarului Ion Kalinderu din strada* dr. Vasile Sion *(fostă Renașterii) nr. 2-4 (1906-1908);*
- *casa diplomatului Alexandru G. Florescu din strada* Henri Coandă *(1902-1906);*
- *casa lui Dumitru T. Apostol din strada* Christian Tell *(fostă Luminei) nr. 10 (1907);*
- *casa amiralului Vasile Urseanu din bulevardul* Lascăr Catargiu *nr. 21 (1908-1909);*
- *casa colonelului Tănăsescu din strada* Dumbrava Roșie *nr. 11 (1910-1911);*
- *casa Ecaterinei Emanoil, apoi a lui Ion Procopiu din strada* Dumbrava Roșie *nr. 5 (1911-1912);*
- *vila lui Emil și a Adinei E. Costinescu din strada* Polonă *nr. 4 (1910-1915);*
- *vila Mariei Ioanidi din bulevardul* Dacia *nr. 79 (1911);*
- *vila Iatan Poenaru-Clementina Frunzeanu din strada* Polonă *nr. 2 (1913);*
- *vila Hugo Stadaecker din strada* Dumbrava Roșie *nr. 4 (1913-1915);*
- *casa avocatului și colecționarului Toma Stelian din Șoseaua* Kisseleff *(1914-1915);*
- *casa Luciei Gussi, ulterior a lui Grigore Filipescu din strada* Snagov *nr. 40 (1911-1915);*
- *casa actriței Marioara Voiculescu din strada* Spiru Haret *nr. 14 (1912-1914);*
- *casa doctorului Ioan E. Costinescu din strada* Tomas Masaryk *(fostă Sălciilor) nr. 31 (1909-1913);*
- *casa antreprenorului Leopold Gsur, vândută în 1912 diplomatului Nicolae Titulescu din Șoseaua* Kisseleff *nr. 47 (1911-1912).*

- *casa lui Emanuel Kretzulescu din bulevardul Dacia nr. 15 colț cu strada Henri Coandă (1911-1914);*
- *casa lui Sever I. Pleniceanu din strada Jean Louis Calderon (fostă G. C. Cantacuzino) nr. 46 (1912);*
- *casa colonelului Alexandru Zamfirescu din strada Ion Slătineanu (fostă Nisiparilor), nr. 22 (1912);*
- *casa lui Gheorghe Stoicescu din strada Jean Louis Calderon (fostă G. C. Cantacuzino) nr. 82, colț cu strada Dumbrava Roșie (1914);*
- *imobilul familiei Maria și Ion Sterian din Piața Pake Protopopescu nr. 9 (fost bulevardul Carol nr. 94) - (1914);*
- *vila familiei Ana și căpitan Alexandru Tărtășescu din strada Dumbrava Roșie nr. 9 (1916);*
- *casa lui Ion Cămărășescu din bulevardul Lascăr Catargiu colț cu strada Gina Patrichi (fostă Orlando) - (1920);*
- *casa Ana Berindey (mama arhitectului) din strada Roma nr. 14 (1923);*
- *casa actriței Maria Filotti din strada Vasile Pârvan nr. 12, proiect realizat împreună cu fiul său Ion I. Berindey (1925);*
- *vila Ilie Săbăreanu-Leonida din bulevardul Dacia nr. 81-83 (1921-1926);*
- *vila avocatului Bălănescu din bulevardul Dacia nr. 75 (1927).*

Alături de aceste case de locuit, arhitectul Ion D. Berindei a mai construit și o serie de edificii publice, după cum urmează: Leagănul de copii „Sfânta Ecaterina” din bulevardul Mareșal Averescu nr. 17 (1902); azilul „Regina Elisabeta” din Aleea Căldărușani nr. 9 (fost Șoseaua Filantropiei nr. 39), edificat între 1902 și 1915 și care, din 1952, adăpostește sediul Institutului Național de Gerontologie și Geriatrie „Ana Aslan”; Palatul Sindicatului Ziariștilor (actualmente Teatrul Foarte Mic) din bulevardul Carol I, nr. 21 (1912-1921); imobilul de raport al familiei Margot și Aurel Orăscu din strada

Franceză nr. 9, care a fost construit în 1915 și a adăpostit până în 2008 Studioul de Teatru „Casandra”.

Arhitectul Ion D. Berindei a proiectat și decorat o serie de monumente de arhitectură religioasă (mobilierul în stil popular al bisericii din comuna Miroși, județul Teleorman) sau funerară: cavoul familiei Poroineanu din cimitirul Bellu din București (1904-1908); capela lui Nicolae Kretzulescu din comuna Leordeni (Argeș - 1904-1905); cavoul colonelului P. Macca de la Mănăstirea Pasărea (1906); cavoul omului politic Toma Stelian din cimitirul Bellu (1923-1924; în colaborare cu sculptorul italian Raffaello Romanelli).

Între lucrările realizate de arhitectul Ion D. Berindei care au fost demolate se numără, din păcate, următoarele clădiri: Hipodromul din Băneasa (1905); casa lui Grigore P. Olănescu din București, din bulevardul Lascăr Catargiu nr. 51 colț cu Calea Victoriei (construită în 1900, demolată în 1989); conacul lui Paul Grecianu din Cioceni-Prahova; pavilionul casei Staadecker de la Expoziția Jubiliară Generală Română din 1906.

Din fericire, și în provincie s-au păstrat unele edificii publice proiectate de Ion D. Berindei, între care se distinge monumentalul Palat Administrativ de la Iași (1907-1926), azi sediu al Complexului Muzeal Național „Moldova”²⁰. Între edificiile de arhitectură rezidențială rurală proiectate de Ion D. Berindei uimește și astăzi prin frumusețea sa, chiar dacă este ruinat, palatul construit între 1911-1913, pe moșia de la Florești-Prahova, la comanda lui George Grigore Cantacuzino. În Constanța arhitectul Ion D. Berindei a proiectat în mod cert palatul Manisalian (1904-1905) și, probabil, casa Ermizian (cunoscută sub numele de Casa cu Lei), în 1905²¹. În Craiova se mai păstrează și astăzi casele lui Nicolae P. Romanescu (strada Unirii

²⁰ Vezi Adriana Ioniuc, *80 de ani de la Inaugurarea Palatului de Justiție și Administrativ din Iași. 11 octombrie 1925*, Iași, Editura Fundației Axis, 2005.

²¹ Vezi Doina Păuleanu, *Constanța. 1878-1928. Spectacolul modernității târzii*, București, Editura Arcade, 2006, vol. I, p. 316-318, vol. II, p. 307-310.

nr. 57, construită între 1903-1907) și a lui Alexandru C. Poenaru din strada Eugeniu Carada nr. 10 (ridicată între 1907-1913), dar și sediul Muzeului Aman (din strada Kogălniceanu nr. 9), construit în 1904, după planurile lui Ion D. Berindei. Arhitectul Ion D. Berindei a realizat și un proiect pentru casa lui D. G. Popescu din Craiova (pe strada Mihai-Vodă). Există și un conac al bancherului Nae Popp²², în satul Padea (comuna Drănic), lângă Craiova, care a fost restaurat recent în stilul proiectat de Ion D. Berindei²³.

D.B.: Trebuie să îl văd și eu. Și casa Romanescu²⁴ din Craiova, azi Casa Universitarilor, tot de bunicul e făcută. Revenind la străbunicul meu

²² Conacul bancherului Nae N. Popp de la Padea-Dolj a fost construit – după planurile arhitectului Ion D. Berindei – în anul 1907, pentru soția sa Relli. Restaurat cu grijă în 2013, astăzi este transformat în pensiune turistică.

²³ Pentru redactarea listei lucrărilor arhitectului Ion D. Berindei am folosit următoarele surse bibliografice: Theodor Cornel, *Figuri contemporane din România. Dicționar biografic*. Partea întâi, București, 1909, p. 264-272; revista „Arhitectura”, anul VIII, nr. 1, ianuarie-martie 1941, redactor Victor Smigelschi, p. 68-71; Paul Constantin, *Dicționar universal al arhitecților*, București, Editura Științifică și Enciclopedică, 1986, p. 40-41; Stan V. Cristea, *Județul Teleorman. Dicționar biobibliografic. Cultură. Artă. Știință*, Alexandria, Editura „Teleormanul Liber”, 1996, p. 109-110; Narcis Dorin Ion, *București. În căutarea Micului Paris*, cuvânt înainte de acad. Constantin Bălăceanu-Stolnici, București, Editura Tritonic, 2003, p. 55-74; Narcis Dorin Ion, *Elitele și arhitectura rezidențială în Țările Române (sec. XIX-XX)*, cuvânt înainte de prof. univ. dr. Ioan Opriș, București, Editura Oscar Print, 2011, p. 326-345; Elena Olariu, *I. D. Berindei. 1871-1928. Proiecte de arhitectură: palatele urbane*, Catalog de expoziție, Muzeul Național de Artă al României, Cabinetul de Desene și Gravuri, București, 2012; Sidonia Teodorescu, *Arhitectul Ion D. Berindey (1871-1928)*, în revista *NOEMA*, editată de Academia Română, vol. XI, 2012, p. 399-412; Sidonia Teodorescu, *Clădiri proiectate de Ion D. Berindey în surse inedite*, în volumul *Monumentul XIV. Lucrările Simpozionului Național „Monumentul – Tradiție și viitor”*, ediția a XIV-a, Iași, 2012, volum coordonat de Mircea Ciubotaru, Aurica Ichim și Lucian-Valeriu Lefter, Iași, Editura „Doxologia”, 2013, p. 389-407; Sidonia Teodorescu, *Mari arhitecți bucureșteni. Ion D. Berindey*, București, Editura Vremea, 2014.

²⁴ Nicolae P. Romanescu (1854-1931), om politic liberal, primar al orașului Craiova (1898, 1901-1916 și 1929), deputat de Dolj (1884-1921) și senator de drept (din 1922). După școala primară de la Craiova, a urmat cursurile Liceului *Louis le Grand* de la Paris, făcând apoi studii de sociologie, literatură și drept la Paris, Liege și Aix-en-Provence.

Dumitru Berindei, el a fost căsătorit cu Ana Slătineanu²⁵, așa numita *bonne-maman*, care era o femeie aspră, să zic așa.

N.D.I.: *Ați cunoscut-o, nu? Cum era?*

D.B.: Am cunoscut-o. Nu era o străbunică, ca să zic așa, dragăstoasă, nu, o țin minte așa, mai mult ca o statuie, decât ca o străbunică.

N.D.I.: *V-o amintiți la casa din București sau la conacul din Dobrotești?*

D.B.: Mi-o amintesc aici, în București. Și culmea este că ea s-a sinucis, la peste 80 de ani, pentru că a sărăcit. Sărăcia ei însemna o moșie în Ialomița, la Alexeni, și casa în care locuia, în parcul *Bonaparte*²⁶. Nu avea nici un fel de problemă. Partea asta de bogăție îi venea de la Slătineni. Slătinenii sunt niște mari boieri de la sfârșitul veacului al XVIII-lea, dar care au pornit la începutul veacului ca negustori.

N.D.I.: *Ca și Bibeștii, ca și Știrbeii.*

D.B.: Da, îi interesau operațiunile comerciale. Străbunica a avut și o viață relativ tristă, pentru că l-a pierdut pe Dumitru Berindei foarte devreme.

N.D.I.: *Străbunicul a murit în 1884, deci la 35 de ani străbunica a rămas văduvă.*

D.B.: Exact. Și, în consecință, și-a dus viața singură. Nu s-a remăritat. Era îmbrăcată în negru, asta țin minte, dar era o persoană rece, nu avea nici o manifestare de căldură față de strănepoți – și eram destul de numeroși, vreo 5-6, cel puțin – niciodată nu țin minte așa ceva de la ea. În schimb, în fiecare an, făcea o călătorie la Viena, era o călătorie care se sfârșea prin achiziționarea unor servicii de masă. După ce a

În anul 1894 s-a căsătorit cu Lucia-Elena Fălcoianu, cu care a avut cinci copii: Ion, Marcel, Nicolae, Alexandru-Mircea și Radu. Parcul central din Craiova îi poartă numele.

²⁵ Ana Slătineanu (1849-24.V.1931), fiica paharnicului Barbu Slătineanu (1806-1867) și a Mariei Lehliu-Drugănescu (1809-1864). S-a căsătorit la 24.IV.1869 cu Dumitru Berindei, cu care a avut trei copii: Ion, Ana și Maria.

²⁶ Casa se află pe strada *Roma* nr. 14 și a fost construită în anul 1923 după proiectul arhitectului Ion D. Berindei. Ana D. Berindei mai avea în posesie și moșia de la Dobrotești, județul Teleorman, care în 1900 se întindea pe o suprafață de 1800 ha. [Cf. *Marele Dicționar Geografic al României. Alcătuit și prelucrat după dicționarele parțiale pe județe*, de George Ioan Lahovary, General C. I. Brătianu și Grigore G. Tocilescu, vol. III, Fasc. I, *Cucuruzul-Dorohoiul*, București, Stab. Grafic I.V. Socec, 1900, p. 156.].

murit, sinucigându-se din cauza „sărăciei”, s-au găsit în podul casei pachete întregi cu farfurii, veselă. Erau vreo 6 strănepoți la succesiune, care și-au împărțit aceste servicii. Și eu mai am niște pahare de șampanie de la ea, cu monograma *A B*, Ana Berindei. Așa că a avut o viață foarte plină, dar foarte plină în modul ăsta, pe undeva meschin, era interesată numai de partea materială.

N.D.I.: *Și cu toți nepoții și strănepoții s-a purtat egal în această austeritate sentimentală.*

D.B.: Da, cu toată lumea. Am impresia că era și foarte autoritară cu copiii, în special cu Johnny, arhitectul, care era singurul băiat. Fetele²⁷ au avut o viață mai agitată. Și băiatul a avut-o, din punctul acesta de vedere²⁸, dar îl țin minte – când eram copil – că parcă și lui îi era teamă de ea. Vorba aceea, și el era în preajma sfârșitului, dar ea era o femeie autoritară, așa am impresia mea de copil. Poate mă înșel, poate o acuz pe nedrept, dar asta era impresia, o femeie care era foarte stăpână pe ale ei și care se întemeia pe bogăție. Trebuie să spun că alți membri ai familiei nu au avut această caracteristică, dar la ea exista această dorință de a-și umple podul cu servicii, pahare și vesele.

N.D.I.: *Poate și datorită faptului că a rămas văduvă așa tânără, la 35 de ani, și a rămas cumva stălpul familiei, ea a rămas șefa familiei.*

D.B.: Da, e posibil.

N.D.I.: *Și a trebuit să fie bun administrator de moșii, ca să întrețină și copiii la școli.*

D.B.: Da, așa e. Dar, în orice caz, așa o țin eu minte pe *bonne-maman*, aveam 8 ani când s-a prăpădit, dar mărturisesc că nu o țin minte cu multă simpatie, nu e o amintire așa dragă a copilăriei mele.

N.D.I.: *Cum s-ar fi așteptat un strănepot.*

D.B.: În schimb, amintirile mele sunt foarte pozitive față de cele două bunici, pentru că fiecare dintre bunici într-adevăr au fost niște

²⁷ Ana Berindei (m. 1.IV.1965; căsătorită cu Theodor Florescu și, apoi, cu Leon Samuelli) și Maria Berindei (m. 10.X.1920; căsătorită în 1889 cu Nicolae O. Suțu).

²⁸ Arhitectul Ion D. Berindei a fost căsătorit de trei ori: cu Eliza Zănescu (1876-1943), cu Ecaterina Laptev (din 15.XI.1902 până la decesul acesteia, în 27.II.1915) și cu Roxana Mavrocordat.

intelectuale, ca să spun așa, în veacul al XIX-lea, în care femeile nu prea făceau studii sau le făceau așa, foarte feminine.

N.D.I.: *Da, mai mult acasă, cu guvernantele, sau la pension.*

D.B.: În fond, Eliza Zănescu, prima soție a arhitectului Ion Berindei, și-a dat bacalaureatul ceea ce pentru o femeie era un lucru deosebit și toată viața a citit numai lectură serioasă, citea și câte un roman, dar citea și cărți serioase.

N.D.I.: *Istorie, știință, filosofie, ce citea?*

D.B.: Da, în general. Iar cealaltă bunică, Ioana²⁹, care era fata lui Emil Costinescu, a fost un caz special. Și pentru mine a fost un caz special, pentru că Emil Costinescu³⁰ fusese un autodidact. El era fiul lui Alexandru Costinescu³¹, care a fost un arhitect destul de bun în

²⁹ Ioana Em. Costinescu (1876-18.III.1959), fiica lui Emil Costinescu, căsătorită în 1894 cu generalul Grigore A. Berindei (1867-1952), cu care a avut patru copii: Ioana-Maria (Aga), Vlad, Grigore (Bebe) și Adina-Florica (Dina), mama domnului Dan Berindei.

³⁰ Emil Costinescu (28 februarie/12 martie 1844-11 iunie 1921), om politic liberal. Ministru de Finanțe în mai multe rânduri (18 iulie 1902-14 decembrie 1904; 12 martie 1907-15 decembrie 1910; 4 ianuarie 1914-11 decembrie 1916). Căsătorit prima dată cu Johanna Burghardt (1849-1921), cu care a avut următorii copii: *Ion* (28 noiembrie 1872-21 noiembrie 1951), doctor și om politic; *Radu* (8 martie 1878-3 decembrie 1925), căsătorit cu Margareta Maican; *Florica* (1875-1969), căsătorită cu inginerul agronom Ion A. Berindei (1868-19 decembrie 1925); *Ioana* (1876-18 martie 1959), căsătorită cu generalul Grigore A. Berindei (1867-1952); *Elena* (m. 1936), căsătorită succesiv cu trei germani (Könecké, von Gläser și Hans Dressler). Din a doua căsătorie, cu Adina Tătăranu (1856-1936), Emil Costinescu a avut următorii copii: *Nicolae* (6 decembrie 1887-8 martie 1976), căsătorit cu Maria Știrbey; *Emil* (29 martie 1890-21 sau 29 aprilie 1981), căsătorit cu Elena Filitti și Marie-Louise Blanc; *Alexandrina* (Adina; 18 februarie 1886-1975), căsătorită cu Constantin I. C. (Dinu) Brătianu (1866-1950); *Liliana* (1897-1933), căsătorită cu diplomatul Ion Aurel Vasiliu (m. 1968). Vezi Mihai Sorin Rădulescu, *Elita liberală românească (1866-1900)*, București, Editura All, 1998, p. 110-111.

³¹ Alexandru Costinescu (1812-1872), profesor de „mecanică populară” și geometrie descriptivă la Academia Mihăileană din Iași. S-a afirmat ca arhitect, proiectând arcul Academiei Mihăilene din Iași. La 22 noiembrie 1838 s-a căsătorit cu Heloise Höchner, de origine austriacă, cu care a avut patru copii, dintre care au ajuns la vârsta maturității cei doi fii: Emil și Eugen (1848-1928).

perioada Regulamentului Organic, trimis de Mihai Sturdza³² la studii la Viena. El a făcut diverse lucrări la Iași și în perioada Unirii o prezicătoare i-a prezis că va fi caimacam. Era momentul în care fuseseră caimacami Balș³³, Vogoride³⁴.

N.D.I.: *Toată lumea vroia să fie caimacam.*

D.B.: Toată lumea vroia să fie caimacam. Și, în consecință, el și-a întrerupt activitatea profesională.

N.D.I.: *A crezut în acea prezicere?*

D.B.: A crezut, da. Și a tot așteptat să fie caimacam. A așteptat degeaba. Dar, pe de altă parte, cred că era puțin cam ciudat. A hotărât că – el nemaiprofesând meseria și având timp liber – îi va învăța singur pe cei doi băieți³⁵ și i-a retras de la școală. De aceea, Emil Costinescu a avut o formație de autodidact, cu tatăl lui.

N.D.I.: *Dar aveau și profesori în casă sau doar prin tatăl lui a primit educația aceasta.*

D.B.: Am impresia că și-a făcut educația mai ales prin tatăl lui. În orice caz, n-a avut școală, cineva care a fost ministru de Finanțe excelent, timp de foarte mulți ani, până după Primul Război Mondial, care nu avea nici liceu și nici școală superioară. Dar, pe de altă parte, de tânăr, Emil Costinescu a intrat în ziaristică cu C. A. Rosetti³⁶ și a făcut o carieră foarte frumoasă pe toate planurile, și în politică, în Partidul

³² Mihail Gr. Sturdza (14/26 aprilie 1794-8 mai 1884), fiul lui Grigore Sturdza (1758-13 martie 1833), căsătorit cu Maria Callimachi. Domnitor regulamentar al Moldovei (aprilie 1834-iunie 1849).

³³ Teodor Balș (1805-1857), caimacam antiunionist al Moldovei (iulie 1856-martie 1857).

³⁴ Nicolae Vogoride (1821-12 aprilie 1862), caimacam al Moldovei (7 martie 1857-28 octombrie 1858), apoi general în armata otomană (1860). S-a căsătorit, la 2 iunie 1846, la Țigănești, cu Ecaterina (Cocuța) Conachi (17 august 1828-25 februarie 1870), fiica logofătului Costache Conachi și a Smarandei Donici-Negri. Au avut împreună patru copii: Emanuel, Constantin, Maria și Lucia.

³⁵ Al doilea fiu al lui Alexandru Costinescu era Eugen (1848-1928), căsătorit cu Josefina Burghardt.

³⁶ Constantin Alexandru Rosetti (2 iunie 1816-8 aprilie 1885) – cunoscut sub numele de C. A. Rosetti – fiu al spătarului Alexandru Rosetti și al Elenei Cretzeanu, om politic și publicist român, unul din conducătorii Revoluției de la 1848 din Țara Românească și ai luptei pentru Unirea Principatelor Române.

Național Liberal, a fost ministru de Finanțe, și a dezvoltat industria de la Sinaia, a avut un succes deosebit, dar fără studii, ca un autodidact.

În schimb, el și-a dat toți copiii, băieți și fete³⁷, la studii serioase. Pe bunică-mea, ceea ce era rar pe vremea aceea, a trimis-o doi ani la München și după aceea, alți doi, la Londra.

N.D.I.: *Și acolo ce fel de studii a urmat bunica?*

D.B.: Umaniste, ca să zic așa. În orice caz, din punct de vedere al limbilor, pentru bunica mea cele trei limbi erau ca limba română: adică franceza, pe care o vorbea toată lumea, germana și engleza, și româna. Și bunică-mea Ioana a fost toată viața cititoare numai de cărți serioase, filosofie – a fost chiar în legături cu Titu Maiorescu – istorie, lucruri din acestea, nu romane de dragoste. Și, mărturisesc, că ea – în bună măsură – a fost artizanul personalității mele de copil și de tânăr.

N.D.I.: *Să insistăm atunci asupra acestei bunici – Ioana Costinescu!*

D.B.: A avut un rol foarte mare în privința mea și ea cred că m-a împins către istorie, mai ales că copiii ei direcți nu au avut astfel de preocupări: unul a făcut inginerie, celălalt a fost economist și finanțist și fetele, ca fetele pe vremea aceea.

N.D.I.: *Deci inginerul a fost Vlad³⁸ și Grigore-Bebe³⁹ a fost finanțist.*

D.B.: La Banca Națională, în Consiliul Bancar, dar în orice caz nu aveau – nici unul, nici altul – preocupări umaniste.

N.D.I.: *Dar, nu cumva, mama dumneavoastră a moștenit de la bunica talentul literar?*

D.B.: Da, talentul da, dar nici mama nu a avut o formație peste bacalaureat⁴⁰.

³⁷ Din cele două căsătorii, Emil Costinescu a avut nouă copii (cinci fete și patru băieți).

³⁸ Vlad Berindei (1897-1968), fiul Ioanei Costinescu și al generalului Grigore Berindei; a fost inginer și s-a căsătorit cu Cornelia Mateescu, cu care are un fiu: Șerban (n. 1944).

³⁹ Grigore (Bebe) Berindei (16.IX.1899-?), căsătorit la 4.XII.1927 cu Irina Manoli. Fără urmași.

N.D.I.: *Bunica nu a mai insistat ca și copiii să facă studii superioare neapărat?*

D.B.: Sau n-a avut succes, am impresia, adică chiar copiii nu mai erau cum sperase ea. Și și-a pus speranțele în mine și a investit în mine.

N.D.I.: *Cum v-a educat? Ați crescut cu bunica, ați păstrat legătura mereu?*

D.B.: Da, tot timpul. Pentru că la mine s-a întâmplat și un accident, ca să zic așa. Când aveam vreo 9 ani, părinții mei s-au despărțit și eu am rămas cu tata, care era un om foarte cumsecade, foarte drăguț. Îi sunt profund recunoscător, dar avea un defect major din punct de vedere al unui copil: în timpul Primului Război Mondial venise pe front, fusese îngropat de o bombă, dezgropat de alta, n-a avut aparent nimic, dar a început un proces de surzire care – în ultima parte a vieții – era total, nu mai puteai corespunde cu el decât prin scris. Ei, datorită acestui lucru, eu am trăit într-o lume a tăcerii.

N.D.I.: *Deci chiar din copilărie semnele surzeniei erau clare la tata?*

D.B.: Da, înainta foarte repede, mai ales în ultimul deceniu cât am fost cu el.

N.D.I.: *De ce nu și-a pus un aparat auditiv, nu erau pe vremea aceea?*

D.B.: Nu, erau, dar el avea și o încăpățănare, nu vroia să recunoască, nu putea accepta situația, cu el n-a fost chip. În orice caz, lucrul acesta a fost bun – dacă pot spune așa – pe de o parte, pentru că m-a îndreptat și mai mult către lectură și bunica mea a fost cea care a dirijat acest proces. Mi-a dat să citesc *Cei trei muschetari*, mi-a dat *După douăzeci de ani* și după ce am terminat și am cerut *Viconte de Bragelonne* – care nu era tradus, pe vremea aceea, în limba română – mi l-a dat pe franțuzește și eu eram ca vițelul la poarta nouă. Mi-a dat și un dicționar și mi-a spus: „Citește!”. M-a chinuit și am învățat limba franceză cu Alexandre Dumas, trebuie să recunosc.

⁴⁰ Deși nu a făcut studii superioare, Dina Balș (13/26 iunie 1903-25 aprilie 1998) a scris mai multe cărți: *Pânda. Povești adevărate, deși vânătoarești, și întâmplări din drumuri bătute*, București, Editura Litera, 1971; *Zborul vieții. Nuvele*, București, Editura Eminescu, 1976 (pentru care a primit Premiul Editurii Eminescu pentru debut); *Drumuri pustiite*, București, Editura Cartea Românească, 1993; *Zăpada în flăcări*, București, Editura Cartea Românească, 1994.

N.D.I.: *Nu ați învățat franceza cu o guvernantă, cum învățaseră înaintașii.*

D.B.: Nu, cu guvernanta am învățat germana, de mic, dar tot o învățam și tot o uitam.

N.D.I.: *De ce?*

D.B.: Pentru că erau pauze. Germana am învățat-o cel mai bine în Germania – vorba aceea –, la bătrânețe aproape. În copilărie am învățat cu Alexandre Dumas limba franceză. Prin Alexandre Dumas bunica mi-a deschis și fereastra către istorie și încet, încet, așa că eu sunt un copil care am vrut să fiu istoric nu zic de când m-am născut, dar în orice caz de când eram conștient.

N.D.I.: *Pur și simplu, v-a atras?*

D.B.: Da, nu am ezitat. Nu am vrut să fiu pompier, arhitect, nimic.

N.D.I.: *Bunica v-a insuflat totuși lecturile istorice?*

D.B.: Da, ea mi-a insuflat toate aceste lecturi, dar cu foarte mult tact și multă artă, adică nu prin obligație, ci lăsându-mi o carte ca o sugestie, așa.

N.D.I.: *Unde vă vedeți cu bunica? La București, la Costinești?*

D.B.: O vedeam în București, chiar și după ce părinții s-au despărțit. Nu la Costinești. Ea nu prea călătorea, avea un fel de claustrofobie, nu-i plăcea să călătorească, am impresia. Singura ei călătorie anuală era la Sinaia.

N.D.I.: *Unde Emil Costinescu avea o vilă foarte frumoasă.*

D.B.: Da, avea o vilă și unde vara mergeam și eu timp de o lună, o lună și jumătate. Dar, când era în București, cel puțin de două ori pe săptămână eram la ea.

N.D.I.: *În casa din strada Polonă⁴¹, care e proiectată de bunicul Ion Berindei?*

D.B.: Nu, după moartea lui Emil Costinescu, casa s-a vândut, foarte târziu, dar erau mulți moștenitori și n-au avut nevoie de ea. Între timp, cel care a făcut politică dintre copiii lui Emil Costinescu a fost doctorul

⁴¹ Vila Adinei (n. Tătăranu) și a lui Emil Costinescu de pe strada *Polonă* nr. 3-4 din București a fost construită – pe un teren în suprafață de 2102 mp – între anii 1911-1915, după planurile arhitectului Ion D. Berindei. În anul 1940, moștenitorii – Adina C. I. Brătianu, Nicolae Em. Costinescu și Emil Em. Costinescu – au vândut casa Băncii Întreprinderilor Aurifere și Miniere.

Ion Costinescu⁴², dar care – fiind mai mare – se dezlipise și își făcuse casa lui.

N.D.I.: *În stil neoromânesc, proiectată tot de bunicul dumneavoastră, Ion D. Berindei, cumva se vedeau și legăturile de rudenie între arhitect și proprietar.*

D.B.: Da, e prima casă în stil neoromânesc făcută de Johnny Berindei. Casa bunicii mele era pe bulevardul *Lascăr Catargiu*, la capătul spre Piața Victoriei, pe partea dreaptă. Casa – am impresia – mai există. Acolo, din fericire, au mai scăpat nedemolate casele.

N.D.I.: *Au fost demolate în acea zonă casa Olănescu, făcută tot de bunicul dumneavoastră, casa Balș și altele.*

D.B.: Da, exact. Deci, vizitele acestea se petreceau în deceniul al IV-lea, în domnia lui Carol al II-lea, când aveam deja peste 10 ani, acestea sunt amintirile mele cu bunica. După aceea, ea s-a mutat în strada *Vasile Lascăr* nr. 70, în casa lui Brătescu-Voinești⁴³, în apartamentul de la etaj, în care a locuit mai întâi mama mea, după ce a divorțat și s-a căsătorit cu inginerul Alexandru Balș⁴⁴. Au stat acolo și când și-au făcut casa lor, atunci au cedat apartamentul bunicii mele, care a stat acolo cu bunicul, cu chirie, și acolo au și murit.

N.D.I.: *La naționalizare, apartamentul nu a fost confiscat?*

⁴² Ion Em. Costinescu (28 noiembrie 1872-21 noiembrie 1951), fiul lui Emil Costinescu și al Johannei Burghardt. A studiat medicina la București și la Paris, unde a obținut și doctoratul. A fost membru al Partidului Național Liberal, deputat (din 1914), viceprimar (1922-1926) și primar al Bucureștiului (16 iulie 1927-decembrie 1928). A fost ministru al Muncii, Sănătății și Ocrotirilor Sociale (26 februarie 1934-23 septembrie 1935; 29 august 1936-28 decembrie 1937; 10 februarie-30 martie 1938), ministru al Industriei și Comerțului (1 august 1935-29 august 1936). Industriaș și finanțist, Ion Costinescu a fost director la Banca Generală, la Societatea Asigurărilor Naționale. Din 1934 a fost președinte al Societății Naționale de Cruce Roșie din România. Condamnat în 1949 la închisoare, Ion Costinescu a murit în închisoarea Văcărești.

⁴³ Ioan Alexandru Brătescu-Voinești (1 ianuarie 1868-14 decembrie 1946) prozator român.

⁴⁴ Alexandru Balș (15 octombrie 1898-8 mai 1959), inginer de mine, fiul inginerului George Balș, membru al Academiei Române, și al Marietei Știrbey. A murit în închisoarea de la Gherla.

D.B.: Nu, pentru că apartamentul a fost al lui Brătescu-Voinești, era închiriat, ei erau chiriași.

N.D.I.: *Deci, nu au avut de unde să-i dea afară comuniștii.*

D.B.: Nu. Și acolo a stat și Didi Brătianu⁴⁵, după 1950, când a fost ridicat Dinu Brătianu⁴⁶ și li s-a luat și casa. Dar, în vremea copilăriei și tinereții mele bunica locuia în casa de pe bulevardul *Lascăr Catargiu*.

N.D.I.: *Bunica a intuit că aveți o vocație de umanist și s-a canalizat numai spre dumneavoastră sau și pe ceilalți nepoți îi dirija spre anumite lecturi?*

D.B.: Nu, în generația mea nu prea mai erau nepoți. În generația părinților mei erau 10-12 veri între ei.

N.D.I.: *Dar de la Ioana-Maria, Vlad și Grigore Berindei nu au fost copii?*

D.B.: Vlad a avut un băiat, Șerban, Grigore n-a avut pe nimeni și Aga⁴⁷ s-a măritat cu un olandez, van Breugel-Douglas, și am doi nepoți. Unul care a fost și ministru de Externe al Peru-ului⁴⁸ și care a fost rănit în incidentul cu banda aceea japoneză și care fusese partizan al lui

⁴⁵ Alexandrina (Adina) Costinescu (18.II.1886-1975), fiica lui Emil Costinescu, căsătorită – la Sinaia, în 26.VIII.1907 – cu Dinu Brătianu, martori fiind Ion I. C. Brătianu și Ion. D. Berindei. Au avut împreună trei copii: Ioan (Oni), Constantin (Dinki) și Dan Brătianu.

⁴⁶ Constantin I. C. (Dinu) Brătianu (13.II.1866-1950), inginer și om politic, președinte al Partidului Național Liberal, mort în închisoarea de la Sighet. Căsătorit cu Adina Costinescu. Au locuit într-o frumoasă casă din *Calea Dorobanților* nr. 16, construită la începutul secolului XX, după proiectul arhitectului Petre Antonescu.

⁴⁷ Ioana-Maria (Aga) Berindei (4 octombrie 1896-?), fiica lui Grigore Berindei și a Ioanei Costinescu. S-a căsătorit prima dată, la Sinaia, în 12 iulie 1922, cu Constantin Gărdescu, de care a divorțat în 17 decembrie 1927. La 7 august 1928 Aga Berindei s-a recăsătorit, la București, cu baronul Gaspar van Breugel-Douglas (4 ianuarie 1896-10 august 1981), ambasador al Olandei la Moscova. Au avut împreună o fiică, Vera van Breugel-Douglas.

⁴⁸ Francisco Antonio Gregorio Tudela van Breugel-Douglas (n. 20 iulie 1955, Lima, Peru), avocat și diplomat de carieră. Fiul lui Felipe Tudela y Barreda și al Verei van Breugel-Douglas (fiica baronului Gaspar van Breugel-Douglas și a Ioanei-Maria Berindei, sora Dinei Balș, mătușa domnului Dan Berindei). Francisco Tudela a fost ministru de Externe (28 iulie 1995-25 decembrie 1996 și 8-17 iulie 1997) și vicepreședinte al statului Peru (28 iulie-22 noiembrie 2000). Căsătorit cu Lucila Gutiérrez Murguía, cu care are doi copii: Adriana și Felipe Tudela. A fost luat ostatic 126 de zile în timpul crizei ostaticilor din ambasada Japoniei la Lima, în 1996-1997.

Fujimori⁴⁹. El a plecat în exil – că așa e stilul sud-american – și acum s-a reîntors și e profesor la Universitatea din Lima⁵⁰.

N.D.I.: *Păstrați legătura, mai corespondanți cu el?*

D.B.: Da, am păstrat mai ales legătura cu fratele lui, dar și el, Francisco Tudela, mi-a scris și acum, la începutul anului 2014.

N.D.I.: *Mama dumneavoastră, regretata Dina Balș, povestea într-un interviu scena luării ca ostatic a lui Francisco Tudela: „Nepoata mea s-a căsătorit cu Tudela y Barreda, ambasadorul Peru la O.N.U. Are trei copii, care au venit de nenumărate ori să mă vadă. Unul dintre ei este ministrul Afacerilor Externe al Perului. La numai o lună după ce fusese la mine, a fost luat ostatic de teroriști. Se afla la Ambasada Japoniei, când a fost acel atentat. A stat șapte luni ostatic. Știți că au fost lupte, când i-au scos. El s-a ales cu un glonte în picior. L-am văzut la televizor. Era pe targă, culcat. L-am recunoscut după începutul de chelie, înainte de a-i vedea chipul. Instinctul meu l-a recunoscut. Sângele apă nu se face”⁵¹.*

D.B.: În orice caz, pot să spun că în momentul în care a fost ministru de Externe s-au restabilit relațiile diplomatice dintre România și Peru. A venit aici, cu nevasta lui.

N.D.I.: *Știe limba română?*

D.B.: Nu știe româna, dar are conștiința măcar parțial a apartenenței și a venit aici și de atunci există din nou relațiile diplomatice. Asta s-a întâmplat acum vreo 15 ani.

N.D.I.: *Ca să vedeți cum se face istoria.*

D.B.: Da. Asta este situația.

N.D.I.: *Revenind la bunica Ioana Berindei, a avut cumva de suferit după 1948-1949?*

D.B.: Bunica, la vârsta ei, din fericire pentru ea, n-a avut de suferit. A murit întâi bunicul meu, în 1952, și pe urmă a murit și ea, în 1959. Dar,

⁴⁹ Alberto Fujimori (n. 28 iulie 1938), președinte al Republicii Peru (28 iulie 1990-22 noiembrie 2000).

⁵⁰ Francisco Tudela a fost director al Institutului de Relații Internaționale al Universității Catolice din Lima.

⁵¹ Doina Tudorovici, *Amurgul nobililor*, cuvânt înainte de acad. Răzvan Theodorescu, București, Editura PRO, 1998, p. 27.

trebuie să spun, că ea era de o luciditate în momentele acelea extraordinară. Ea înțelesese ceea ce nu înțeleseseră oamenii politici, că se intrase într-o lume nouă.

N.D.I.: *Asta în anii '40, în timpul războiului?*

D.B.: Nu, în anii '50! Era genul care mă consola ca să am răbdare că vremurile sunt ascutite, dar după aceea se îndulcesc, exact ce s-a întâmplat.

N.D.I.: *Deci, nu a avut nostalgia că vin americanii, că vom fi salvați?*

D.B.: Nu, era un om prea realist și prea cu picioarele pe pământ. Dar, din cauza asta, făceam comparația între ea și cumnatul ei, Dinu Brătianu. Sora ei, Didi, se căsătorise cu Dinu Brătianu, care era un om foarte drăguț, dar după mine a fost extraordinar de naiv.

N.D.I.: *Așa a fost și Iuliu Maniu!*

D.B.: Și neadaptată schimbării timpurilor.

N.D.I.: *În fond, și socrul dumneavoastră, Ioan Hudiță, îi aștepta pe americani și – povestește soția dumneavoastră – a rămas cu speranța și desena pe hartă tot felul de trasee pe unde vor veni americanii și vor salva țara de comunism. A fost, cumva, generală, nota asta optimistă.*

D.B.: Cam așa, din păcate!

N.D.I.: *Bunica v-a temperat, cumva, că asta e situația și trebuie să vă adaptați la vremurile respective.*

D.B.: Nu pot să spun că m-a temperat, dar astăzi îmi dau seama ce viziune extraordinară avea la vârsta ei, a unor realități pe care aproape nimeni nu le vedea.

N.D.I.: *Asta îi venea din lecturi, din cultura sa, din formația sa.*

D.B.: Cred că din inteligență, era foarte inteligentă, moștenise asta de la tatăl ei. Dintre toți copiii lui Emil Costinescu, cred că ea și cu Ion Costinescu au fost cei mai dotați și cred că ea a fost mai dotată decât fratele ei mai mare. Ei, de altfel, erau copiii cei mari.

N.D.I.: *Și dumneavoastră ați fost nepotul favorit, în care bunica a investit, v-a inoculat grija aceasta pentru carte.*

D.B.: Da, am această senzație din ce în ce mai mult, și trebuie să spun că îi port o recunoștință deosebită că a fost, oarecum, un fel de artizan al meu.

N.D.I.: *În fond, bunica Ioana Costinescu-Berindei a apucat să vă vadă istoric, angajat la Institut, dat afară de la Institut, reangajat la Institut.*

D.B.: Da, cam așa.

N.D.I.: *Deci, a avut satisfacția că urmați o cale umanistă?*

D.B.: Da. Și, de pildă, era bunică funcțională, cum astăzi nu prea mai există. În sensul că în fiecare duminică se strâneau toți copiii, cu nurorile și eventual cu niște prieteni la ea. Și de Crăciun sau de Anul Nou eu aveam sarcina să fac o lectură a unei compoziții.

N.D.I.: *În fața acestui auditoriu.*

D.B.: Da, în fața auditoriului familial. Și în privința asta mă încuraja, era un fel de antrenament, dacă vreți.

N.D.I.: *Da, bunica știa totuși în cine a investit și avea încredere.*

D.B.: Era copilăros așa, dar ea cred că a știut foarte bine să mă manipuleze.

N.D.I.: *Și a fost, cumva, mulțumită. Când ați devenit istoric ce a spus? Asta e vocația, asta trebuia să urmezi?*

D.B.: Categoric a fost mulțumită, pentru că dintre urmașii ei am fost primul care am venit în sectorul ei de preocupări.

N.D.I.: *Nepotul celălalt, Șerban – băiatul lui Vlad Berindei –, nu a avut astfel de preocupări?*

D.B.: Nu.

N.D.I.: *Să revenim, acum, la bunicul patern, la arhitectul Ion D. Berindei. Puteți încerca o mică biografie a lui, chiar dacă aveți doar 5 ani, când a murit, nu cred că vi-l amintiți decât ca figură.*

D.B.: Mi-l amintesc, mi-l amintesc. Era și o figură de amintit, ca să zic așa.

N.D.I.: *Cum era?*

D.B.: Cu cioc, semăna cu mine. Dar, nu atât înfățișarea, că asta o avem din poze. Îmi amintesc vivacitatea lui, era „argint viu”, era tot timpul în acțiune și așa îi determina și pe cei din jur. Asta era senzația mea de copil, pe vremea aceea, dar cred că nu mă înșel. Era puțin, pe undeva, fantast, îi plăcea să construiască castele în Spania, e drept lucrul acesta.

N.D.I.: *A și construit foarte mult, practic.*

D.B.: A și construit, într-adevăr, lucruri concrete, dar însăși ce s-a întâmplat la sfârșit e definitoriu pentru firea lui. Dacă și-ar fi luat niște măsuri de prevedere mai ferme nu s-ar fi întâmplat dezastrul care a avut loc pentru că a dispărut subit. Orice om trebuie să se gândească la posibilitatea dispariției subite.

N.D.I.: *Dar avea, probabil, vocația umanistă și firea de artist a tatălui său, Dumitru Berindei?*

D.B.: Evident că avea lucrul acesta, cred că chiar mai accentuat decât tatăl lui, deși Dumitru Berindei desena foarte frumos. El, Johnny Berindei, cu atât mai mult. Și cred că avea și o foarte mare putere de muncă. Țin minte că el avea atelierul pe *Calea Victoriei*, la început, sus, lângă Piața Victoriei, care nu mai există, s-a demolat. Există chiar și o poză aici, el cu Jean, fiul lui, și cu secundanții, avea 2 sau 3 secundanți. Avea un fel de activitate foarte dirijată și complexă, nu lucra de unul singur și în același timp era în stare să comande plutonul acesta de specialiști.

N.D.I.: *Totuși, cred că tușa finală tot Ion Berindei o dădea, și în detalii și în toată arhitectura aceasta de inspirație franceză care a fost sufletul lui.*

D.B.: Probabil, sigur. El a făcut studiile la Paris, a revenit în țară, unde a avut o carieră destul de bună. A fost printre primii profesori ai Școlii de Arhitectură, care atunci s-a înființat, în vremea lui, a fost delegat la multe congrese internaționale. Era o persoană activă. Impresia mea de copil este că – dintre toți bunicii și unchii – el era cel mai argint viu, tot timpul îl simțeam în acțiune.

N.D.I.: *Vi-l amintiți și la Dobrotești, la moșie.*

D.B.: Mi-l amintesc și la „cuibușorul din Luncă”, cum se chema casa cea nouă.

N.D.I.: *Era casa nouă, construită după ce a ars conacul vechi.*

D.B.: Da, exact. Și tot aici făcuse și mormântul celei de-a doua neveste⁵² și al fetei, pentru că a avut și o fată care a murit copil fiind.

N.D.I.: *Ana-Maria Berindei, care a murit în 1915.*

⁵² Ecaterina Laptev (m. 27.II.1915), a doua soție a arhitectului Ion D. Berindei, cu care a avut doi copii: Dumitru (17.II.1902-10.V.1985) și Ana-Maria (m. 19.IV.1915).

D.B.: Da, Ana-Maria. Și care mormânt a trebuit desființat la un moment dat, în perioada roșie. Au primit o somație și – cu ocazia asta – s-au dus și tata și frații lui. Pentru prima dată puteau să se reîntoarcă acolo, pentru că aveau interdicția de a reveni. Cred că s-a întâmplat la sfârșitul anilor '50. La începutul anilor '60 a fost deplasarea aceasta, s-au dus cu o camionetă, le-au readus și așezat la Bellu, lângă el.

N.D.I.: *Lunca e diferită de Dobrotești, de conacul din sat?*

D.B.: Nu, e între. Moșia era între Beuca și Dobrotești și casa era între, adică era în mijlocul pădurii.

N.D.I.: *Acesta e conacul care a ars în 1907 sau e cel vechi făcut de Dumitru Berindei?*

D.B.: Nu, acela era din Dobrotești. Am impresia că în construcția lui a fost implicat și Dumitru Berindei, dar și bunicul Ion Berindei a contribuit mai mult.

N.D.I.: *Acolo era totuși o curte mai mare, cu atenanse, cu grajduri, cu acareturi.*

D.B.: Da. Era o curte mai mare, dar s-a lichidat, cum se întâmplă asta, ca sub atacul termitelor, după 1907. Eu țin minte în copilărie ruinele, din care sătenii mai veneau și luat trei cărămizi, cum se face și azi. A dispărut cu totul când încă nu sosise 1949.

N.D.I.: *Atunci, amintirile dumneavoastră din copilărie sunt la conacul acesta nou din Luncă. Acolo a fost și tatăl dumneavoastră proprietar?*

D.B.: Când a murit bunicul meu, copiii au împărțit moșia în trei. La mijloc a rămas fratele mai mic, Dumitru⁵³, cu „cuibușorul” din Luncă. Iar tata a adaptat, ca să spun așa, dependențele conacului, care erau puțin situate mai la Nord, dar care era un hangar foarte mare făcut din beton armat. A fost o noutate pentru epoca aceea, era făcut la începutul veacului al XX-lea. Acea clădire tata a transformat-o și a făcut o casă de locuit, o parte a rămas ca grajd. Pentru că se mai întâmplase ceva, numărul animalelor a scăzut după împărțirea în trei, în 1928.

N.D.I.: *Cu casa mare cine a rămas? Cumva Ion?*

⁵³ Dumitru I. Berindei (17.II.1902-10.V.1985), fiul lui Ion D. Berindei și al Ecaterinei Laptev, căsătorit cu Sarmiza Cocorăscu (1908-10.V.1985).

D.B.: Nu, Jean și-a făcut el casa, în partea lui de moșie, mai înspre Beuca.

N.D.I.: *Mai există casa?*

D.B.: Nu, pentru că a fost făcută chiar cu foarte multă paianță și n-a rezistat. După valul care a fost în cei 50 de ani mai existau: casa tatei, din beton armat, și care era – până acuma 10-12 ani – întreagă. Am avut o doctorandă care mi-a făcut și pozele ei, nu știu unde am pus imaginile, dar era, în orice caz, întreagă. După aceea, un fost prefect a vrut să și-o însușească și nereușind – pentru că, între timp, cerusem eu restituirea – atunci a demontat-o, pur și simplu. Când am ajuns acum câțiva ani la Dobrotești, după peste 50 ani, nu recunoșteam nimic, nici casă, nici curte, pomi. Chiar casa, era un schelet, o „curățase”, după 1990, ca peste tot.

N.D.I.: *Casa bunicului, aceea mai există?*

D.B.: Nu, nici ea.

N.D.I.: *Dar în 1949 existau toate trei casele.*

D.B.: Evident, nu numai că existau dar erau perfect funcționale. Nici nu știu de ce nu s-au păstrat. E drept că percepția casei tatei era de casă foarte solidă, construită cu beton armat, dar și celelalte case, chiar dacă nu aveau beton armat, erau foarte bine făcute.

N.D.I.: *Pe bunic vi-l amintiți în casa din Luncă. Care era viața acolo, din copilăria și tinerețea dumneavoastră, viața la o moșie de țară.*

D.B.: Da, chiar numai acolo pot să spun că mi-l amintesc. Viața era foarte frumoasă pentru că locul era foarte frumos, totul se petrecea într-o pădure.

N.D.I.: *Casa și moșia erau în mijlocul unei păduri.*

D.B.: Terenul agricol era dincolo de pădure, dar partea de locuire și partea de administrare era practic în mijlocul pădurii, cu spații de pășune, dar totuși pădurea era prezentă peste tot. Am cel puțin imaginea asta foarte frumoasă a pădurii. Chiar acum doi ani am fost și am rămas chiar în admirația ei pentru că, de obicei, pădurile s-au cam prăpădit dar acolo e o zonă care a fost ocrotită de soartă.

N.D.I.: *Ce fel de pădure era, de stejar, de mesteceni, de frasini?*

D.B.: Da, o pădure de stejar, de frasini, în orice caz o pădure în care vezi încă arbori vechi, cu stagi. Așa că era o viață, dacă vrei, agreabilă, pentru că se petrecea între cele trei conace, care erau la distanță de

500 de metri – un kilometru între ele, între cuibușorul din Luncă și casa făcută de tata.

N.D.I.: *Mai aveți doi veri de la Jean: Ioana și Mircea.*

D.B.: Exact, da. Jeaneta⁵⁴, cum îi spuneam, și Mircea⁵⁵. Am amintiri foarte frumoase din copilărie și mai ales dominate de pădure. Existau „cinci frasini”, era un arbore rezultat din sudura a cinci tulpini care s-au unit și au format la mijlocul lui un fel de mic lac, care i-a ajutat să reziste pentru că se strângea apa acolo și aveau apă tot timpul. În orice caz, Dumitru Berindei vâna lupi băgat iarna în acel lac care îngheța și acolo era și la adăpost și, în același timp, putea să stea și la pândă și lupii nu-și închipuiau că și-a găsit „locuința” acolo.

N.D.I.: *Bunicul și tata erau vânători?*

D.B.: Toți erau vânători, toți.

N.D.I.: *Ce vânau prin aceste păduri: lupi, vulpi, iepuri?*

D.B.: Țin minte, iepuri și vulpi, în orice caz. Lupi, pe vremea aceea, probabil că existau dar pe vremea mea nu prea mai erau.

N.D.I.: *Ați participat în tinerețe la vreo vânătoare?*

D.B.: Ah, da. Și am și vânat, în tinerețe și pe urmă am renunțat, însă, pentru că odată am tras foarte bine într-o rață care era pe un lac și am nimerit-o în gât, săraca. M-a impresionat treaba asta și, din momentul acela, am refuzat să mai merg la vânătoare, am terminat. Dar și tata și mama mergeau la vânătoare. Mai ales, pe vremea aceea erau prepelițe, în cantități uriașe. De pildă, se duceau la Văleni, la Lakeman, sau la Peretu, unde erau frații Papia, unde erau sute de prepelițe. Astăzi s-a terminat cu prepelițele, nu mai există sau în orice caz nu în numărul ăsta.

N.D.I.: *Și mama dumneavoastră vâna efectiv sau mergea doar ca însoțitoare a tatălui?*

⁵⁴ Ioana (n. 1923), fiica arhitectului Ion (Jean) Berindei și a Mariei-Louise Mouiller. S-a căsătorit cu dr. Matei N. Condiescu (1911-22.III.1985).

⁵⁵ Mircea Berindei (16.IV.1927-31.XI.1988), fiul arhitectului Ion (Jean) Berindei și a Mariei-Louise Mouiller. S-a căsătorit în 30.XI.1949 cu Anca Cantacuzino-Pășcanu (n. 6.IV.1927), cu care are doi copii: Andra (n. 27.VI.1953; căsătorită în 10.VII.1982 cu Bernard Mauguin) și Ion-Tudor (n. 11.IV.1956; căsătorit în 6.XII.1980 cu Cristina Carp).

D.B.: Nu, era o foarte bună vânătoreasă, chiar am senzația că era mai bună decât tata⁵⁶.

N.D.I.: *Echitație făceați la moșie, aveți o herghelie de cai acolo?*

D.B.: Da, dar nu mai era ce fusese odată. Rămăsese un break, de pildă, care mergea cu patru sau cu șase cai, dar nu mai aveam caii necesari pentru așa ceva. În bună măsură, în perioada interbelică erau amintirile a ceea ce fusese odată, dar totuși era un trup de pământ destul de întins.

N.D.I.: *Și așa a rămas până la reforma agrară din 1945.*

D.B.: În 1945 cei trei frați au rămas fiecare cu câte 50 de hectare și cu pădurea, pădurile nu s-au luat în 1945, și în 1949 s-a dus tot.

N.D.I.: *Pădurea era mare?*

D.B.: Da, erau sute de hectare, una lângă alta.

N.D.I.: *După 1990 dumneavoastră ați recuperat ceva de acolo?*

D.B.: Am recuperat pădurea și am dat Academiei o primă donație și acum sunt în curs cu a doua donație, cu care se întregește și sunt aproape 100 de hectare, jumătate pădure, jumătate arabil.

N.D.I.: *Și vor fi donate Academiei.*

D.B.: Nu, le-am și donat. Eu nu le mai am, nici titlurile nu le-am luat eu, le-a luat Academia direct.

N.D.I.: *Acum să revenim la bunicii din partea mamei. Costineștii a fost o moșie de la străbunicul Emil Costinescu. Povestiți-ne vă rog cum a fost?*

D.B.: Emil Costinescu, care era foarte priceput, a sesizat împreună cu Mihail Kogălniceanu importanța litoralului, într-o perioadă în care nimeni nu voia să audă de Dobrogea, în vremea aceea. Au achiziționat pământ acolo. Pământul achiziționat de străbunicul meu Emil Costinescu a fost mai ales pe locul acesta al Costineștiului de azi, care era Mangea Punar, pe atunci, Tuzla intra tot la el și mergea până înspre Agigea. După aceea, moșia s-a împărțit: au avut acolo teren și bunica mea, dar și sora ei Florica, și de asemenea doctorul Ion

⁵⁶ Poveștile vânătorești ale Dinei Balș sunt reunite în volumul *Pânda. Povești adevărate, deși vânătorești, și întâmplări din drumuri bătute*, București, Editura Litera, 1971.

Costinescu a avut și el la Agigea. Emil Costinescu a determinat la Costinești o colonizare cu germani.

N.D.I.: *Cu șvabi, nu?*

D.B.: Șvabi, dar care se pare că au fost aduși din Rusia, nu erau șvabi germani. Ei se stabiliseră probabil în Rusia și din Rusia au fost aduși la Costinești.

N.D.I.: *De ce i-a adus aici Emil Costinescu, ca să-i folosească în administrarea moșiei, le-a dat loturi de teren?*

D.B.: Da, ca să lucreze. Culmea este că ei au devenit proprietarii locurilor unde aveau casele abia în anii 1936-1937, în vremea bunicii mele, ea le-a vândut. Am un plan cu împărțirea făcută și din momentul acela s-au format aceste loturi de case. Dar nu pământ. Am impresia că pământul îl arendau, ei erau acolo dinaintea Primului Război Mondial.

N.D.I.: *Cumva moșia cumpărată acolo de Emil Costinescu avea câteva sute de hectare? Era teren foarte mult când au cumpărat el și Kogălniceanu.*

D.B.: Da. Era foarte mult. Terenul era foarte mare, erau mii de hectare, străbunicul luase acolo două-trei mii de hectare, cel puțin.

N.D.I.: *Au construit vreo casă acolo bunicul și bunica?*

D.B.: Nu. Bunica Ioana Costinescu, repet, cred că nici nu a fost acolo vreodată. Ea avea fobia călătoriilor. Se deplasa doar la Sinaia, nu țin minte să fi mers în altă parte.

N.D.I.: *Nici în străinătate nu mergea, la băi?*

D.B.: Nu, își făcuse doar studiile în străinătate și cu asta punct.

N.D.I.: *Contactul ei cu Occidentul s-a terminat odată cu studiile.*

D.B.: Am impresia că așa s-a terminat. Cred că era o treabă psihică la ea, nu-mi dau seama exact, dar cam așa mi se pare. De Costinești se ocupa – mai ales în copilăria mea – fiul ei, Grigore Berindei, cel cu Banca. El se ocupa de administrare.

N.D.I.: *Și Vlad Berindei își făcuse o casă acolo, la mare. Grigore avea casa mai frumoasă.*

D.B.: Vlad, la un moment dat, își luase și el pământ la Casimcea, pe urmă l-a vândut. Vlad era o fire întreprinzătoare, dar fără stăruință. În schimb, Grigore s-a ocupat de moșie până la sfârșit.

N.D.I.: *Povestește mama dumneavoastră că fratele domniei sale, Grigore, și-a făcut o casă foarte frumoasă acolo.*

D.B.: El și-a făcut o casă și ea și-a făcut alături. Casă pe care i-am dat-o eu lui Mihnea⁵⁷, chiar mama prevăzuse lucrul acesta, să fie a lui, ca prim nepot al ei. Am recuperat-o eu, mama a murit în 1998 și nu a mai apucat, pentru că a durat, recuperarea asta era infinită.

N.D.I.: *Mama a făcut casa împreună cu Alexandru Balș, al doilea soț?*

D.B.: Da, dar asta a făcut-o târziu. În copilăria mea, era o casă a administrației dar unde se și putea locui. Și casa lui Grigore Berindei, fratele mamei, a fost construită tot în timpul lui Carol al II-lea, exact ca și a mamei.

N.D.I.: *Dar Grigore Berindei, bunicul, generalul, avea o casă la Costinești? Dacă nu mergea bunica, el mergea la mare?*

D.B.: Da, Grigore, bunicul, a fost și primar la Costinești, a avut un rol. El, generalul, era plimbăreț, nu era ca bunica mea, era tot timpul dintr-un loc în altul.

N.D.I.: *Să încercăm o schiță biografică și a generalului Grigore Berindei, bunicul dumneavoastră din partea mamei. Născut la 1 februarie 1867, Grigore Berindei a absolvit Școala Fiilor de Militari din Iași (în 1887), Școala de Ofițeri din București (1889) și Școala Superioară de Război din București (1897). A fost ofițer de stat major în armata română, după ce s-a instruit în armata austro-ungară și armata italiană. În 1916 a fost comandant al Regimentului 21 și aghiotant onorific al principelui Carol. A făcut parte din comitetul de direcție al „Revistei Infanteriei” (în perioada ianuarie 1898-decembrie 1903), ținând numeroase conferințe și colaborând cu presa militară. A fost și director al unor bănci din București și al Băncii de Agricultură din Turnu Măgurele. A fost decorat cu Ordinul Coroana României, în grad de comandor. A fost foarte legat de localitatea Beuca, din județul Teleorman, unde a avut o moșie pe care a vândut-o la un moment dat.*

⁵⁷ Mihnea Berindei (n. 23.III.1948), fiul lui Dan Berindei și al Ioanei Hudiță. Istoric, cercetător și publicist la Paris. Căsătorit în 1985 cu Catherine Barthel, cu care are un fiu, Vlad.

Cu toate acestea, și-a păstrat multă vreme o fermă în preajma gării din Beuca, unde îi plăcea să se retragă deseori. În București Grigore Berindei și-a construit în 1911 o frumoasă casă în stil neoromânesc, după proiectul arhitectului Cristofi Cerchez, situată pe strada Schitu Darvari nr. 12⁵⁸. A murit în 1952, la București⁵⁹. Așadar, l-ați cunoscut foarte bine pe bunicul dumneavoastră matern?

Acad. Dan Berindei: Da, foarte bine l-am cunoscut și era un bunic-bunic, ca să spun așa. Se preocupa de mine, venea și mă lua la plimbare, mă ducea la cofetărie și – pentru că el avea diabet – îl camuflam, spunea că îmi dă mie prăjiturile dar le mânca el.

N.D.I.: *Mergeați numai dumneavoastră cu bunicul, ca băieții, fără bunica.*

D.B.: Da, da. El a fost aghiotant regal al regelui Ferdinand și a fost, între altele, creator al Cercetășiei. Eu, de altfel, am fost ales recent președinte de onoare al Societății Române de Cercetășie, în amintirea lui.

N.D.I.: *În 2013 s-au împlinit 100 de ani de când s-a înființat Cercetășia în România. Trebuie să precizăm că generalul Grigore Berindei a inițiat, în 1913, constituirea Asociației „Cercetașii României” și a publicat, în 1939, o conferință intitulată „Din începuturile cercetășiei în România”⁶⁰.*

D.B.: Da, din 1913 a început. Și culmea e că, inițial, în Cercetășia aceasta erau numai membri ai familiilor Berindei și Dimăncescu. În sensul că erau cei doi fii ai lui Grigore, Vlad și Grigore, dar erau și fiii lui Iancu⁶¹, fratele lui, care era căsătorit cu o soră a Ioanei, cu Florica Costinescu.

⁵⁸ Vezi Oana Marinache, *Vila Grigore Berindei, locotenentul de numele căruia se leagă înființarea Asociației „Cercetașii României”*, pe site-ul web: www.adevarul.ro.

⁵⁹ Datele biografice despre generalul Grigore Berindei le-am extras din următoarele lucrări: Theodor Cornel, *Figuri contemporane din România*, p. 262-263; Lucian Predescu, *Enciclopedia Cugetarea. Material românesc. Oameni și înfăptuiri*, ediție anastatică, București, Editurile Saeculum I.O. și Vestala, 1999, p. 97; Stan V. Cristea, *Județul Teleorman. Dicționar biobibliografic*, p. 109.

⁶⁰ Publicată la Editura „Acțiunea Românească” din București (15 p., cu portrete).

⁶¹ Ion (Iancu) Berindei (16 februarie 1868-19 decembrie 1925), inginer agronom, fiul generalului Anton Berindei și al Mariei Brăiloiu. A fost diplomat al Școlii Speciale de

N.D.I.: *Adică Emil, Ion și Matei, ei erau.*

D.B.: Da, exact așa. Și erau și ei membri ai Cercetășiei. Deci, era o unitate cercetășească berindească în familie.

N.D.I.: *În tinerețe ați fost cercetaș, în vremea lui Carol al II-lea?*

D.B.: Nu, n-am apucat. Bunicul meu era foarte supărat pe treaba aceasta și în vremea lui Carol al II-lea s-a făcut Străjeria.

N.D.I.: *Și străjer ați fost?*

D.B.: Străjer am fost, păi sigur. Era obligatoriu, toată lumea era străjer.

N.D.I.: *Cu uniformă, cum vă amintiți?*

D.B.: Era o cravată, țin minte, o cămașă albă și o bască.

N.D.I.: *După 1949, bunicul Grigore Berindei, generalul, a avut de suferit pentru că a fost aghiotant al regelui Ferdinand?*

D.B.: Nu, nu. Era poate și bătrân. A murit în 1952, a murit la timp, probabil.

N.D.I.: *Da, dar a apucat să vadă toate expropriările.*

D.B.: Era foarte în vârstă în acel moment. A avut și el moșie în Teleorman, de la tatăl lui, Anton Berindei.

N.D.I.: *În ce localitate era moșia?*

D.B.: Trupul de moșie a fost împărțit între Dumitru și Anton. Era mai ales la Beuca, în partea aceea, unde și acolo era un conac, care nu cred că mai există, era în extremitatea satului, spre gară.

N.D.I.: *Cu mama la Costinești mergeați în copilărie? Vă amintiți în prima secvență de zece ani? Cum ați păstrat legătura cu mama? Sau ați rămas mai mult cu bunicii și cu tatăl?*

D.B.: Evident că am păstrat legătura. O dată pe săptămână mergeam la ea, vara mă lua mai mult. Dar, de Costinești, țin minte când erau încă mama și tata împreună și mergeam acolo. Pe vremea aceea era aproape sălbăticie, era un sat.

N.D.I.: *Dar aveți casă, plajă și mare direct în proprietatea dumneavoastră.*

Agricultură din Grignon (Franța), subdirector al Societății de Asigurare „Națională” din București și președinte al Consiliului de Administrație la Banca „Dacia Traiana”. În 1901 și 1907 a fost deputat liberal de Teleorman. Căsătorit în 1894 cu Florica Emil Costinescu (1875-1969), cu care a avut cinci copii: Emil (1898-1963), Ion (1899-1974), Matei (1904-1987), Marica (1906-1944) și Ana (1906-1987).

D.B.: Era foarte plăcut așa, dar nu era nici un fel de comoditate.

N.D.I.: *Pe Alexandru Balș, al doilea soț al mamei, cum vi-l amintiți, pentru că l-ați cunoscut foarte bine.*

D.B.: Un om deosebit, trebuie să spun, și îi sunt și lui recunoscător. Era un tip foarte sobru, inginer de Mine, era fiul lui Gheorghe Balș⁶², arhitectul, cu mamă Știrbey⁶³, soră cu Barbu Știrbey⁶⁴. Era scurt la vorbă, mă mai certa, dar de obicei avea dreptate, nu-l țin minte...

N.D.I.: *Sever nedrept.*

D.B.: Exact, sever nedrept, ci sever drept. Și am avut o relație foarte bună cu el. El, săracul, la un moment dat, a avut un ulcer, o operație, câteva luni de zile a trebuit să stea întins. Mergeam atunci să-l vizitez și jucam nu știu ce joc, ca să-i mai treacă vremea. Am avut o relație foarte bună cu el, mai ales că cu el puteam sta de vorbă, spre deosebire de tata unde era o complicație, tot timpul numai cu scrisul. Așa că am o amintire foarte bună.

N.D.I.: *El a fost primul arestat din familie.*

D.B.: Primul arestat și cel care nu s-a mai întors, care a pierit și se pare că a pierit în condiții foarte grele. Relatează asta Ioanid.

N.D.I.: *Ion Ioanid, în cartea sa de memorii Închisoarea noastră cea de toate zilele, descrie secvența aceasta tragică. Și mama dumneavoastră, Dina Balș, descrie această dramă în volumul său memorialistic Drumuri pustiite, apărut la Editura Cartea Românească în anul 1993. Să*

⁶² Gheorghe Balș (24 aprilie 1868-22 septembrie 1934), fiul lui Alexandru Balș și al Ruxandrei Sturdza-Miclăușeni. Inginer, cu studii în Elveția și la Politehnica din Zürich. Arhitect pasionat, Gheorghe Balș a fost unul dintre cei mai de seamă istorici ai artei vechi românești, membru al Comisiunii Monumentelor Istorice și al Academiei Române (1923). A scris lucrări excepționale dedicate artei vechi românești, bisericilor lui Ștefan cel Mare și bisericilor și mănăstirilor moldovenești din secolele XVI-XVIII. Căsătorit în 25 februarie 1897 cu Marieta Știrbey, cu care a avut patru copii: Zoe, Alexandru, Ion și Matei.

⁶³ Marieta Știrbey (1875-1963), fiica lui Alexandru Știrbey și a Mariei Ghica-Comănești.

⁶⁴ Barbu Al. Știrbey (17 noiembrie 1872-24 martie 1946), fiul Alexandru Știrbey și a Mariei Ghica-Comănești, nepot al domnitorului Barbu Știrbey. Administrator general al Domeniilor Coroanei (1913-1927), om politic, prim-ministru al României (4-20 iunie 1927), membru al Academiei Române. Căsătorit cu Nadejda Bibescu.

revenim acum, puțin, la frații tatălui dumneavoastră. Ion a fost arhitect, nu?

D.B.: Da, Jean. Și a fost un arhitect foarte bun, cred că a avut mai multe lucrări, la un moment dat, decât tatăl lui, dar lucrări din acestea speculative, să spun, case individuale, vile. Banca Ardeleană e făcută de el, care e pe lângă Biserica Rusă. Azi e cumpărată de Fundația România de Măine. El era născut la Paris, ca și tatăl meu⁶⁵ și ca și nevastă-mea. Toți trei frații au făcut studiile la Paris. Jean a fost arhitect, tata a făcut Dreptul și Dumitru a urmat ingineria.

N.D.I.: *Tatăl dumneavoastră, deși era student la Drept la Paris, s-a întors în țară în timpul Primului Război Mondial.*

D.B.: Era student și, când a intrat România în război, a cerut să vină voluntar pe front. A făcut o călătorie extraordinară pentru vremea aceea, prin Anglia, pe la Arhanghelsk, prin Rusia. După război a revenit la Paris și și-a încheiat doctoratul cu o teză despre ocupația germană și efectele ei economice din timpul Primului Război Mondial, o lucrare foarte actuală probabil⁶⁶.

N.D.I.: *Și a revenit în țară, tatăl – spuneți – că era foarte atașat de România.*

D.B.: Toți tinerii erau atașați pe vremea aceea, cine rămânea? Alexandru a revenit în țară. Unchiul meu, Jean, s-a căsătorit cu o franțuzoaică, Marie-Luise Mouiller, Jeanetta și cu Mircea sunt copiii lui și ai franțuzoaicei. De asemenea, a revenit în țară și Dumitru, care a continuat să se ocupe de moșie, până la sfârșit. A avut însă noroc că în 1949 era la București, în momentul final al exproprierii, și a scăpat, a rămas în București, nu a avut domiciliul forțat.

N.D.I.: *Dintre cei trei frați, Jean, Alexandru și Dumitru, care a făcut închisoare după 1949?*

⁶⁵ Alexandru I. Berindei (Paris, 15 ianuarie 1899-București, 10 mai 1975), avocat, doctor în Drept la Paris, consultant juridic la Societatea „Danubiana” și la Banca de Credit.

⁶⁶ Titlul lucrării de doctorat a lui Alexandru I. Berindei, susținută la Paris în 1921, este: *La situation économique et financière de la Roumanie sous l'occupation allemande*, Paris, Librairie Edouard Duchemin, 1921, 216 p.

D.B.: Tata. Nu a făcut închisoare, dar a avut domiciliu forțat la Sibiu și, pe urmă, a făcut și lagăr vreo șase luni. Pentru că el cam trăncănea și – fiind și surd – era și mai sonor și rezultatul a fost șase luni de canal.

N.D.I.: *Pe tatăl dumneavoastră momentul 1949 l-a prins la moșie, la Dobrotești.*

D.B.: Da, ăsta a fost ghinionul lui.

N.D.I.: *Deci el era foarte atașat de această moșie. Înțeleg că avea acolo și o vie.*

D.B.: Avea și o vie care nu mai există astăzi, nici locul nu mai există.

N.D.I.: *Și din care i-ați cerut să vă dea și dumneavoastră trei hectare. Cum a fost?*

D.B.: Da, da. Două lucruri i le-am cerut. I-am cerut să mă lase să iau din cărți, erau acolo cărțile scăpate după mutarea de la București. Răspunsul lui a fost să le iau pe toate când se prăpădește el, dar momentan să le las acolo. Ei, a venit 1949 și nici nu am mai găsit vreuna. Le-au ars pe toate și erau lucruri foarte importante. Atunci am furat, fără să-i spun lui, ce am putut să bag în geamantan: *Hronicul vechimii moldo-vlahilor* a lui Cantemir, în ediția regulamentară, Dionisie Fotino, *Istoria vechii Dacii*, am ales vreo șapte-opt cărți, pe care am putut să le bag în geamantan și alea au scăpat până azi.

N.D.I.: *Și le-ați păstrat până astăzi. Acolo era biblioteca lui Dumitru și Ion Berindei.*

D.B.: Era și a lui Dumitru și a lui Ion, biblioteca de țară, să zic așa. Pentru că biblioteca principală a lui Ion era legată de atelierul lui din București.

N.D.I.: *Cam câte volume erau în biblioteca de la țară, cum vă amintiți.*

D.B.: Nu erau prea multe, mai ales că se împărțise între ei trei, mai ales după moartea bunicului meu, dar era – în orice caz – un perete plin de cărți.

N.D.I.: *A doua problemă cu tatăl dumneavoastră a fost legată de pământ, nu?*

D.B.: Eu aveam ideea, mă însurasem de puțin timp atunci, intrasem în 1946 la Institutul de Studii Balcanice și cred că în perioada interimară, înainte să intru, i-am cerut tatălui meu să-mi dea niște

hectare de vie ca să le administrez eu și ziceam că o să devin multimilionar. Tata a avut același răspuns, că o să le iau la sfârșit și sfârșitul nu a mai fost niciodată.

N.D.I.: *Le-au luat alții.*

D.B.: Da, și azi nici nu mai există, s-a desființat via. Nu știu de ce, pentru că era un vin foarte bun care se făcea acolo.

N.D.I.: *Aveați și beciuri, era o crământ, o exploatare acolo, la moșie.*

D.B.: Da, era un beci chiar foarte mare, care fusese al bunicului, deoarece casa făcută de tata era pe locul central al moșiei integrale, înainte de împărțirea în trei și, deci, au rămas acolo lucrurile cele mai mari, butoaiile, pe care le țin minte și azi.

N.D.I.: *Producția aceasta era pentru consumul familiei sau și vindeau, cum făceau alți boieri.*

D.B.: Vindeau, dar nu industrial.

N.D.I.: *Nu erau cumva 100 de hectare de vie?*

D.B.: Fuseseră, dar – iarăși – via se împărțise în trei și fiecare avea câte o bucătică.

N.D.I.: *Acum să revenim la studiile dumneavoastră. Cum ați început școala?*

D.B.: Primele trei clase le-am făcut acasă, cu un profesor Ștefănescu, care era profesorul lumii bune, să zic, mulți l-au avut, și care mă pregătea și mă prezentam la examen la Școala *Mavrogheni*, unde a stat Giurescu. Acolo dădeam examenele.

N.D.I.: *Acestea au fost clasele I, a II-a și a III-a.*

D.B.: Da, între timp părinții mei au divorțat, în 1933, și pe de altă parte au spus că trebuie să mă antreneze pentru liceu, să am o viață de colectiv și – în consecință – m-au mutat la Școala *Clemența*. Între timp m-am și mutat cu tata pe strada *Xenopol* și Școala *Clemența* era foarte aproape. Aici am urmat clasa a IV-a din școala primară.

N.D.I.: *Liceul începea atunci în clasa a V-a, nu? Cum era socotit față de azi?*

D.B.: Da, după clasa a IV-a urmau opt clase de liceu. Am urmat Liceul *Spiru Haret*.

N.D.I.: *Unde ați fost integrat în colectiv, cum doreau părinții dumneavoastră.*

D.B.: Da, timp de șapte ani. La sfârșit, clasa a VIII-a am dat-o la sfârșitul clasei a VII-a, am dat o sesiune în iunie și o sesiune în toamnă. Asta era în anii 1940-1941.

N.D.I.: *Ce profesori vă amintiți de la Liceul Spiru Haret? Pe ce pune accent atunci programa?*

D.B.: Îl țin minte, în primul rând, pe Constantin Moisil⁶⁷, care era foarte bun, dar foarte detașat, în fond cred că îl plictisea. El preda istorie. Mi-l amintesc pe Anton Dumitriu⁶⁸, logicianul, care mi-a dat zece la matematică, dar în general nu străluceam la matematică. El m-a apreciat.

N.D.I.: *Moisil nu a intuit în dumneavoastră un interes pentru istorie, nu ați stabilit o legătură?*

D.B.: Moisil era rece, în general, chiar statutul de profesor de liceu nu îi convenea, îl plictisea, nu-l pasiona să predea la liceu. Dar, se adapta.

N.D.I.: *Anton Dumitriu era pasionat să predea sau făcea și el tot așa de nevoie cariera de profesor?*

D.B.: Nu, nu. El era pasionat, era interesant pentru că le combina, știa să ne trezească interesul. La geografie l-am avut pe Teofănescu, care știa să predea.

N.D.I.: *Limbi străine se făceau la liceu?*

D.B.: Da, se făceau franceza și germana. La germană era profesor Papadopol, nu era prea celebru, adică mi-am revenit puțin la germană în liceu dar...

N.D.I.: *N-ați progresat față de ce știați de acasă.*

D.B.: N-am amintiri că am făcut un pas mare acolo.

⁶⁷ Constantin Moisil (8 decembrie 1876-20 octombrie 1958), istoric și numismat. Profesor secundar (din 1898). Director al Cabinetului Numismatic al Academiei Române (din 1933). Director al Arhivelor Statului (1923-1938), membru al Academiei Române (1948) și președinte al Societății Numismatice Române (1933-1958).

⁶⁸ Anton Dumitriu (31 martie 1905-1992), filosof și logician. Absolvent al Facultății de Științe și al Facultății de Filosofie a Universității din București. Între 1933 și 1938 a fost profesor de matematică la Liceul „Mihai Eminescu” din București. În 1934, Anton Dumitriu devine asistent la cursul de geometrie descriptivă de la Școala Politehnică din București, în 1938 doctor în filosofie și apoi profesor titular al Catedrei de logică de la Facultatea de Litere și Filosofie a Universității București, de unde este eliminat în 1938.

N.D.I.: *Filosofie se făcea?*

D.B.: Da, se făcea. În general, am fost un elev bun, care nu crea probleme.

Tata m-a înscris în anul I și după aceea nu a mai venit.

N.D.I.: *Nu-i chemau pe părinți la ședințe, la școală?*

D.B.: I-o fi chemat, dar ei nu se duceau și nici nu era nevoie pentru că eram un copil normal, nu premiant, dar luam mențiuni. Navigam foarte bine, fără corijențe, dar nu mă strofocam, ca să zic așa. Istoria era ceva care mă pasiona.

N.D.I.: *Deși nu aveai un profesor care să vă stimuleze, după cum spuneți, Moisil era foarte neutru.*

D.B.: Nu, mă stimula într-un fel, prin știința lui, că asta o realizai. Dar astăzi îmi dau seama că noi, elevii, îl plectisem.

N.D.I.: *Nu era vocația lui să fie profesor de liceu. Dintre colegii dumneavoastră de la Liceul „Spiru Haret” s-a remarcat cineva, ați avut figuri celebre?*

D.B.: Liviu Ciulei⁶⁹, regizorul, băiatul inginerului, cu care am fost coleg de clasă. Fischer-Galați⁷⁰, de asemenea, cu care am fost chiar coleg de bancă un timp.

N.D.I.: *El a plecat în America înainte de venirea comunismului.*

D.B.: Da, tatăl lui s-a orientat foarte bine, a plecat prin 1938, înainte de război, ceea ce i-a ajutat și acolo și, în același timp, a evitat și părțile mai neplăcute din Europa.

N.D.I.: *Doar cei doi au fost mai cunoscuți dintre colegii dumneavoastră.*

D.B.: Da, mai era un coleg Bârsan, care avea frații în echipa de rugby, unul după altul.

N.D.I.: *Făceți sport, pe atunci, erau toți copiii la sport, era o modă în perioada interbelică să faci sport?*

⁶⁹ Liviu Ciulei (7 iulie 1923-25 octombrie 2011), regizor, actor, scenograf, arhitect și profesor. A lucrat în România, Statele Unite ale Americii (din 1974), Canada și Australia. Director artistic al Teatrului Bulandra (1963-1974). Profesor de teatru la Columbia University și New York University din S.U.A.

⁷⁰ Stephen Fischer-Galați (n. 15 aprilie 1924), istoric american de origine română. Profesor la Universitatea din Colorado și director al Centrului pentru studii slave și sud-est europene. Din 1967, editează publicația „East European Quarterly”.

D.B.: Da, era o modă și Liceul avea în tradiție oina. Era o echipă de oină, dar nu pot să spun că am excelat.

N.D.I.: *Dar reușeați să vă integrați în grupul acesta de băieți, jucați, nu?*

D.B.: Da, la jucat, la băta, dar asta era situația și am niște amintiri foarte plăcute din liceu. Sunt unii care vorbesc cu antipatie de liceu, pentru mine a fost o perioadă foarte plăcută.

N.D.I.: *Liceul l-ați terminat în 1941 și ați dat examen la istorie?*

D.B.: Da, în 1941, cu un efort dublu, pentru că nu am avut vacanță atunci. Se mai punea atunci o problemă la bacalaureat, era o listă de 100 de cărți de literatură pe care trebuia să le citești pentru că îți pica una.

N.D.I.: *La câte materii ați dat bacalaureatul?*

D.B.: Erau multe materii. Mă uit astăzi ce scandal se face, pe ce?

N.D.I.: *Pe nimic.*

D.B.: Pe nimic, pentru că atunci nu numai că erau multe materii, dar erau toate odată. Era comisia și te lua pe rând câte un sfert de oră fiecare, stătea două ore. Am dat la cinci sau șase materii sigur.

N.D.I.: *Și în aceeași zi se dădea tot acest interviu. Era și scris sau numai oral?*

D.B.: În aceeași zi. Era scris la început și pe baza scrisului intrai la oral. Dar la oral era nimicitor pentru că erau pac, pac, pac, așa, toate materiile.

N.D.I.: *Deci nu mai aveai timp să învățați pe rând, ce se știa în acel moment se știa.*

D.B.: Da, dar în fond asta trebuia, asta cernea foarte bine și se trecea, nu era ca astăzi.

N.D.I.: *Da, dar se trecea exigent, elevul rămânea și cu ceva, nu se cumpărau diplomele pe vremea aceea.*

D.B.: Nu putea să nu fie exigent, pentru că examenul era public, era toată comisia, membrii ei se controlau unul pe altul, plus părinții sau cine mai venea în sală ca asistență.

N.D.I.: *Erau totuși materii diferite și elevul trebuia efectiv să le știe, pentru că nu îți mai lăsa o zi între materii să înveți.*

D.B.: Nu, nimic.

N.D.I.: *După liceu ați dat examen la istorie?*

D.B.: Am dat la Drept, la Istorie și la Filosofie.

N.D.I.: *Toate trei cu examen?*

D.B.: Da, toate trei. Tata mă bătea la cap cu Dreptul și atunci am dat și acolo, dar nu am făcut decât premilităria la Drept. În schimb am făcut Istoria și Filosofia doi ani de zile, Istoria până la cap.

N.D.I.: *Dreptul l-ați făcut un an sau cum?*

D.B.: Dreptul deloc. Am fost student la Drept, dar mergeam la premilitărie pentru că avea loc acolo. După primul an, când am avut rezultate foarte bune la cele două, Istorie și Filosofie, am zis gata, nu mă mai chinui și cu Dreptul și nu am dat examen, nici nu m-am prezentat.

N.D.I.: *Toate examenele acestea au fost în toamna anului 1941.*

D.B.: Da, toate trei deodată, le-am dat în toamna lui 1941.

N.D.I.: *Și cum a fost la Facultatea de Istorie, ce profesori erau, care era situația atunci?*

D.B.: În orice caz nu era înghesuială, erau cred o sută de locuri și noi am fost optzeci, optzeci și ceva. Dar era totuși o pretenție de ștachetă. Pe vremea aceea te duceai acolo unde aveai vocație. Eu nu țin minte să fi fost atunci fenomenele de astăzi, în care merg unii ba la una, ba la alta, așa puțin la întâmplare.

N.D.I.: *Și oricum nu se putea bănuî nici atunci că istoria era o meserie foarte rentabilă, era numai de pasiune.*

D.B.: De pasiune, da, dar era totuși o audiență și numaidecât s-a format plutonul frunțași și ceilalți.

N.D.I.: *Ce profesori iluștri ați avut?*

D.B.: Ei, din punctul acesta de vedere, am avut cel mai mare noroc. I-am avut profesori pe Brătianu⁷¹, pe Giurescu, pe Bănescu, pe Papacostea, absolut toți de mână întâi.

⁷¹ Gheorghe I. Brătianu (30 ianuarie 1898-24 aprilie 1953), fiul lui Ion I. C. Brătianu și al Mariei Moruzi. Istoric și om politic, profesor universitar la Catedra de istorie universală a Universității din Iași (din 1924) și București (1940-1947). Membru al Academiei Române (din 1942). Deschizător de drumuri în domenii ale istoriei universale, precum istoria economică și socială a Bizanțului sau istoria comerțului italian la Marea Neagră. Creator de școală istoriografică în România și autor al unor opere fundamentale privind formarea statelor medievale românești, formarea și continuitatea poporului român sau organizarea socială și politică a vieții medievale românești. În 1930 a înființat un nou Partid Național Liberal și a fost deputat în Parlamentul României. A fost arestat în noaptea de 7/8 mai 1950 și întemnițat la Sighet, unde a murit fără să fie judecat sau condamnat.

N.D.I.: *Cu Gheorghe Brătianu făceați istoria universală, nu?*

D.B.: Da, istorie universală, Papacostea – istoria Balcanilor, Giurescu – istoria românilor, Bănescu – istoria Bizanțului. Fiecare era deosebit, chiar metodele lor de predare nu se asemănau.

N.D.I.: *Cum erau?*

D.B.: Bănescu⁷², de pildă, în momentul în care intra în sală începea să vorbească și începea exact de unde se opriase cu o săptămână mai înainte. Povestea istoria Bizanțului foarte frumos, era un curs atractiv, era ca o poveste.

N.D.I.: *Nicolae Bănescu fusese profesor la Universitatea din Cluj.*

D.B.: Da, fusese la Cluj dar se transferase la București, fusese ales la Academie, am impresia că l-a protejat Iorga iar el, la rândul lui, nu a avut nici o stare conflictuală cu Iorga, dimpotrivă.

N.D.I.: *Avea și un asistent, bănuiesc că se făceau și seminarii?*

D.B.: La Bănescu nu, uite că nu țin minte nici de seminar, nici de asistent. Țin minte de cursuri și de rigoarea lui, pentru că era la etajul II și el nu lua liftul, ci venea iute pe scări și avea în jur de 70 de ani cred, în momentul acela.

N.D.I.: *Era un bun orator, nu?*

D.B.: Da, foarte captivant. Și, în afară de aceasta, avea câteva lucruri cu care ne făcea praf. Venea și ne cita din Dölger⁷³ și îți dădea titlul articolului în „Byzantinische Zeitschrift”, fascicula a treia, pe la pagina 32.

N.D.I.: *Cita din memorie, fără fișe, nu?*

D.B.: Din minte, dar noi eram afurisiți și controlam, dar el gândea bine și nu greșea.

N.D.I.: *Constantin C. Giurescu cum era la cursuri?*

⁷² Nicolae Bănescu (16 decembrie 1878-11 septembrie 1971), istoric și bizantinolog, profesor de bizantinologie la Universitățile din Cluj (1919-1938) și București (1938-1947). Rector al Universității din Cluj (1924, 1926), membru (din 1938) și vicepreședinte al Academiei Române (1938-1947). Vicepreședinte de onoare al Asociației internaționale de studii bizantine (1961-1971).

⁷³ Franz Dölger (4 octombrie 1891-5 noiembrie 1968), bizantinolog german, redactor-șef al revistei *Byzantinische Zeitschrift*, între anii 1931-1963.

D.B.: Giurescu⁷⁴ își făcea cursurile din cartea lui, sinteza lui, cele trei volume. De pildă, am făcut veacul al XVIII-lea și prima jumătate a secolului al XIX-lea, dar nu țin minte să fi făcut cu el evul mediu sau mai jos.

N.D.I.: *Dar el nu făcea cursul integral, de la evul mediu la epoca modernă?*

D.B.: Da, el cobora în materie, dar în alt an, el venea progresiv și dacă te nimereai bine, dacă nu, sănătate.

N.D.I.: *Bun, și cei care veneau după promoția dumneavoastră, cu cine făceau istoria antică sau evul mediu?*

D.B.: Atunci nu se făcea istoria antică a României, nu exista preocuparea aceasta care s-a introdus după aceea și bine s-a făcut, că era sistematic.

N.D.I.: *Deci Giurescu începea, de pildă, în 1940 de la Decebal și Traian și îl termina în 1945 cu istoria modernă.*

D.B.: Da, el începea cursul de la Principatul Transilvaniei și ținea doi-trei ani de zile cursul, până unde putea să ajungă, până la 1877. Și, deci, înainte de Principatul Transilvaniei nu făceai cursul, făceau alte promoții, cei care prindeau.

N.D.I.: *Studentii de dinaintea dumneavoastră prinseseră cursul complet. Și asta nu era, totuși, o lacună în cultura istorică.*

D.B.: Da, dar el te obliga să ți-o completezi individual, cu mijloace proprii. Și cam asta era metoda la toți profesorii. Și Brătianu făcea chestiunea Mării Negre⁷⁵, problemele păcii, lucruri cu totul nesistematice. El îl

⁷⁴ Constantin C. Giurescu (26 octombrie 1901-13 noiembrie 1977), unul dintre cei mai importanți istorici români. Profesor la Facultatea de Litere (ulterior de Istorie) a Universității din București (1926-1948, 1963-1975). Fondator al Institutului de Istorie Națională (1941) și al Revistei Istorice Române (1931). Membru al Academiei Române (1974). Om politic, membru al Partidului Național Liberal-Gh. Brătianu, deputat (1932-1933), rezident regal al Ținutului Dunărea de Jos (februarie 1939), ministru secretar de stat cu organizarea Frontului Renașterii Naționale (28 septembrie 1939-4 martie 1940), ministru al Propagandei Naționale (4 martie-28 iunie 1940). Arestat în noaptea de 6 mai 1950 și întemnițat la închisoarea din Sighet, de unde a fost eliberat în 1955. Autor al unei opere istorice impresionante, din care nu lipsește o clasică *Istorie a Românilor* (3 volume, în mai multe ediții).

⁷⁵ În anii 1941-1942, Gheorghe Brătianu va ține cursul intitulat *Chestiunea Mării Negre* la Universitatea București, lecția de deschidere fiind susținută la 15 decembrie 1941. Cartea sa despre Marea Neagră – cu titlul *La Mer Noire. Des origines à la conquête otomane*

avea conferențiar pe N. A. Constantinescu⁷⁶, care făcea seminariile școlare, dar la el nu mergea nimeni.

N.D.I.: *Gheorghe Brătianu, care a fost și nașul dumneavoastră, era un bun vorbitor?*

D.B.: Da, era un bun vorbitor, dar când se încălzea, pentru că era foarte timid, dar după ce pornea, după ce intra în priză, era fermecător.

N.D.I.: *Constantin C. Giurescu era orator, impunea prin vocea lui?*

D.B.: Giurescu era ca o mașină perfectă, era precis, concis, în fond era cum trebuie să fie un profesor ca să te alegi cu ceva.

N.D.I.: *Nu era exaltat, exuberant, ca George Călinescu, de pildă?*

D.B.: Nu, era precis, liniar, dar în același timp te alegeai cu materia învățată. Foarte frumos era Papacostea⁷⁷, care era însă puțin fantast, îi plăcea să fie teatral. Mai făcea ceva: uneori nu își pregătea lecția următoare și atunci repeta lecția anterioară.

N.D.I.: *Și nu era pus într-o situație jenantă față de studenți?*

D.B.: Nu, pentru noi era minunat, pentru că de data asta o repeta, dar era altfel, îi veniseră alte idei. Rezultatul era că la cursul lui, la sfârșitul anului, te puteai duce direct la examen, nu trebuia să înveți.

– va fi publicată abia în 1969, la München (394 p.). Versiunea în limba română – *Marea Neagră. De la origini până la cucerirea otomană* – are două volume și a apărut la Editura Meridiane din București, în anul 1988, sub îngrijirea lui Victor Spinei. A fost reeditată la Editura Polirom în anul 2000.

⁷⁶ Nicolae A. Constantinescu (23 noiembrie 1885-15 iulie 1971), istoric medievist. Membru al Școlii Române din Franța (1922-1923), colaborator apropiat al lui Nicolae Iorga. Conferențiar de științe auxiliare la Catedra de istorie universală a Universității din București (1926-1947). Secretar și director de studii al Institutului de Studii Sud-Est Europene din București.

⁷⁷ Victor Papacostea (21 ianuarie 1900-20 iunie 1962), istoric, balcanolog. Fondator și director al Institutului de Studii Balcanice din București (1938-1947). Profesor la Facultatea de Litere și Filosofie a Universității București, secția Istorie (1942-1947). A întemeiat și condus revista *Balcanica* (1938-1945). Ca om politic a fost fruntaș al Partidului Național Liberal și subsecretar de stat la Ministerul Educației Naționale în guvernele conduse de generalii Sănătescu și Rădescu. Între anii 1950-1955 și 1957-1958 a fost deținut politic la penitenciarul Sighet. Victor Papacostea a fost frate cu scriitorul Cezar Papacostea, cu juristul Petre Papacostea, cu politologul Alexandru Papacostea și unchi al istoricului Șerban Papacostea.

N.D.I.: *Pentru că el tot relua materia și atunci era mai ușor. Aveați și cursuri speciale?*

D.B.: Da, cum era cursul despre Marea Neagră. Bănescu făcea cursul general de istoria Bizanțului, în trei ani de zile făcea istoria Bizanțului în întregime, dar ceilalți cam nu, ei mergeau pe probleme.

N.D.I.: *Vă mai amintiți și alți profesori?*

D.B.: Da, Sauciuc-Săveanu⁷⁸, care era un om foarte cumsecade, dar care citea niște notițe la curs, care am impresia că erau din vremea studenției lui.

N.D.I.: *Nu erau aduse la zi, cu bibliografie, cu cercetări?*

D.B.: Poate că erau, dar în orice caz nu am rămas impresionat de el și cu amintiri zguduitoare, ca să spun așa.

N.D.I.: *Dumneavoastră spre ce parte a istoriei v-ați orientat? Ați pornit de la început cu istoria modernă? V-a canalizat cineva în direcția aceasta?*

D.B.: Nu, eu inițial vroiam să fac istorie universală. De altfel, toată viața le-am combinat, istoria universală și istoria românilor. Dar, mai ales la Facultate, nici nu mă gândeam la istoria modernă a românilor. Așa au venit vremurile, a fost un moment în care istoria universală era aproape prohibită.

N.D.I.: *Ați fost cumva mai apropiat de Gheorghe Brătianu.*

D.B.: Da, am fost apropiat de toți, trebuie să spun: de Gheorghe Brătianu, de Giurescu, de Bodin. Pentru că Giurescu a plecat în Turcia, în 1944, și un an de zile am făcut cursuri cu Bodin, care se îngrijea de studenți, ne chema la el și mi-a transmis morbul lui 1821.

N.D.I.: *Dintre colegi, pe care vi-i amintiți dintre cei care au făcut carieră?*

D.B.: Da, pe Paul Oprescu⁷⁹.

⁷⁸ Teofil Sauciuc-Săveanu (21 octombrie 1884-26 iulie 1971), epigrafist și istoric al antichității greco-romane. Profesor la Catedra de filologie clasică (1919), decan (1921-1922) și rector (1924) la Universitatea din Cernăuți. Profesor (1940-1947) și șef al Catedrei de istoria antică și epigrafie a Universității din București (1941-1946). Prodecan (1941) și decan (1946) al Facultății de Litere și Filosofie din București. Membru corespondent al Academiei Române (1945).

⁷⁹ Paul Oprescu (n. 18 noiembrie 1920-?), istoric cu studii de Drept (1943), Litere și Filosofie (1945). Colaborator științific al Institutului de Istorie al Academiei (1952-

N.D.I.: *Ați fost coleg de facultate și cu viitoarea dumneavoastră soție, Ioana Hudiță.*

D.B.: Da, soția mea era mai mică cu un an, la studii, dar asta nu avea importanță pentru că făceai aceleași cursuri dar trebuia să ai un număr de examene și să absolvi câte patru examene la trei materii și câte două examene la alte trei materii. Asta era înainte de licență.

N.D.I.: *Dumneavoastră cu ce temă și cu cine ați dat lucrarea de licență?*

D.B.: Licența am dat-o la Giurescu, la *Istoria României*, cum se chema pe vremea aceea, și a fost o lucrare despre tinerii pașoptiști la Paris.

N.D.I.: *Ah, dragostea dumneavoastră de o viață.*

D.B.: Acesta a fost și primul meu articol publicat în „Revista Istorică Română”, în 1945-1946. Acela a fost începutul, ca să zic așa.

N.D.I.: *Constantin C. Giurescu a intuit în dumneavoastră un cercetător, v-a canalizat și el în direcția aceasta?*

D.B.: Da, într-o vreme chiar își manifestase dorința să vin la Institutul lui, care pornise de puțin timp, din 1943. Dar eu aș fi vrut, în fond, la Brătianu și pe urmă am nimerit la mijloc, la Papacostea, la Institutul de Studii și Cercetări Balcanice.

N.D.I.: *Prima dată, pentru că finalul a fost tot la Institutul „Iorga”.*

D.B.: Da, dar asta a durat.

N.D.I.: *Deci, prima angajare, după luarea licenței, a fost la Institutul condus de Victor Papacostea, în 1946.*

D.B.: Da, în decembrie 1946, unde am fost angajat în primul rând ca secretar, și după aceea ca asistent, era treapta paralelă cu cea de la Facultate. De altfel, pe vremea aceea, Institutele erau legate de catedră și oarecum de Ministerul Învățământului.

N.D.I.: *Da, țineau de Universitate.*

D.B.: Și, pe urmă a fost tranziția – în 1948 – la Institutul de Istorie și Filosofie.

N.D.I.: *Deci la Institutul de Studii Balcanice ați stat aproape doi ani.*

1955), secretar științific al secției de științe istorice a Academiei (1955-1970) și cercetător științific principal la Institutul de Istorie „Nicolae Iorga” (din 1970).

D.B.: Din decembrie 1946 până în vara lui 1948. Atunci au fost vreo șase-șapte institute topite, comasate în Institutul de Istorie și Filosofie al Academiei.

N.D.I.: *Noul Institut a preluat mare parte dintre cercetători sau pe unii i-au mai triat pe motive politice?*

D.B.: Inițial au preluat pe toată lumea și trebuie spus că un număr de ani am rămas cam așa. Momentul cutremurului a fost 1952.

N.D.I.: *Atunci și-au dat seama?*

D.B.: Dimpotrivă, erau foarte mulți nou angajați în momentul în care s-a făcut Institutul.

N.D.I.: *Cine era director atunci?*

D.B.: Petre Constantinescu-Iași⁸⁰. În momentul când s-a creat acest Institut s-au făcut mari investiții. De-ar fi astăzi investițiile care au fost atunci ar fi foarte bine. S-au băgat foarte mulți bani atunci, din motive propagandistice, cel mai probabil.

N.D.I.: *Unde-și avea sediul, tot la Institutul „Nicolae Iorga”?*

D.B.: Da, de la început.

N.D.I.: *Inițial era Institut de Istorie Universală și l-a condus Gheorghe Brătianu până în 1946.*

D.B.: L-a condus Brătianu până când l-au pus în domiciliu forțat și în închisoare. Apoi Institutul a trecut de la Ministerul Învățământului la Academie și în momentul acela a fost numit director Constantinescu-Iași.

N.D.I.: *Pe care îl cunoșteți și cu care socrul dumneavoastră, Ion Hudiță, era prieten.*

D.B.: Da, ei avuseseră o relație amicală încă din timpul Primului Război Mondial, când fuseseră studenți – Constantinescu-Iași era mai mare, mai în vârstă decât socrul meu – apoi au mers la Paris, la studii, după aceea în mișcarea pentru pace. Dar, animozitățile au început în 1944.

⁸⁰ Petre Constantinescu-Iași (25 noiembrie 1892-1 decembrie 1977), istoric și om politic român, membru al Partidului Comunist (din 1921). Ministru al Informației (1945-1946), ministru al Propagandei (1946) și ministru al Cultelor (1953-1957). Membru titular al Academiei Române (din anul 1948). Director al Institutului de Istorie „Nicolae Iorga” din București (1948-1953) și director al Institutului de Studii Româno-Sovietice (1962-1964).

N.D.I.: *Până atunci s-au înțeles cumva, chiar dacă socrul dumneavoastră era țărănist iar Constantinescu-Iași era socialist, mai de stânga.*

D.B.: Da, dar țărăniștii îi ajutau pe unii comuniști, chiar și bănește.

N.D.I.: *Constantinescu-Iași nu v-a creat probleme la Institut, știa cine sunteți?*

D.B.: Nu, dimpotrivă. El avusese o relație foarte bună și cu Ioana, soția mea, care îl vizitase împreună cu socrul meu la Doftana. El nu uita treaba asta. Așa că trebuie să spun că am avut bunăvoință din partea lui, numai că el nu avea putere față de Roller⁸¹. Asta era realitatea, deși Constantinescu-Iași fusese membru de partid încă de la înființarea Partidului Comunist. Dar între cei doi, Roller era cel care hotăra.

N.D.I.: *Roller chiar venea la Institut, el dicta politica Institutului?*

D.B.: Da, evident, el era stăpânul istoriografiei, în general.

N.D.I.: *Spuneți într-un interviu că Roller era foarte dur.*

D.B.: Da, era foarte dur. Țin minte și azi ședința în care Roller i-a batjocorit pe Rosetti⁸², Graur⁸³ și Iordan⁸⁴ în legătură cu treaba cu Stalin și lingvistica.

N.D.I.: *În ce sens mergea discursul lui Roller contra celor trei lingviști, bănuiesc că nu cu invective, pentru că științific el nu avea argumente, nu era de specialitate.*

⁸¹ Mihail Roller (6 mai 1908-21 iunie 1958), militant comunist, cu studii la Moscova. A deținut funcții înalte în aparatul C.C. al P.C.R. Profesor, șef al Catedrei de istoria românilor de la Academia Militară (1948-1955), director adjunct (1955-1958) al Institutului de Studii Istorice și Social-Politice de pe lângă C.C. al P.C.R. Autor al unui manual propagandistic, care prezenta în mod fals istoria românilor.

⁸² Alexandru Rosetti (20 octombrie 1895-27 februarie 1990), lingvist și filolog român, editor, pedagog, istoric al limbii române. În 1933 devine director al Fundației pentru Literatură și Artă „Regele Carol al II-lea”, cea mai prestigioasă editură din România din epoca interbelică. Profesor la Facultatea de Litere din București și membru titular al Academiei Române (din 1948).

⁸³ Alexandru Graur (9 iulie 1900-9 iulie 1988), lingvist român, profesor la Universitatea din București (1946-1970), decan al Facultății de Filologie (1954-1956), membru al Academiei Române (din 1955), director al Editurii Academiei (1955-1974).

⁸⁴ Iorgu Iordan (11 octombrie 1888-20 septembrie 1986), lingvist și filolog român, membru titular (1946) și vicepreședinte al Academiei Române (1957-1966). Ambasador la Moscova (1945-1947). Profesor la Universitatea din Iași (1926-1946) și la Universitatea din București (1946-1962). A întemeiat și a editat la Iași „Buletinul Institutului de Filologie Română «Alexandru Philippide»” (1934-1945). A fost director al Institutului de Lingvistică din București, până în 1962.

D.B.: El îi acuza că ei nu sunt pe linia partidului, că nu respectă marxism-leninismul, dogma. Tot așa țin minte că a fost o ședință cu Zane⁸⁵, care a ținut o comunicare legată de mișcarea din 1840 a lui Mitică Filipescu în care nu l-a scuturat suficient pe Nicolae Goleșcu, care fusese numit procuror de Alexandru Ghica. Pe chestia asta, l-a zdrobit pe Zane, a urlat la el că era complice cu Goleșcu.

N.D.I.: *Atunci și Goleștii erau la index, nu scăpa nimeni.*

D.B.: Până și Goleștii, vă dați seama. După au fost reconsiderați.

N.D.I.: *Colegii din Institut cum îl priveau pe Roller, pentru că toți știau că era un politruc?*

D.B.: Evident că știau, dar pe de altă parte toată lumea își dădea seama de puterea pe care o avea.

N.D.I.: *El, în fond, a dispărut la un moment dat, subit.*

D.B.: Da, a dispărut pe lumea cealaltă, fizic. A dispărut legat de activitatea pe care o avusese, strângând materiale anti Gheorghiu-Dej⁸⁶ de la vechii ilegaliști. Asta i-a adus sfârșitul.

N.D.I.: *Cumva, Gheorghiu-Dej a aflat?*

D.B.: A aflat, l-a chemat, a fost o ședință probabil furtunoasă și a doua zi Roller era mort.

N.D.I.: *Dar a doua zi Roller trebuia să se întâlnească cu Constantin Daicoviciu.*

D.B.: Da. Chiar vorbise cu Daicoviciu⁸⁷ că se vor întâlni și când a sunat Daicoviciu i s-a spus că a decedat. Acum, nu se știe cum a decedat, din cauza unui atac de spaimă sau dacă nu a fost „ajutat”.

N.D.I.: *Oricum, subit. Căci diabetul pe care-l avea nu putea să îl ucidă într-o zi.*

⁸⁵ Gheorghe Zane (11 aprilie 1897-22 mai 1978), doctor în drept, profesor (din 1929) la Catedra de economie politică, finanțe și istoria doctrinelor economice a Universității din Iași, membru al Academiei Române (1974), autor al mai multor lucrări esențiale despre economia Principatelor Române sau despre Nicolae Bălcescu.

⁸⁶ Gheorghe Gheorghiu-Dej (8 noiembrie 1901-19 martie 1965), om politic, secretar general al Partidului Comunist Român (1944-1954, 1955-1965), prim-ministru al României (2 iunie 1952-1 octombrie 1955), președinte al Consiliului de Stat al Republicii Populare Române (21 martie 1961-18 martie 1965).

⁸⁷ Constantin Daicoviciu (1 martie 1898-27 mai 1973), istoric și arheolog, profesor universitar (din 1938), rector al Universității „Babeș-Bolyai” din Cluj-Napoca (1957-1968), director al Muzeului de Istorie a Transilvaniei (1945-1973). A fost membru titular al Academiei Române (din 1955).

D.B.: Avea diabet într-o formă teribilă, bea câte o carafă de apă la o ședință, îi suna apa așa în burtă.

N.D.I.: *Și totuși latura aceasta personală a bolii lui nu l-a făcut mai uman, el s-a comportat tot ca un zbir cu toată lumea, nimeni nu s-a putut apropia de el?*

D.B.: Țin minte când m-am întors în 1955 la Institut. El a venit la Institut dar era în etapa finală. A intrat, m-a văzut, a venit la mine să mă salute cu efuziune spunând ce bine îi pare că mă vede, aiurea în tramvai, când eu știam clar că el fusese cel care îmi dăduse piciorul undeva.

N.D.I.: *Deci Roller a avut un rol major când v-a eliminat din Institut. Ce vi s-a reproșat atunci?*

D.B.: Sigur că a avut. Am fost 40 de inși, în două serii de câte 20. În 1952 s-a produs treaba aceasta.

N.D.I.: *Reproșându-vi-se ce, întregului grup?*

D.B.: Nu întregului grup, pentru că era fiecare cu vina lui. La mine principala cauză era dosarul, familia, tot ce vrei, dar mai gravă era situația Ioanei, care era închisă și care ar fi trebuit să fie eliberată. Ea fusese arestată în 1950, dar – pentru că între timp fusese judecată, chiar la începutul lui 1952, și i se dăduse o pedeapsă de doi ani – ea trebuia să iasă. Dar au mai ținut-o încă șapte luni și astea au fost fatale și pentru mine. Pentru ea s-a invocat faptul că i-a expirat pedeapsa dar s-a răspuns că din moment ce nu a venit...

N.D.I.: *Au bănuit ei că ar fi altceva, că ar fi fost o vină mai gravă?*

D.B.: Probabil și în orice caz dacă ea ar fi revenit din închisoare ar fi fost un argument și pentru mine să mă lase în pace, dar din moment ce nu revenise...

N.D.I.: *Dar științific nu au avut a vă reproșa ceva?*

D.B.: Dimpotrivă, am și acum o adresă. Se făcuse colectivul 1877 și Maciu⁸⁸, care era responsabil, a făcut un referat prin care a cerut ca eu să fiu detașat cu încă o jumătate de normă la acest colectiv nou, pentru că „alt specialist mai bun nu avem”. Și pe urmă, peste câteva luni de zile, am fost scos ca necorespunzător!

⁸⁸ Vasile Maciu (1904-1981), istoric modernist, șeful secției de istorie modernă la Institutul de Istorie și Filosofie al Academiei (1949-1953), director al Arhivelor Statului (1953-1956), conferențiar și profesor la Facultatea de Istorie a Universității București (1949-1974), membru corespondent al Academiei Române (1963).

N.D.I.: *Dar referatele acestea le aproba direct Constantinescu-Iași sau treceau și pe la Roller. Care era logica?*

D.B.: Probabil că veneau de la Roller. Constantinescu-Iași era așa fictiv, ca să fie. El a putut să facă un singur lucru, să-mi schimbe litera. Erau diverse litere, la articolul respectiv: a, b, c, d, e, f.

N.D.I.: *Deci nu erai la litera i, ca mai târziu.*

D.B.: Mi-a schimbat, mi se pare, litera f în e, dar asta a însemnat foarte mult, pentru că cu e-ul am putut să mă angajez la cooperativă. Dacă era f, nu aș fi putut lucra decât la drumuri publice.

N.D.I.: *Cooperativa era o uzină mecanică, ce făceați acolo?*

D.B.: Da, „Mecanica Nouă”. Acolo am făcut ștergătoare de parbriz și blacheuri de pantofi, milioane de bucăți, cred că am încălțat toată România. Fabricarea blacheurilor era o operație plăcută, pentru că lucram la o presă mecanică, dar problema era că trebuia să bagi tabla, și tabla era din deșeuri de tablă.

N.D.I.: *Pe care trebuia să le colectați, să le adunați din București, nu?*

D.B.: Da, era nenorocire. Mergeam doi înși cu un camion. Țin minte, când am fost era acolo, că era funcționar Mihnea Marmeliuc, pe care-l cunoșteam – Marmeliuc era unul dintre prietenii socrului meu – și căruia nu i-a venit să creadă că sunt eu. Eu tot îi făceam salut și el nimic, el se făcea că plouă.

N.D.I.: *El era acolo într-o poziție mai bună, cumva?*

D.B.: Da, era funcționar al Dac-ului respectiv, ha, ha, ha!

N.D.I.: *Cu tuburile de oxigen tot aici a fost?*

D.B.: Da, tot la „Mecanica Nouă”, și toată treaba asta a durat șapte-opt luni, din fericire. După aceea, m-am mutat la ISPRO – Institutul pentru Proiectarea Orașelor și Regiunilor – care era un institut mare, alcătuit mai ales din arhitecți și ingineri și în care m-am simțit foarte bine, pentru că eram ca rața între pui.

N.D.I.: *Dumneavoastră făceați studii istorice, cu ce puteați să îi ajutați.*

D.B.: Da, făceam monografiile localităților și orașelor care se sistematizau sau ale monumentelor istorice care se refăceau.

N.D.I.: *Asta era cumva prin 1952?*

D.B.: Nu, prin 1953 și am rămas la ISPRO cu jumătate de normă și după ce m-am întors la Institutul *Iorga*, încă doi ani de zile, pentru că îmi plăcea ceea ce făceam, stabilisem o bună legătură, oamenii au fost foarte draguți. Pe urmă am plecat pentru ca să las locul lui Velescu, dacă-l știi.

N.D.I.: *Oliver Velescu.*

D.B.: Exact. Eu îl băgasem, dar avea omul o jumătate de normă. Ca să-i dau normă întreagă i-am cedat jumătatea mea.

N.D.I.: *Ați revenit la Institutul „Nicolae Iorga” în 1955?*

D.B.: Da, la 1 octombrie 1955, exact în ziua plecării, 1 octombrie 1952, au fost trei ani de zile de exil.

THE BERINDEI FAMILY.

*THE PORTRAIT OF SOME ARISTOCRATS OF THE SPIRIT. INTERVIEWS WITH THE ACADEMICIAN DAN BERINDEI**

(Abstract)

The present article is merely a fragment from a larger paper, a book of interviews with the academician Dan Berindei to be published in 2015 at Oscar Print Publishing House in Bucharest.

List of Illustrations :**

Fig. 1. „Saint Voivodes” Church of Dobrotești-Teleorman (photo *CIMEC*).

Fig. 2. Founders of the church of Dobrotești-Teleorman: Matei Berindei and the son of Mihăilă (*Ilustrațiunea*, Bucharest, 1925).

Fig. 3. Founders of the church of Dobrotești-Teleorman: Ioan Berindei (son of Matei) (*Ilustrațiunea*, Bucharest, 1925).

Fig. 4. Maria and Barbu Slătineanu, Ana Berindei's parents (*Ilustrațiunea*, Bucharest, 1925).

* Rezumat tradus de Simona Postolache.

** Autorul mulțumește pe această cale domnului acad. Dan Berindei, doamnelor dr. Sidonia Teodorescu și dr. Oana Marinache și domnilor dr. Sorin Iftimi și dr. Cornel Constantin Ilie, pentru ajutorul dat la realizarea ilustrației acestui articol.

- Fig. 5. Family tree with the kinship of Berindei, Slătineanu and Costinescu families (*Ilustrațiunea*, Bucharest, 1925).
- Fig. 6. The manor house of Dobrotești, built by D. Berindei in 1856. Destroyed in 1907 (*Ilustrațiunea*, Bucharest, 1925).
- Fig. 7. The manor house of Dobrotești. Lateral view (*Ilustrațiunea*, Bucharest, 1925).
- Fig. 8. The manor house of Dobrotești. Outbuildings (*Ilustrațiunea*, Bucharest, 1925).
- Fig. 9. The manor house of Dobrotești. Warehouses and henhouses (*Ilustrațiunea*, Bucharest, 1925).
- Fig. 10. Arch. Dumitru Berindei (National Museum of Romanian History).
- Fig. 11. Ana Berindei (b. Slătineanu) (*Ilustrațiunea*, Bucharest, 1925).
- Fig. 12. Eliza Zănescu, first wife of Ion Berindei (Collection of Acad. Dan Berindei).
- Fig. 13. Emil Costinescu, caricature by Nicolae Petrescu-Găină.
- Fig. 14. Emil Costinescu, Dan Berindei's great-grandfather.
- Fig. 15. Emil Costinescu, surrounded by family, 1914 (*Realitatea Ilustrată*, no.10).
- Fig. 16. Gen. Anton Berindei, historian's great-grandfather (Acad. Dan Berindei Collection).
- Fig. 17. Gen. Grigore Berindei, the historian's grandfather (Wikipedia).
- Fig. 18. House of General Grigore Berindei (Bucharest) (Oana Marinache Collection).
- Fig. 19. Arch. Ion D. Berindei (National Library of Romania).
- Fig. 20. Ruxandra, I. D. Berindei's wife (born Mavrocordat).
- Fig. 21. "Cuibul din Luncă" of Dobrotești (1908). Ion D. Berindei's summer residence.
- Fig. 22. Professor architect I. D. Berindei surrounded by family (1913) (*Ilustrațiunea*, Bucharest, 1925).
- Fig. 23. Arch. Ion D. Berindei with his team in his work office (*Ilustrațiunea*, Bucharest, 1925).
- Fig. 24. Arch. Ion D. Berindei (*Ilustrațiunea*, Bucharest, 1925).
- Fig. 25. Ion I. Berindei (Library of the Romanian Academy).
- Fig. 26. Professor Ion D. Berindei together with his son, Ion I. Berindei (*Ilustrațiunea*, Bucharest, 1925).
- Fig. 27. Dina Balș, mother of acad.Dan Berindei (Acad. Dan Berindei Collection).
- Fig. 28. Acad. Dan Berindei, historian (National Museum of Romanian History).

Fig. 1. Biserica „Sfinții Voievozi” din Dobrotești-Teleorman (foto *CIMEC*)

Fig. 2. Ctitorii bisericii din Dobrotești-Teleorman: Matei Berindei și fiul Mihăiță
(*Ilustrațiunea*, București, 1925)

Fig. 3. Ctitorii bisericii din Dobrotești-Teleorman: Ioan Berindei (fiul lui Matei)
(*Ilustrațiunea*, București, 1925)

Fig. 4. Maria și Barbu Slătineanu, părinții Anei Berindei
(*Ilustrațiunea*, București, 1925)

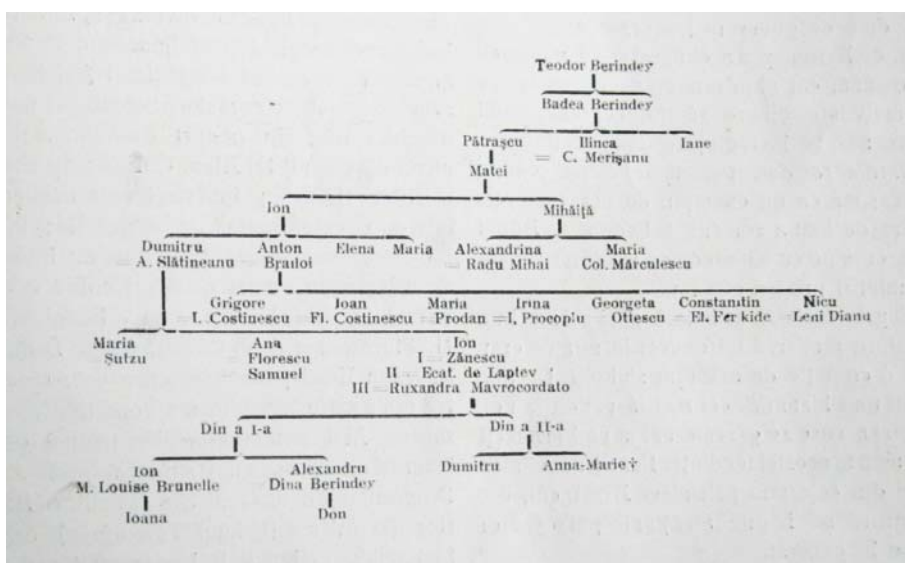

Fig. 5. Arbore genealogic cu înrudirile familiilor Berindei, Slătineanu și Costinescu
(*Ilustrațiunea*, București, 1925)

Fig. 6. Conacul de la Dobrotești, construit de D. Berindei, în 1856.
Distrus în 1907 (*Ilustrațiunea*, București, 1925)

Fig. 7. Conacul de la Dobrotești. Vedere laterală
(*Ilustrațiunea*, București, 1925)

Fig. 8. Conacul de la Dobrotești. Dependințe
(*Ilustrațiunea*, București, 1925)

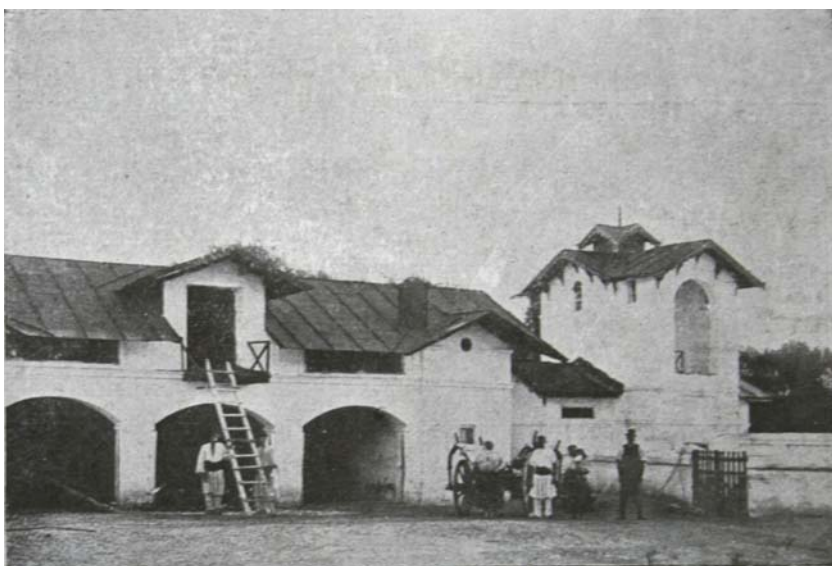

Fig. 9. Conacul de la Dobrotești. Magazii și cotețe de păsări
(*Ilustrațiunea*, București, 1925)

Fig. 10. Arhit. Dumitru Berindei
(Muzeul Național de Istorie a României)

Fig. 11. Ana Berindei
(n. Slătineanu)
(*Ilustrațiunea*, București, 1925)

Fig. 12. Eliza Zănescu, prima soție a lui Ion Berindei
(Colecția Acad. Dan Berindei)

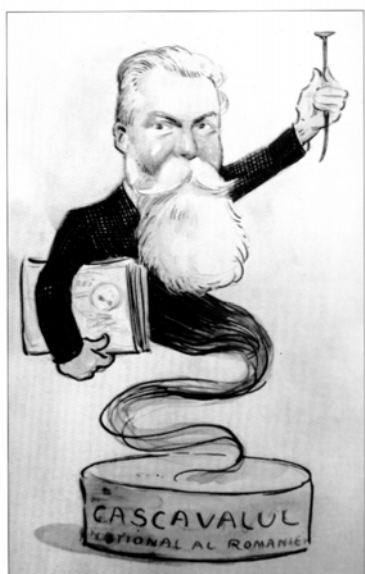

Fig. 13. Emil Costinescu,
caricatură de
Nicolae Petrescu-Găină

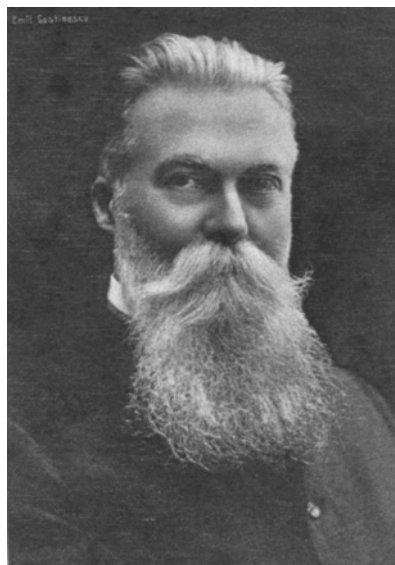

Fig. 14. Emil Costinescu,
străbunicul istoricului
Dan Berindei

Fig. 15. Emil Costinescu, în mijlocul familiei, 1914
(*Realitatea Ilustrată*, nr. 10)

Fig. 16. Gen. Anton Berindei,
străbunicul istoricului
(Colecția Acad. Dan Berindei)

Fig. 17. Gen. Grigore Berindei,
bunicul istoricului (Wikipedia)

Fig. 18. Casa generalului Grigore Berindei (București)
(Colecția Oana Marinache)

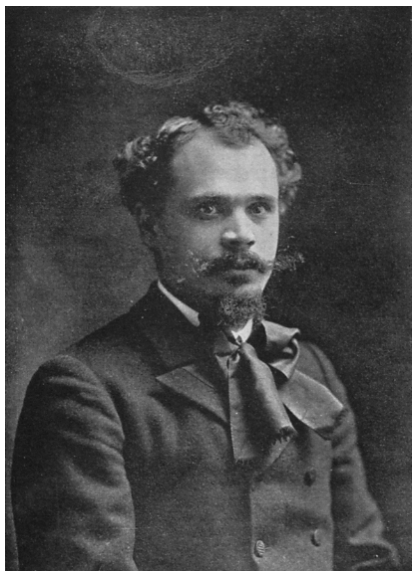

Fig. 19. Arhit. Ion D. Berindei
(Biblioteca Națională a României)

Fig. 20. Ruxandra,
soția lui I. D. Berindei
(născută Mavrocordat)

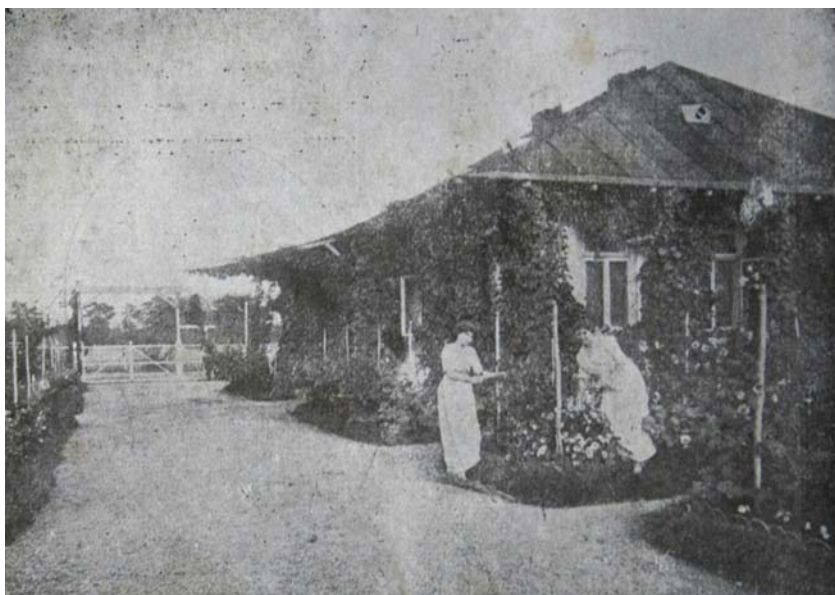

Fig. 21. „Cuibul din Luncă” de la Dobrotești (1908)
Reședința de vară a lui Ion. D. Berindei (*Ilustrațiunea*, București, 1925)

Fig. 22. Profesorul arhitect I. D. Berindei în mijlocul familiei (1913)
(*Ilustrațiunea*, București, 1925)

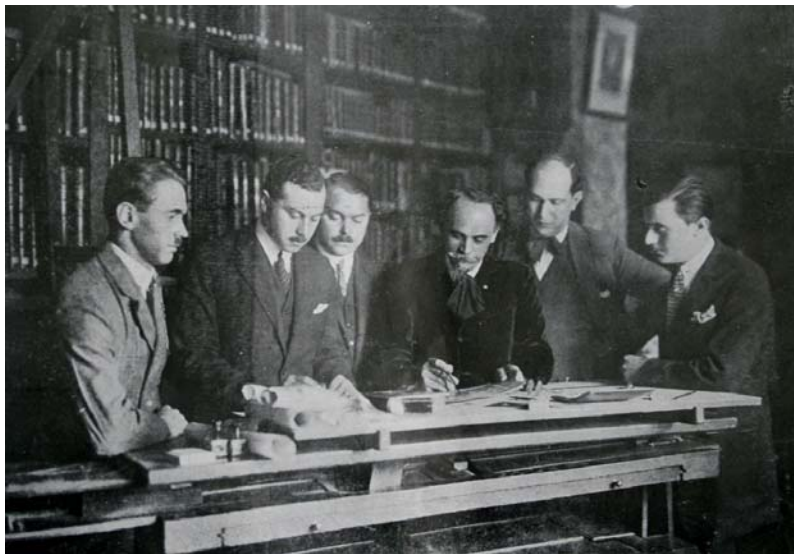

Fig. 23. Arhit. Ion D. Berindei cu echipa sa, în biroul de lucru
(*Ilustrațiunea*, București, 1925)

Fig. 24. Arhit. Ion D. Berindei
(*Ilustrațiunea*, București, 1925)

Fig. 25. Ion I. Berindei
(Biblioteca Academiei Române)

Fig. 26. Profesorul Ion D. Berindei împreună cu fiul său, Ion I. Berindei
(*Ilustrațiunea*, București, 1925)

Fig. 27. Dina Balș,
mama Acad. Dan Berindei
(Colecția Acad. Dan Berindei)

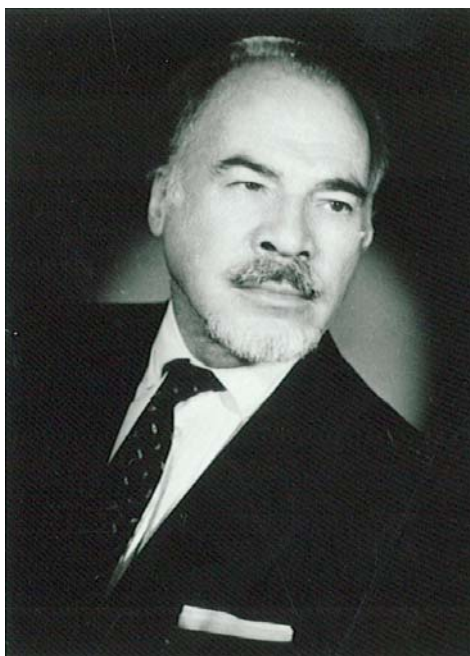

Fig. 28. Acad. Dan Berindei
(Muzeul Național de Istorie a
României)

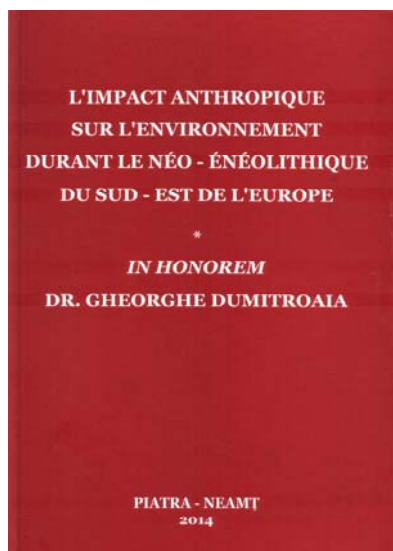
RECENZII ȘI NOTE DE LECTURĂ

Constantin Preoteasa, Ciprian-Dorin Nicola (eds.), *L'impact anthropique sur l'environnement durant le néo-énéolithique du sud-est de l'Europe // In honorem Dr. Gheorghe Dumitroaia*, Bibliotheca Memoriae Antiquitatis, XXXI, Piatra-Neamț, 2014, 314 p.

A devenit deja o tradiție ca în cadrul Complexului Muzeal Județean Neamț să se organizeze manifestări științifice și să fie editate publicații referitoare la neoliticul și eneoliticul din România, cu o privire specială asupra culturii Cucuteni, mai ales că pe lângă instituția amintită funcționează și un Centru internațional de cercetare dedicat acestei importante civilizații preistorice.

În rândurile de față ne propunem semnalarea unei noi apariții editoriale din binecunoscuta serie Bibliotheca Memoriae Antiquitatis, care a ajuns la volumul XXXI. Lucrarea la care facem referire include în paginile sale o parte dintre contribuțiile științifice prezentate în cadrul colocviului internațional „*Impactul antropic asupra mediului natural în neo-eneoliticul sud-est european*”, desfășurat la Muzeul de Artă Eneolitică Cucuteni din Piatra-Neamț, între 24-26 octombrie 2012. Volumul este în același timp și un omagiu adus cercetătorului Dr. Gheorghe Dumitroaia, cu prilejul împlinirii vârstei de 65 de ani, fiind cunoscute realizările sale în domeniul studierii neo-eneoliticului din estul României.

Prefața lucrării, semnată de cei doi editori, Constantin Preoteasa și Ciprian-Dorin Nicola, are menirea de a lămuri cititorul asupra structurii și conținutului cărții, subliniind ideea că interdisciplinaritatea face parte din tendințele actuale ale arheologiei și că, în acest fel, pot fi creionate dimensiunile impactului uman asupra mediului și, implicit, consecințele acestui fapt asupra comunităților preistorice. Urmează apoi un material *In honorem Dr. Gheorghe*

Dumitroaia, în care sunt trecute în revistă principalele sale repere biografice, accentul fiind pus pe cele mai importante momente din cariera domniei sale de aproape 40 de ani în slujba arheologiei și a muzeografiei. Numeroasele expoziții (unele internaționale), șantierelor arheologice coordonate sau în care a fost membru al echipelor de cercetare, cele nouă cărți, 41 de editări și aproape 170 de articole și studii de specialitate stau dovadă a înaltei sale competențe.

Privitor la subiectul volumului, deși reunește doar 10 studii ale unor specialiști din Bulgaria, Republica Moldova, Belgia și România, acestea acoperă un vast câmp de cercetare.

Spre exemplu, articolul semnat de Tzvetana Popova aduce în discuție aspecte privitoare la economia agricolă de subzistență din neo-eneoliticul arondat actualului spațiu al Bulgariei, pornind de la datele arheobotanice din 46 de așezări. Analizele efectuate au permis abordarea unor probleme referitoare la reconstituirea practicilor agricole pornind de la flora sălbatică, culesul ca sursă de subzistență sau utilizarea plantelor în scopuri tehnice și medicinale.

O altă contribuție, datorată lui Dumitru Boghian și colaboratorilor săi, analizează impactul antropocentric asupra mediului de pe cursul mijlociu al râului Suceava, în perioada neo-eneoliticului. De fapt, cercetarea grupului de autori se concentrează asupra a două așezări importante, pluristratificate, din vecinătatea orașului Suceava (siturile de la Mihoveni și Ițcani). Prin intermediul datelor oferite de aplicațiile GIS au fost propuse explicații privitoare la condițiile de habitat oferite de zona în care se găsesc cele două așezări și care au determinat locuirea de lungă durată a acestora.

Un studiu interesant, datorat lui Dragoș Gheorghiu, își propune să evidențieze aspecte legate de o așa-numită „domesticire a spațiului”, în fond, o abordare antropologică și experimentală a planimetriei zonelor locuite de comunitățile culturii Vădastra. Autorul abordează câteva direcții principale de discuție, cum ar fi: cercul și pătratul în neolitic, geometrie și complexitate spațială sau reprezentarea geometrică în mentalul colectiv. Pornind și de la datele de arheologie experimentală, autorul sesizează conexiuni interesante între modul de construcție a locuințelor și dispozitivele folosite pentru realizarea țesăturilor, dar numai sub aspectul geometriei.

Viktoria Petrova și grupul său de colaboratori au adus în discuție modul de utilizare a resurselor naturale din *hinterlandul* sitului de la Hadzidimitrovo (regiunea Yambol, Bulgaria), atribuit culturii Karanovo VI. Accentul a fost pus pe datele arheobotanice și arheozoologice, dar nu au fost omise nici analizele mineralogice ale unor eșantioane de cupru sau studiul petrografic al unor piese de silex, care ne arată existența unor surse variate de aprovizionare.

Cercetătorii bulgari Yavor și Kamen Boyadzhiev au publicat câteva considerații referitoare la două situri calcolitice din zona răsăriteană a Munților Rhodopi – așezările de la Varhari și Orlitsa –, sub aspectul interacțiunii respectivelor comunități umane cu mediul natural. Amplasamentul în zona montană a impus un anumit specific arhitecturii și utilizării spațiului locuibil, precum economiei respectivelor colectivități. Un aspect important îl reprezintă industria litică din situl de la Varhari, unde au fost descoperite peste 100.000 de piese, dar și două ateliere pentru prelucrarea unor mărgel de piatră.

Industriei materiilor dure animale îi sunt rezervate două studii, ai căror autori principali sunt Corneliu Beldiman și Diana-Maria Sztancs (la unul dintre acestea a colaborat și Costel Ilie), binecunoscuți pentru preocupările lor în acest domeniu. O primă contribuție, care este doar un segment al unui amplu proiect, numit *DanubiOs*, analizează artefactele din os și corn descoperite în sud-estul Moldovei, cu precădere în județul Galați. A fost studiat un lot de 240 de piese, provenite din patru situri, atât din punctul de vedere al materiilor prime și al frecvenței acestora, cât și din cel al tehnologiilor de prelucrare. Un accent deosebit a fost pus pe studiul traseologic, pentru a contura cât mai bine modul de realizare și de folosire a unora dintre artefactele confecționate din materii dure animale. Cel de-al doilea studiu al cercetătorilor amintiți este dedicat tot artefactelor din materii dure animale, care provin din vechile săpături de la Ariușd, dar și din alte situri contemporane, cum sunt cele de la Malnaș-Băi și Olteni.

Un amplu istoric al cercetărilor pluridisciplinare din complexul cultural Precucuteni-Cucuteni-Tripolye îi are ca autori pe Constantin Preoteasa și Sergiu Bodean. Articolul, complex și bine documentat, aduce în atenția specialiștilor principalele domenii de studiu care vin în ajutorul arheologiei, de unde se observă o anumită discrepanță în ceea ce privește rezultatele cunoscute până în prezent. De exemplu, sedimentologia, geomorfologia, antracologia, traseologia sunt doar câteva direcții de cercetare care nu oferă o bază informațională foarte cuprinzătoare pentru complexul cultural amintit. Situația este însă total diferită în cazul datelor de natură arheozoologică și arheobotanică, care sunt cunoscute pentru un număr important de situri și care ajută la înțelegerea multora dintre aspectele economice ale comunităților eneolitice.

Profesorul Nicolae Ursulescu, împreună cu Vasile Cotiugă, ne prezintă un studiu complex privitor la unele așezări pluristratificate și fortificate din culturile Precucuteni și Cucuteni, mai ales în ceea ce privește modul în care a evoluat spațiul locuibil al acestora. Cei doi autori analizează un număr de 18 stațiuni și, pe baza trăsăturilor acestora, le clasifică în: situri fortificate în formă de *tell*, situri cu aspect de *tell*, situri cu tendințe de a forma un *tell* și situri fără aspect de *tell*.

În fine, un ultim articol, semnat tot de către Dumitru Boghian și o serie de colaboratori, aduce în atenția specialiștilor un model de analiză microzonală, privitor la relația om-mediul în arealul stațiunii cucuteniene de la Tăcuta (jud. Vaslui). Deși cercetarea așezării este încă la început, iar baza de date este modestă, autorii au reușit, prin corelarea cu informațiile de natură interdisciplinară dobândite în cadrul unor situri aflate într-un perimetru mai larg, să contureze principalele trăsături ale interacțiunii omului cu mediul în arealul geografic avut în vedere.

La finalul acestei note bibliografice salutăm apariția unui astfel de volum, care pune accentul pe interdisciplinaritate în arheologie, făcând astfel ca studierea trecutului să nu se rezume doar la o analiză descriptivă, ci să ajute la o mai bună înțelegere a comportamentului, nevoilor și interacțiunilor umane în preistorie.

Faptul că lucrarea de față reunește studii publicate în engleză și franceză constituie încă un plus de valoare, fiind accesibilă în acest fel unui număr important de specialiști interesați de neo-eneoliticul sud-est european.

Vasile DIACONU

Ślawomir Kadrow (ed.), with the editorial cooperation of Elżbieta Trela-Kieferling, *Bilcze Złote. Materials of the Tripolye Culture from the Werteba and the Ogród Sites*, Biblioteka Muzeum Archeologicznego w Krakowie, tom V, Cracovia, 2013, 324 p.

Numele de *Bilcze Złote* – localitate aflată pe teritoriul actual al Ucrainei – are o anumită rezonanță în rândurile cercetătorilor preocupați de investigarea complexului cultural Cucuteni-Ariușd-Tripolie. Materialele descoperite în această zonă, la Ogród și în peștera Werteba, la cumpăna dintre secolele XIX-XX se află astăzi în patrimoniul Muzeului de Arheologie din Cracovia și constituie subiectul monografiei pe care ne propunem să o prezentăm.

Lucrarea, editată de Ślawomir Kadrow, cu cooperarea editorială a Elżbiety Trela-Kieferling, apărută în anul 2013 în seria Biblioteka Muzeum Archeologicznego w Krakowie, tipărită atât în limba poloneză, cât și în engleză, reprezintă apogeul unei povești începute în secolul al XIX-lea. La realizarea monografiei au participat cercetători din Polonia, Ucraina și România, care semnează diferite părți din lucrare.

Aceasta este structurată în șase secțiuni, fiind deschisă de o scurtă *Prefață* (p. 7-8) semnată de editorul volumului, care prezintă contextul în care a fost posibilă apariția lucrării monografice și punctele de referință ale conținutului acesteia.

Cea de a doua secțiune a lucrării este dedicată istoricului cercetării siturilor arheologice (p. 9-11), fiind semnată de Sławomir Kadrow și Elżbieta Trela-Kieferling. Într-o manieră concisă și riguroasă, autorii trec în revistă principalele momente ale investigațiilor realizate în peștera Werteba și în situl de la Ogród (p. 9), cercetate de Adam Honory Kirkor (1876, 1878), Gotfryd Ossowski (1890), Włodzimierz Demetrykiewicz (1898, 1904, 1906) și respectiv de E. Pawłowicz (1889), Gotfryd Ossowski (1890, 1891) și Włodzimierz Demetrykiewicz (la sfârșitul secolului al XIX-lea și începutul secolului al XX-lea). Prezentarea săpăturilor este completată de o discuție referitoare la diversele teorii emise de-a lungul timpului privitoare la încadrarea culturală a descoperirilor (p. 9-10).

Această recapitulare a cercetărilor este urmată de o prezentare a investigațiilor și a analizelor recente efectuate asupra materialelor arheologice descoperite în peștera Werteba (p. 13-21), capitol semnat de Sławomir Kadrow. Sunt astfel aduse în discuție cronologia, periodizarea, relațiile culturale și tipologia așezărilor tripoliene, cu referire specială asupra celor de la Bilcze Złote. Într-o primă fază sunt subliniate o serie de diferențe existente între cronologia absolută propusă pentru spațiul românesc și cea propusă pentru cel ucrainean, iar apoi sunt prezentate diferențele terminologice privitoare la așa-numitele culturi post-cucuteniene (de exemplu: fenomenele de tip Horodiștea-Erbiceni, pe care cercetătorii din spațiul estic le includ în etapa Tripolie CII). Aceste observații sunt urmate de o prezentare a datărilor efectuate pe materialele descoperite în peștera Werteba, informațiile obținute fiind coroborate și comparate cu datele existente în literatura de specialitate. Prin discutarea acestor aspecte se urmărește elucidarea unor aspecte cronologice legate de momentele de tranziție (trecerea de la faza Tripolie BII la CI, trecerea de la Tripolie CI la CII), precum și precizarea plasării cronologice a sfârșitului fazei CII. De asemenea, în atenția cercetătorului polonez s-a aflat și stabilirea intervalului cronologic în care a evoluat locuirea umană din

peștera Werteba. În aceeași secțiune sunt prezentate sincronismele culturale pentru fazele Tripolie BII, Tripolie CI și Tripolie CII, dar și diferitele influențe exercitate asupra grupurilor tripoliene în ultimele faze de evoluție, fiind evidențiate o serie de importuri sau imitații prezente în repertoriul formelor ceramice Cucuteni-Tripolie. O discuție interesantă este formulată și în jurul problematicei ridicată de semnificația frecventării peșterii Werteba. Având în vedere contextul arheologic, dar și o serie de analize ADN făcute pe resturile osteologice umane descoperite, peștera este interpretată „ca un loc de divinație, mai degrabă decât ca unul de refugiu în fața străinilor sau o simplă așezare” (p. 18)

Cea de a patra secțiune a lucrării, realizată tot de către Sławomir Kadrow, tratează mediul natural și fondul cultural al locuirilor preistorice de la Bilcze Złote (p. 23-28). Este prezentat cadrul geografic din zona siturilor arheologice, fiind marcată poziționarea lor geografică și evidențiate caracteristicile actuale ale solurilor și climei. De asemenea, este discutat istoricul locuirilor preistorice din zonă. În încheiere se realizează o trecere în revistă a secvențelor culturale documentate în regiune, care încep în faza Tripolie BI și continuă până în faza Tripolie CII.

A cincea secțiune este cea mai amplă din cadrul lucrării și vizează diferitele tipuri de artefacte, fiind împărțită în șapte sub-secțiuni.

Prima dintre acestea, cea dedicată ceramicii pictate, este semnată de către cercetătorul ucrainean Taras Tkachuk (p. 29-44). Într-o primă parte, sunt amănunțit discutate caracteristicile ceramicii (formă și decor) de la Ogród, acestea încheindu-se cu o serie de considerații asupra secvențelor evolutive ale așezării, cercetarea relevând existența a trei etape de evoluție, încadrate, din punct de vedere cultural, în fazele BI-BII și CI ale culturii Tripolie. Atenția cercetătorului se îndreaptă apoi spre materialul provenit din peștera Werteba, unde au fost, de asemenea, distinse trei faze de evoluție, atribuite etapei finale a fazei Tripolie CI și fazei CII. Materialul ceramic provenit din ansamblul arheologic Werteba I este atent analizat din punct de vedere stilistic și tipologic, o importanță deosebită fiind acordată studierii așa-numitelor „importuri” (de la grupul Badragi și de la alte grupuri tripoliene, precum și a celor din Bazinul Carpatic). Apoi sunt discutate descoperirile arheologice atribuite nivelului Werteba II și importurile și influențele venite de la grupul Brânzei. Minuțioasa analiză a materialului ceramic a condus la realizarea unor observații de ordin cultural și taxonomic și a permis evidențierea unor schimbări culturale survenite în fazele Tripolie CI și CII în bazinul mijlociu al Nistrului. Această sub-secțiune se încheie cu o serie de considerații privitoare la materialul ceramic atribuit nivelului Werteba III.

Cea de a doua sub-secțiune, semnată de Sławomir Kadrow, este dedicată tot materialului ceramic, fiind însă analizată exclusiv așa-numita ceramică „de

bucătărie” (p. 45-48). Astfel, sunt prezentate, într-o manieră succintă, unele date legate de procesul tehnologic, precum tipul materiei prime folosite și tipul de degresant utilizat, dar și o serie de aspecte de ordin tipologic și stilistic, care au permis stabilirea legăturilor existente între comunitățile de la Bilcze Złote și alte populații contemporane.

A treia sub-secțiune tratează sintetic utilajul litic provenit din stațiunile de la Ogród și Werteba și este realizată de Elżbieta Trela-Kieferling (p. 49-52). Artefactele analizate sunt prezentate din punct de vedere tipologic, cu determinarea materiei prime. Din păcate, se pare că pentru mai mult de jumătate din materialul supus studiului nu este cunoscut locul de proveniență, ceea ce împiedică realizarea unei analize complexe. Deoarece o prezentare exhaustivă a materialului a fost realizată în cadrul unui studiu publicat în anul 2003, în această secțiune sunt reluate, după spusele autoarei, doar aspectele considerate mai importante (p. 49). Astfel, cel puțin pentru moment, informațiile detaliate referitoare la această categorie de piese rămân, cel puțin parțial, inaccesibile unui număr însemnat de specialiști întrucât materialul inițial este publicat în limba poloneză, barierele lingvistice nefiind încă demontate.

Senica Țurcanu semnează cea de a patra sub-secțiune, care are în vedere reprezentările plastice antropomorfe și zoomorfe descoperite în siturile de la Bilcze Złote (p. 53-85). Lotul analizat cuprinde 79 de statuete antropomorfe și 36 de statuete zoomorfe. Ca și în cazul utilajului litic, se păstrează doar puține informații cu privire la condițiile de descoperire ale pieselor, fapt ce împiedică construirea unor analize contextuale. Studiul debutează cu o serie de considerații privitoare la starea de conservare a materialului și la gradul de fragmentare al acestuia, pentru ca, ulterior, piesele să fie prezentate și discutate pe baza criteriilor stabilite în lucrarea cercetătorului Dan Monah. Și în cazul plasticii zoomorfe, este adusă în discuție starea de conservare a pieselor (doar șapte dintre acestea fiind întregi), dimensiunea acestora, precum și materia primă utilizată la manufacturarea lor. De asemenea, este realizată o sistematizare a materialului în funcție de specia animalieră redată (fiind remarcată predominanța reprezentărilor de bovidee), urmată de o analiză privitoare la posibilitatea utilizării bovinelor pentru tracțiune. O atenție deosebită este acordată asocierii dintre reprezentările animaliere și cele umane, ilustrată prin celebra placă de os în formă de cap de taur pe care este redată o figură antropomorfă.

Următoarele două sub-secțiuni sunt dedicate diferitelor impresiuni observate pe materialul ceramic. Astfel, Irena Gluza discută amprente de plante (p. 87-99), fiind relevată atât prezența speciilor cultivate, cât și a celor din flora spontană, dar și a unor insecte, iar Anna Prokopowicz prezintă impresiunile de

materiale textile (p. 101-102) imprimate pe fundul unor vase, identificând tipul de țesătură, analizele nereușind însă să determine materia primă utilizată la realizarea produselor textile.

Ultima parte a secțiunii este dedicată artefactelor manufacturate din materii dure animale și este semnată de Grażyna Godula (p. 103-108). Aceasta notează faptul că materialul analizat a fost privit din două unghiuri: „ca un set de artefacte de origine animală”, dar și ca o metodă de studiere și cunoaștere a faunei din zonă. Astfel, în unele cazuri, materia primă a putut fi identificată până la nivel de specie, fiind evidențiată predominanța celei provenite de la mamifere, în special de la cele sălbatice. Așa cum se menționează încă din primele rânduri ale contribuției, acesta s-a limitat la încadrarea tipologică a pieselor și nu a tratat probleme ce țin de tehnologia de producerea a acestor artefacte sau de funcționalitatea acestora.

Lucrarea se încheie cu serie de scurte concluzii (p. 109-110), în care este subliniată importanța acestui demers, precum și câteva direcții viitoare de cercetare. Monografia este însoțită de o bogată ilustrație, de bună calitate (210 planșe), plasată la finalul volumului, ce documentează și întregeste textul științific.

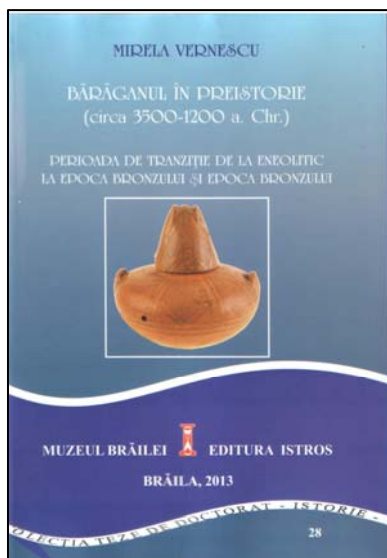
De asemenea, lucrarea este însoțită de un CD, care conține versiunea poloneză a lucrării, dar și o serie de copii ale rapoartelor de săpătură realizate la cumpăna dintre veacurile al XIX-lea și al XX-lea, precum și o versiune electronică a materialului publicat în 2003, realizat de Sławomir Kadrow, Michailo Sokhachiy, Taras Tkachuk și Elżbieta Trela.

Loredana SOLCAN

Mirela Vernescu, *Bărăganul în preistorie (circa 3500-1200 a. Chr.). Perioada de tranziție de la eneolitic la epoca bronzului și epoca bronzului*, Editura Istros, Brăila, 2013, 304 p.

Semnalăm cu acest prilej apariția în „peisajul” lucrărilor de arheologie de la noi a unei contribuții recente, datorate doamnei Mirela Vernescu, de la Muzeul Brăilei.

Lucrarea se deschide cu un *Cuvânt înainte*, semnat de prof. univ. dr. Nicolae Ursulescu, care are rolul de a introduce cititorul în problematica abordată și de a justifica necesitatea unui astfel de demers. De altfel, în *Prefață*, autoarea explică în detaliu care a fost motivația cărții sale, redactată într-o primă

formă ca teză de doctorat. După cum ea însăși declară, doamna Mirela Vernescu și-a propus o nouă ordonare și modalități diferite de abordare a informațiilor arheologice cunoscute pentru preistoria zonei de est a Câmpiei Române. Tot în această parte a lucrării sunt expuse succint și câteva repere metodologice menite să faciliteze înțelegerea principalelor direcții urmărite pentru definitivarea acestei cercetări.

Un prim capitol al cărții, intitulat *Probleme introductive*, este structurat la rândul său în trei segmente: *Cadrul geografic*, *Probleme de terminologie și periodizare*, *Istoricul cercetărilor*.

Așa cum era și firesc, este prezentat cadrul geografic al arealului studiat, respectiv al Bărăganului, delimitat la est și la sud de Dunăre, la vest de o linie ce pleacă de la gurile Mostiștei până la râul Sărat (jud. Buzău), iar la nord se întinde până la Câmpia Siretului Inferior. În cadrul acestui subcapitol sunt punctate aspecte referitoare la caracteristicile geologice ale zonei, ale reliefului, resursele solului și ale subsolului, rețeaua hidrografică, clima, vegetația, fauna (din prezent!), precum și mediul natural în epoca bronzului. Ca și pentru alte areale geografice, reconstituirea mediului comportă încă suficiente dificultăți, generate de lipsa unor bogate informații de natură paleoclimatică, arheobotanică, arheozoologică etc. Deși s-a încercat o prezentare a principalelor etape climatice ale Holocenului, corespunzătoare segmentului temporal cuprins între sfârșitul eneoliticului și începutul epocii fierului, am constatat unele inadvertențe cronologice ale acestor subdiviziuni (spre exemplu, Atlanticul a fost plasat între 3000-1000/500 a. Chr., iar Subatlanticul s-ar fi desfășurat între 1000-500 a. Chr.). Din păcate nu ni se spune nimic despre Subboreal, perioadă care a cuprins întreaga epocă a bronzului.

În ceea ce privește *Problemele de terminologie și periodizare*, observăm că s-a acordat o atenție specială diferitelor sisteme cronologice, propuse în special de către cercetătorii români, iar autoarea concluzionează că cea mai potrivită periodizare este cea tripartită, datorată lui I. Nestor. Poate un tabel cronologic ar fi fost util pentru înțelegerea cadrului temporal analizat în lucrarea de față. Cât despre „problemele de terminologie”, acestea sunt prea puțin evidențiate, poate cu excepția sintagmei „perioada de tranziție”, care este explicată prin prisma

opiniilor unor cercetători cunoscuți (p. 30). În schimb, în următorul subcapitol – *Istoricul cercetărilor* –, sunt mult mai bine explicați anumiți termeni, desigur, în raport cu principalele etape ale cercetărilor privitoare la fenomenele culturale post-eneolitice și ale epocii bronzului. În chip firesc, autoarea subliniază cele mai importante contribuții științifice care au vizat culturile arheologice întâlnite în spațiul de referință.

Capitolul II, intitulat *Repertoriul descoperirilor*, formează eșafodajul studiului întocmit de către Mirela Vernescu, cuprinzând 144 de situri și descoperiri izolate, ordonate alfabetic. Pentru fiecare obiectiv a fost întocmită o fișă standard, care cuprinde informații despre tipul cercetărilor, localizarea geografică și toponim, tipul descoperirii (așezare, necropolă, depozit), bibliografie și locul unde se păstrează vestigiile arheologice. Cele câteva imagini inserate în textul repertoriului credem că își puteau găsi un loc mai potrivit în segmentul rezervat ilustrației. De asemenea, un tabel sintetic ar fi fost relevant pentru o imagine de ansamblu a stadiului și gradului de cercetare la care s-a raportat autoarea.

Specificul cultural în perioada de tranziție și epoca bronzului este cel de-al treilea capitol al cărții, în care se face o prezentare generală a manifestărilor culturale corespunzătoare segmentului cronologic amintit. Principalele culturi analizate sunt: Usatovo, Cernavoda III, Cernavoda II-Foltești, Jamnaja, Katakombnaja, Mnogovalikovaja și complexul Noua-Sabatinovka-Coslogeni.

Un capitol consistent al lucrării este intitulat *Analiza categoriilor de descoperiri*, structurat la rândul său în mai multe subcapitole, în care sunt trecute în revistă culturile amintite mai sus. Într-o primă fază au fost discutate *Așezările și locuințele*, deși pentru anumite secvențe temporale și orizonturi culturale, informațiile sunt sumare. Pentru fiecare cultură sunt aduse în atenție aspecte privitoare la amplasamentul așezărilor, dimensiunile lor, structura internă, tipurile de locuințe etc. Pentru complexul Noua-Sabatinovka-Coslogeni se vorbește despre așezări de tip cenușar, ceea ce, din punctul nostru de vedere, nu este tocmai corect, întrucât „cenușarul” este o structură sau mai degrabă un complex de mari dimensiuni în cadrul unei așezări și nu un sit individual. Sunt prezentate apoi *Necropolele și mormintele*, care relevă un comportament funerar variat, lucru de altfel normal în condițiile unor entități culturale diferite. O atenție specială pentru zona Bărăganului a fost acordată în mormântărilor tumulare, frecvent întâlnite la populațiile de origine răsăriteană de la începutul epocii bronzului. *Depozitele* reprezintă o categorie de descoperiri atent studiate, toate fiind însă atribuite bronzului târziu. Merită remarcate în acest segment al lucrării analizele metalografice pentru șase piese din depozitul de la Mihai Bravu (jud. Brăila), care

indică folosirea cuprului din zona Ai Bunar, dar și din Alpii răsăriteni (p. 171-172). *Descoperirile izolate*, împreună cu subcapitolul anterior, ar fi putut să formeze un segment unitar, având în vedere faptul că tratează cu preponderență piese metalice.

În capitolul V - *Analiza tipurilor de artefacte* - au fost studiate uneltele și armele din metal, piatră, materii dure animale, lut, apoi a fost prezentată ceramica din siturile corespunzătoare perioadei de tranziție și epocii bronzului, pentru ca în final să se facă referire la obiectele de podoabă. Ar fi fost poate necesară și o trecere în revistă a armamentului preistoric, într-un pasaj distinct.

Așa cum se obișnuiește în lucrările dedicate unor fenomene culturale din vechime, și în contribuția la care ne referim au fost evidențiate reperele de cronologie relativă și absolută, incluse într-un capitol distinct al lucrării (cap. VI). Este de remarcat intenția autoarei de a sublinia cele mai importante contribuții și cele mai semnificative date care să permită fixarea unor limite temporale pentru diferitele medii culturale incluse în lucrare. Din păcate, se poate constata numărul încă redus al datelor radiocarbon pentru entitățile culturale post-eneolitice, iar pentru spațiul geografic inclus în lucrare, acestea lipsesc în totalitate. În aceste condiții, apelul la datările din zonele învecinate a fost imperios necesar.

Concluziile volumului sintetizează cele mai importante idei privitoare la dinamica grupurilor umane din etapa premergătoare epocii bronzului și din epoca bronzului, trăsăturile așezărilor și ale comportamentului funerar, precum și legăturile cu alte culturi contemporane aflate în vecinătate.

Lista bibliografică a volumului cuprinde peste 350 de titluri, în mare parte lucrări ale cercetătorilor români, unele fiind cât se poate de recente (2012).

Ilustrația (46 pl.) este sugestivă, bine realizată, dar ordonată alfabetic, conform repertoriului, deși credem că mai potrivită era o aranjare în ordine cronologică sau tematică. Atragem atenția aici că la pl. 13/3 figurează un vas de la Brăila-Brăilița, atribuit culturii Usatovo, pentru ca la pl. 23/2, același vas să fie atribuit culturii Jamnaja.

Nu pot fi omise nici unele mici scăpări în procesul de redactare, dar care nu diminuează valoarea științifică a prezentei contribuții (Jamnaja și *Jamnaia*, p. 178; Petrescu-Dîmbovița și *Petrescu-Dâmbovița*, p. 39, 112; A. D. Păunescu, p. 171, 173, 216 - corect A. D. Popescu).

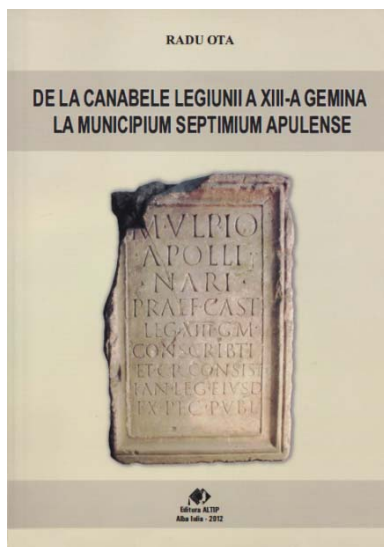
Așa cum se poate constata și din succinta noastră prezentare, lucrarea Mirelei Vernescu acoperă un gol istoriografic pentru o zonă care, prin trăsăturile mediului natural, nu pare să fi fost foarte frecventată de vechile comunități umane. Studiul bine realizat al autoarei ne arată că Bărăganul a fost, în perioada post-eneolitică și în epoca bronzului, intens locuit de către diferite grupuri umane,

poate și datorită faptului că această subunitate geografică se găsea la intersecția unor importante rute de circulație, dintre care Dunărea trebuie să fi fost cea mai importantă.

Vasile DIACONU

Radu Ota, *De la canabele legiunii a XIII-a Gemina la municipium Septimium Apulense*, Editura Altip, Alba Iulia, 2012, 255 p.

Lucrarea *De la canabele legiunii a XIII-a Gemina la municipium Septimium Apulense* a lui Radu Ota ilustrează, pentru prima dată în literatura de specialitate românească, imaginea așezării civile din jurul castrului de la Apulum al legiunii a XIII-a Gemina. Cercetarea arheologului Radu Ota, de la Muzeul Național al Unirii din Alba Iulia, urmărește șirul evenimentelor și contextelor care au favorizat apariția canabelor apulense, evoluția și dezvoltarea lor până la dobândirea statutului de *municipium* și continuă apoi cu situația locuirii civile de aici până în secolul III p. Ch., când provincia Dacia este părăsită de către administrația romană.

În surprinderea aspectelor legate de apariția și dezvoltarea canabelor castrului legionar, autorul aduce în discuție situația cercetărilor din ultimii peste 100 de ani de la Apulum, la care adaugă rezultatele provenite din 15 șantiere arheologice pe care le-a coordonat în zona canabelor apulense.

Încă din primele pagini ale cărții este expusă motivația autorului pentru scrierea lucrării: aceea de a face cunoscută situația canabelor anticului Apulum, a căror importanță și statut au fost mult prea neglijate de către lumea științifică, deși acestea se bucură de un statut unic atât în Dacia cât și în Imperiu. Pe parcursul lucrării, autorul atrage atenția constant asupra calității slabe a rapoartelor de săpătură sau, mai rău, a nepublicării lor și, nu în ultimul rând, amintește de numeroasele distrugerii care s-au făcut pe raza sitului de importanță națională Apulum.

Cartea este prefăcută de către Doina Benea și este structurată în șapte capitole, fiecare cu numeroase subcapitole menite să acopere cât mai multe aspecte din apariția și evoluția canabelor.

Din capitolul I, *Introducere* (p. 9-26), aflăm situația cercetării canabelor până la momentul scrierii cărții, precum și teoriile care au apărut în decursul celor peste 100 de ani de cercetare referitoare la momentul apariției canabelor și a întinderii acestora în jurul castrului. Dintre aceste teorii, autorul accentuează aportul lui F. Vittinghoff, care a propus pentru situația de la Apulum aceeași schemă topografică dezvoltată sau existentă pe tot *limes*-ul rhenano-danubian, și anume *castru* – *canabae* – *vicus*. În concluziile acestui capitol sunt sintetizate rezultatele cercetărilor arheologice dintre anii 1888 și 2010, sunt eliminate confuziile referitoare la amplasarea canabelor, este argumentată prin analogii aceeași schemă topografică (rhenano-danubiană) de apariție și dezvoltare a locuirii militare și civile antice, iar în final se face referire la reformele militare și administrative ale lui Septimius Severus, în urma cărora locuirea civilă a acces la statutul municipal.

Castrul legiunii a XIII-a Gemina, capitolul II (p. 27-30), are trei subcapitole și discută poziția geografică a castrului și a canabelor. Legiunea a XIII-a Gemina a fost cantonată într-un punct cheie al provinciei și a condiționat dezvoltarea economică a Daciei romane și a așezărilor antice din zonă, întrucât protecția militară și mâna de lucru pe care le oferea au constituit factori care au adus și menținut în zonă un număr mare de locuitori (coloniști și autohtoni). Aceștia răspundeau nevoilor armatei, dar întrețineau și un comerț înfloritor cu restul provinciei sau al Imperiului, bazat pe cantitatea mare de resurse existente în zonă. Legiunea, numărul mare de locuitori și resursele bogate ale zonei au condus la dezvoltarea celei mai mari așezări urbanistice a Daciei.

În capitolul III, *Istoria canabelor și a municipiului severian de la Apulum* (p. 31-44), împărțit în trei subcapitole, cercetarea autorului pornește de la contextul apariției timpurii a locuirii civile în jurul castrului, încă din faza de lemn a acestuia. Cea mai veche dovadă a locuirii civile la est de castru constă într-un fragment de diplomă militară datată la 14 august 99 p. Ch., ce atestă primii veterani care s-au așezat aici. Apoi, de existența canabelor se leagă în mod direct și existența sediului guvernatorilor Daciei, amplasat datorită funcțiilor administrative provinciale într-un cadru civil, cum era și normal. Acesta a fost construit la est de castru iar în jurul lui s-au grupat apoi principalele clădiri publice ale canabelor, ulterior, ale municipiului.

După ce lămurește situația legată de apariția canabelor și amplasarea lor, eliminând diverse teorii confuze care plasau așezarea în diferite părți ale castrului

sau stabileau apariția lor mai târziu decât odată cu instalarea legiunii în zonă, autorul intră în domeniul mărturiilor epigrafice, care vorbesc în mod clar și oficial despre canabe și municipiul apulens.

Capitolul IV, *Sursele epigrafice care atestă canabele și municipiul severian* (p. 45-52) este structurat pe cinci subcapitole și discută inscripțiile descoperite în canabe, caracterul lor votiv, onorific sau funerar, numărul acestora și oficialitățile care le-au ridicat. Din ele reiese clar existența și forma organizării așezării civile, cu magistrați și decurioni aflați la conducerea canabelor și, apoi, la conducerea municipiului.

Viața economică, capitolul V (p. 53-89), împărțit în cinci subcapitole, tratează aspectele economice derulate în așezarea civilă și legăturile dintre mediul militar și cel civil, medii care, de altfel, și-au condiționat reciproc existența economică înfloritoare. În prima parte a capitolului, autorul subliniază tocmai acest context militaro-civil, care a creat cadrul propice pentru comerț. Următoarele subcapitole tratează, pe baza artefactelor descoperite, existența atelierelor de prelucrat metale, de produs materiale de construcție sau a altor activități artizanale. Sunt de reținut discuțiile autorului despre posibila existență a unor *officinae plumbariae* la nord și est de castru și despre datarea unei oglinzi în timpul lui Lucius Verus. Cât despre atelierele de produs materiale tegulare și materiale coroplastice, autorul remarcă lipsa informațiilor din studiile anterioare despre locul sau zona în care aceste centre de producție au funcționat. Tot în acest capitol sunt discutate aspecte despre circulația monetară, autorul subliniind importanța deosebită a acestor artefacte, dar atrăgând din nou atenția asupra calității discutabile a publicării lor, fără contexte clare etc. Majoritatea emisiunilor monetare descoperite de-a lungul timpului la Apulum provin de la Roma și se datorează prezenței aici a legiunii; acestea erau monede de bună calitate și au intrat în provincie pentru nevoile directe ale armatei. Acest flux încetează în a doua parte a secolului III p. Ch., când provincia este părăsită. În ultima parte a capitolului, autorul discută despre existența asociațiilor de meșteri, *collegium fabrum*, cei care dirijau viața economică a orașului. În baza activităților întreprinse de aceștia, orașul este amintit în anul 253 cu epitetul *Chrysopolis*, aluzie la bogățiile care se centralizau aici.

Capitolul VI, *Viața cultural-religioasă* (p. 90-120), cuprinde un volum mare de informații despre viața spirituală apulensă și constituie, împreună cu capitolul anterior, partea centrală a lucrării, cu numeroase discuții și reanalizări ale descoperirilor din zona canabelor și municipiului. Capitolul VI este structurat în șase subcapitole, fiecare discutând anumite categorii de artefacte. Panteonul greco-roman se regăsește în descoperirile de la Apulum într-o proporție de 73%, restul

fiind ocupat de cultele microasiatice, siriene, iraniene și palmyriene. Prezența zeităților străine aici, ca, de altfel, și în restul Imperiului, este o urmare a crizei morale apărute în societatea romană, când panteonul clasic devenise pentru individ un cult rece și formal. Ideea salvării, a ispășirii și a liniștii pe care aceste culte le propovăduiau și-a găsit rapid un număr mare de adepți în Imperiu. După ce discută fiecare zeitate în parte, natura materialului și forma sub care au fost descoperite în reprezentările din canabe, autorul se oprește asupra celor nouă edificii de cult aflate în zona acestora și nu exclude posibilitatea existenței a cel puțin încă un templu.

Capitolul VII, *Elemente de urbanism în mediul canabelor și municipiului severian* (p. 121-148), este structurat în cinci subcapitole, fiind dedicat complexelor arheologice majore descoperite între anii 1888 și 2010, la care autorul adaugă datele rezultate din cele 15 campanii ale sale. Spre a facilita cercetarea zonei canabelor și a municipiului, autorul împarte așezarea în sectoare: sectorul de sud, de est, de nord și nord-est. Sectorul sudic prezintă cele mai multe locuințe, în timp ce sectorul estic cuprinde sediul guvernatorilor Daciei, care constituie cel mai bogat și important sector al așezării. Discutarea edificiilor publice și private se face cu referire la campaniile arheologice vechi întreprinse în situl Apulum și surprind aspecte legate de date, caracteristici, funcționalități și tehnici de construcție.

În *Concluzii finale* (p. 149-155), ultimul capitol al lucrării, autorul expune pe scurt și în termeni preciși contextul apariției canabelor, evoluția lor, promovarea la statutul municipal și dezvoltarea municipiului severian.

Bibliografia folosită este una bogată și cuprinde, pe lângă articole și cărți ale cercetătorilor români, un număr la fel de mare de lucrări din literatura de specialitate străină. La finalul cărții, autorul realizează o listă cu anexe (p. 156-190) și planșe (p. 215-253) cu artefacte provenite din zona canabelor și a municipiului severian, pe care le descrie și le încadrează cronologic (acolo unde este cazul).

Lucrarea lui Radu Ota reprezintă un punct de plecare important pentru viitoarele cercetări ale canabelor apulense.

Ioan OPREA

Tipărit la
PIM
Șos. Ștefan cel Mare, nr. 4
IAȘI

